

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

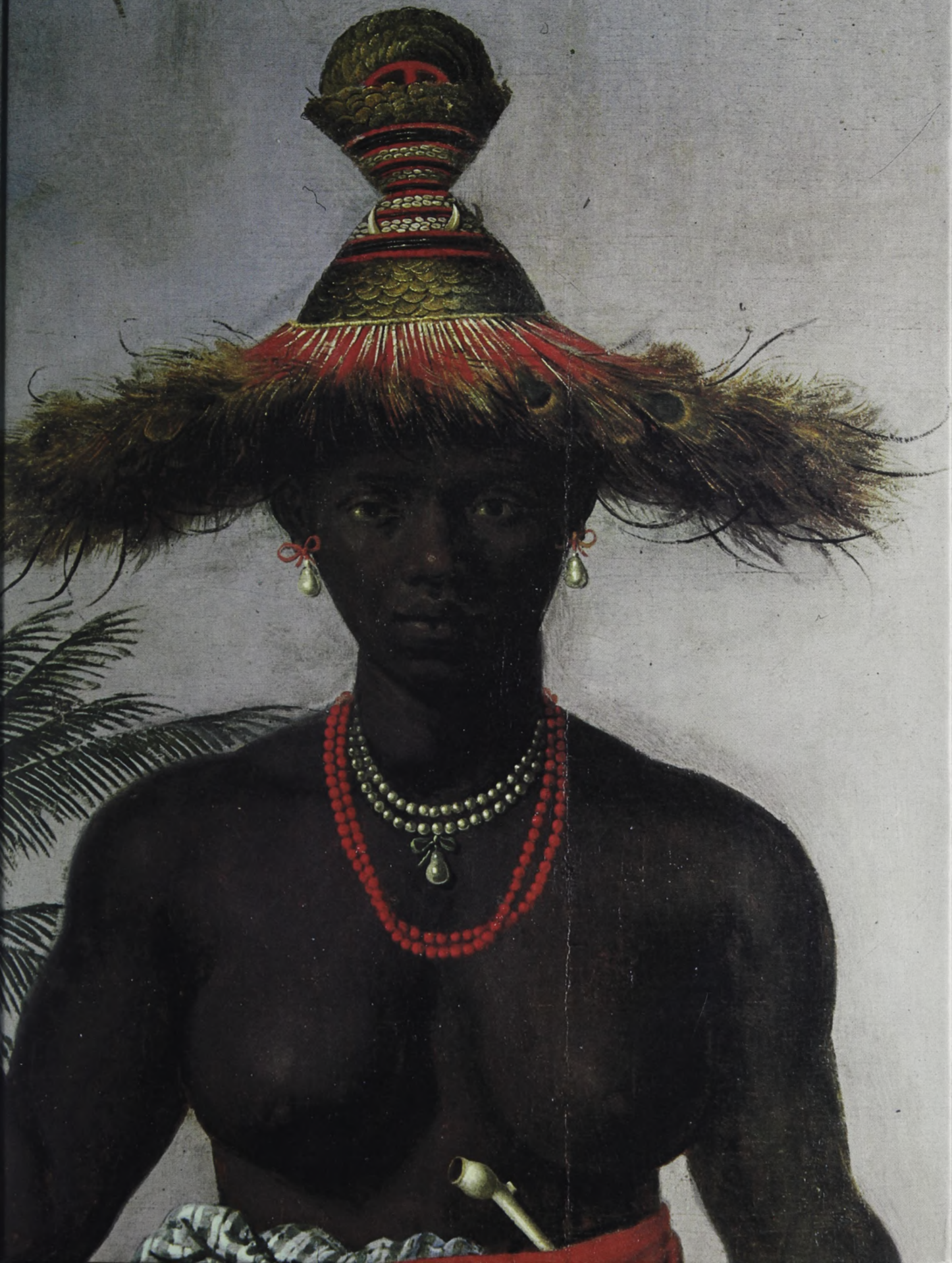
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Nationalmuseets Arbejdsmark 1977

Nationalmuseets Arbejdsmark

1977

NATIONALMUSEET

Redaktion: Henning Dehn-Nielsen
Lay-out: Jens Lorentzen
Reproduktion: Bernhard Middelboe's Reproduktionsanstalt
Tryk: Andelsbogtrykkeriet i Odense
Copyright © Nationalmuseet, København 1977
ISBN 87-480-0146-5

Omslaget gengiver et spejlvendt udsnit af et restaureret maleri af en kvinde med barn fra Kongo-riget, det nuværende Angola, malet af hollænderen Albert Eckhout 1641. Jfr. artiklen side 7 ff.

Indhold

<i>P. V. Glob</i> : Forord	5
<i>Karin Tams og Ola Westerudd</i> : Restaurering af to oliemalerier malet af hollænderen Albert Eckhout 1641 i Brasilien ..	7
<i>Henrik Græbe og Else Roesdahl</i> : Kirken ved Aggersborg	14
<i>Henrik Vensild og Per Kristian Madsen</i> : Udgravningen af Damaskegaard – et bornholmsk stuehus gennem 400 år	27
<i>Mogens Schou Jørgensen</i> : Risby-vejene	42
<i>Rolf Gilberg</i> : KEOKUK – far og søn	52
<i>Birthe A. Gottlieb</i> : Rådved-skattens udgravning og konservering	61
<i>Erik V. Jensen</i> : Frilandsmuseet – haver og landskab	69
<i>Stig Hornshøj-Møller</i> : Teaterkirken – et enevældigt prestigebyggeri på Christianshavn	80
<i>Anders Fischer og Bjarne N. Mortensen</i> : Trollesgave-bopladsen. Et eksempel på anvendelse af EDB inden for arkæologien	90
<i>Jens Fleischer og Kirsten Trampedach</i> : En dommedag i det lykkelige Arkadien – Et efterbyzantinsk vægmaleri fra Granitsa-klostret	96
<i>Charlotte Bøgh</i> : En borgerlig families ferieliv	108
<i>Niels Jørgen Poulsen</i> : Lille Heddinge kirke – en kridtstenskirke i tre stokværk	122
<i>Georg Galster</i> : Treenighedssymbol på mønt	133
<i>Henrik Andreas Hens</i> : Frihedsmuseet og film	139
<i>Inger Sjørølev</i> : Om tingenes sammenhæng, og om at holde orden. Elektronisk databehandling og det etnografiske museum	152
<i>Jørgen Meldgaard</i> : Inuit-Nordbo projektet. Arkæologiske undersøgelser i Vesterbygden i Grønland	159
Glimt fra arbejdsmarken	170
<i>Kirsten Oxholm</i> : Titel- og forfatterindex Nationalmuseets Arbejdsmark 1928–77	183
Bidragydere til Nationalmuseets Arbejdsmark 1977	200

Forord

For et halvt sekel siden, i 1928, udsendes for første gang „Fra Nationalmuseets Arbejdsmark“ som „Forsøg paa et aarligt Budskab fra Nationalmuseet til dets Vennekreds ud over Landet“. Jævnt og lige fremt skulle museets medarbejdere skildre undersøgelserne på en vidtspændende arbejdsmark: „Fra Stenalderen helt ned til vor egen Tid, fra Grønland til Indien“.

Det første hefte blev så godt modtaget, at en fortsættelse blev en selvfølge og nu foreligger halvtredsindstyvende årgang som et stateligt bind. Fra et beskedent hefte på 80 sider er „Arbejdsmarken“ vokset fra år til år og er nu en diger, indbunden bog på et par hundrede sider, rigt illustreret i sort-hvid og farve! Hvor omfattende Nationalmuseets arbejdsmark har været, anskueliggør de vedføjede registre over 50 årganges indhold med emner fra istid til nutid og omfattende mangfoldige af jordens kulturer.

Den første „Arbejdsmark“ bragte seks afhandlinger fra de danske samlinger, heraf to skrevet af museumsinspektorerne Georg Galster og Kai Uldall, der stadig er virksomme i deres fag. I forfatternes række er endnu Georg Galster, der som de 210 andre bidragsydere har evnet at bringe deres særlige viden ud til almenheden. For mageløs indsats takker Nationalmuseet dem alle hjerteligt.

Det øgede sideantal, det fornemme udstyr og de stigende omkostninger har imidlertid i de seneste år gjort „Arbejdsmarken“ så dyr, at den ikke uden betænkning kan erhverves af enhver. Derfor vil den fra og med jubilæumsudgaven blive trykt i et større oplag end før, hvorved udsalgsprisen bliver væsentligt nedbragt. Dette er ment som en tak til de mange landet over, der gennem meddelelser og interesse har styrket Nationalmuseets arbejde og fremmet dets vækst.

P. V. Galster

Restaurering af to oliemalerier malet af hollænderen Albert Eckhout 1641 i Brasilien

Af KARIN TAMS og OLA WESTERUDD

Nationalmuseets Etnografiske Samling ejer en usædvanlig malerisamling, der markerer sig både kulturhistorisk og etnografisk. Det gælder de 21 malerier, som er malet i Brasilien af den hollandske maler Albert Eckhout i perioden 1641–43. Et af disse malerier er allerede blevet kendt for publikum gennem en plakat forestillende en kriger fra Fetu-rijet (Ghana). I 1977 er der blevet lavet to nye plakater af Eckhout-malerier. Den ene forestiller krigeren, men nu i restaureret tilstand, den anden en kvinde med barn fra Kongo-rijet (Angola), ligeledes restaureret. Malerierne kom til Danmark sammen med 21 andre Eckhoutmalerier, hvoraf to senere er gået tabt. Fyrst Johan Moritz forærede hele samlingen til Frederik 3. i året 1654. Ud fra en brevveksling mellem den danske konge og Moritz ved vi, at de allerede i 1649 har haft kontakt med hinanden. Yderligere var de i slægt, idet kongens morfaders broder var Moritz' morfader.

At fyrstegaven er blevet belønnet af den danske konge, viser adskillige portrætter af fyrsten, hvor han bærer den danske elefantorden og sølvstjernen. Fyrst Moritz' egen tilknytning til disse etnografiske malerier stammer fra hans guvernørtid i Brasilien. Han blev udnævnt i 1636 og blev kaldt hjem igen til Holland i 1644, da hans syn på kolonistyre ikke stemte overens med den hollandske regerings. Han var en god leder, og hollænderne måtte da også efter hans

afrejse kapitulere i 1654 fra deres sidste koloni Pernambuco, som ligger i den nordøstlige del af Brasilien.

Maleren Albert Eckhout (ca. 1610–1664/66) var en af de mange i fyrst Moritz' stab af videnskabsmænd og kunstnere, som havde til opgave at fortælle om Brasilien og de afrikanske støttepunkter; han opholdt sig i Brasilien fra 1637 til 1644. En anden kunstner, som var sammen med Eckhout, var landsmanden Frans Post (1612–80). Hans malerier er hovedsagelig landskabsmalerier, der samtidig beskriver hverdagen, dens mennesker, dyr og boliger.

Af Eckhouts 21 malerier, som findes på Etnografisk Samling, er de ni meget store helfigurer, ca. 275 cm høje og ca. 185 cm brede.

Et af de store malerier skiller sig ud fra de andre ved at have flere figurer, her en dansescene, og her er målene omvendt, således at bredden har den største udstrækning.

De øvrige 12 malerier er af typen stilleben, ca. 90 × 90 cm, med gengivelser af frugter og afgrøder.

Antallet og størrelsen af malerierne har ført til den tanke, at de var tænkt som dekoration af ét rum. Spørgsmålet er blot hvor?

Før og under restaureringen/konserveringen blev der foretaget en fotografisk dokumentation af malerierne. Til de fotografiske optagelser anvendtes glødelamper, ultraviolet lys og røntgen. Sort/hvid/

Fig. 1. Signatur af Eckhout.

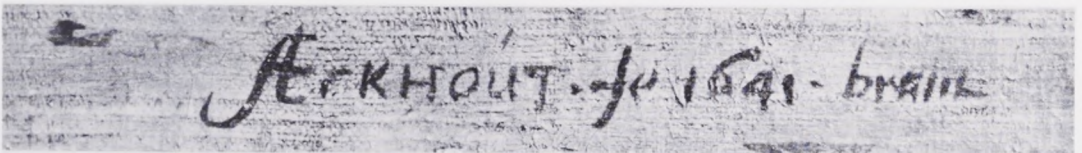

Fig. 2. Sidelysoptagelse. Detalje før restaureringen. De lyse striber stammer fra en prøverensning, hvor man har fjernet fernissen. Den vandrette linie under armen viser, hvordan en udbedret skade tegner sig i sidelys. Overfladestrukturen er glattet ud med kit og overmaling.

infrarød og røntgenfilm samt filtre til filtrering af lys, og farvedias. De optagelser, der bliver foretaget med glødelamper, er direkte, fra siden, infrarøde og farvedias.

De direkte optagelser er i sort/hvid og farvedias. De er en generel dokumentation af maleriets tilstand og – under restaureringen – en gengivelse af arbejdsprocessen.

Sidelysoptagelserne viser overfladestrukturen samt skader.

Infrarød film er særlig følsom over for varme. Varmen fås her fra glødelampen. Det infrarøde lys ligger i det usynlige spektrum mellem den synlige røde og radiobølgerne. Ved optagelserne anvendes et filter, der udelukker alt det synlige lys. På en infrarød optagelse ser man skader, rettelser og fortegninger i motivet, som ligger under fernissen og de øverste farvelag.

Ved ultraviolette optagelser tilbagekastes lyset forskelligt alt efter materialerne. Denne tilbagekastning (også kaldet fluorescens) bruges bl. a. til at konstatere forskelle mellem senere påførte materialer og det originale materiale. Til ultravioletoptagelser bruges der almindelig sort/hvid film og et gult filter, der filtrerer det blå spektrum.

Røntgenoptagelser anvendes til at konstatere ikke synlige skader, rettelser og anvendte materialer, som findes i maleriet. På en røntgenfilm, som viser et negativbillede, er de sorte områder de steder, hvor røntgenstrålerne er passeret uden vanskelighed, mens de hvide områder viser de tilbageholdte stråler. De farver, som indeholder pigment med et højt

atomtal, som blyhvidt, blygult (neapelgult), blyrødt (mønje) og kviksølvulfid (zinnober), tilbageholder strålerne.

Ud fra røntgenoptagelser foretaget på venstre side af krigeren ser man tydeligt figuren med undtagelse af den nederste del af benene. Det skyldes, at hele himlen og havet indeholder blyhvidt og blygult.

Forgrunden og figuren indeholder jord- og organiske farver, som ikke tegner sig. Hele lærredsstrukturen tegner sig, fordi grunderingen indeholder blyhvidt. Den sorte lodrette linie, som går midt igennem figuren, skyldes, at maleriet er malet på to stykker lærred, som her er syet sammen.

De sorte vandrette linier er skader i lærred, grundering og farvelag. De må stamme fra sammenrulning af maleriet. De parallelle sorte linier nederst i venstre

Fig. 3. Fluorescensoptagelse. Fotografiet viser en detalje, efter at fernissen er fjernet. De overmalinger, som findes over de synlige skader, tegner sig mørkere end originalfarvelaget.

hjørne må stamme fra den træsporse, som ældre blændrammer havde ved hjørnerne.

Maleriernes teknik viser lagdelt oliemaleri på lærred. Lærredet er hør, der er lærredsvævet. At oliemaleriet er lagdelt vil sige, at farverne har været tørre mellem pålæggningerne. For at kunne konstatere farvernes opbygning har man udtaget nogle meget små farvesnit. Disse snit er fordelt over hele maleriet og er fortrinsvis taget ved brud ved de forskellige farver.

Begge malerier havde/har store overmalinger, og her er der ligeledes taget farvesnit for at få konstateret disses omfang. Farvesnittene viser, at grunderingen er påstrøget i flere omgange, og det sidste lag indeholder jordfarver, så man har haft en tonet grund at bygge maleriet op på.

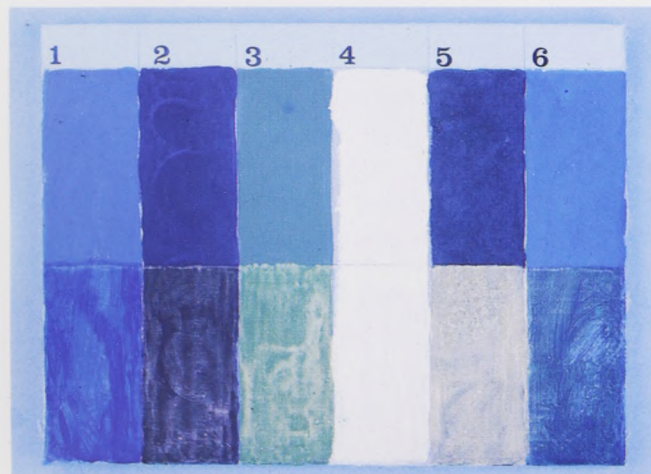

Fig. 4. Infrarødoptagelse. Detalje efter fjernelse af fernissen. Overmalingerne ved sammensyningen er i himlen lys, i palmen mørkere. I den lyse himmel til højre ned mod skydet ses svagt mørke striber, som stammer fra tidligere overmalet palmegren.

Selve maleriet er bygget op ud fra de store flader himmel, figur og forgrund og afsluttet med lazurfarverne, hvor vi kun kan konstatere enkelte rester af kraprød.

Vi har ikke kunnet finde kildemateriale fra tidligere restaureringer, selv om malerierne har været i dansk eje siden 1654.

Ud fra de tekniske forundersøgelser og prøverensninger kunne det fastslås, at malerierne har gennemgået mindst to større restaureringer. Hvornår disse restaureringer nøjagtig er foretaget er vanskeligt at sige, især for den førstes vedkommende, da restaureringsmetode og de anvendte materialer bruges nogle steder den dag i dag, og mange af sporene fra den første er gået tabt ved den sidste restaurering.

Ved den sidste restaurering fik malerierne støttelærreder. Disse støttelærreder blev fastgjort på blændrammerne, før man klæbede malerierne op, så blændrammen er ikke nyere end fra den tid, hvor man stabiliserede malerierne.

Blændrammerne er af en type, som var meget almindelig her i Danmark i og omkring første halvdel af dette århundrede. Efter skruernes gevind befinder vi os omkring 1920 for den sidste restaurerings vedkommende.

Ved den første større restaurering kan malerierne også have fået støttelærred, for da de gamle støttelærreder blev fjernet, var der ingen misfarvning på originallærredet af tidligere lapper dér, hvor skaderne var i lærrederne. Kanterne viser rester af papir, som har dækket forsiden, dvs. at man har haft en beskyttelse af

Fig. 5. Farvefluorescensoptagelse. For at kunne vise forskellen i farvernes fluorescens, med og uden fernis, lavede vi en mindre prøve af forskellige pigmenter, revet i tempera: 1) ultramarin (blå), 2) kadmium rød, 3) kadmium gult, 4) zinkhvidt, 5) asfalt brunt, 6) kromgrønt. Den nederste del af prøven fik et tykt lag mastixfernis.

Fig. 6. Røntgenoptagelse. Fotoet består af 24 sammenmonterede røntgenfilm. En røntgenfilm måler 40×30 cm.

Fig. 7. Farvesnit, kvindemaleriet. Farvesnittet, der er taget fornedet i den blomst, som er bøjet om ved blændrammekanten, viser hele den lagdelte opbygning af maleriet. Grunderingen (0) indeholder kridt, blyhvidt, okker. Derefter den brune forgrund (1), som indeholder naturlig umbra, lysokker, derefter den grønne plantevækst (2), som indeholder brændt umbra, grønjord, bensort, derpå den lyserøde blomst med blandingen af blyhvidt og kraplak og til sidst fernissen. Farvesnittet er i sand størrelse ca. 1,5 mm.

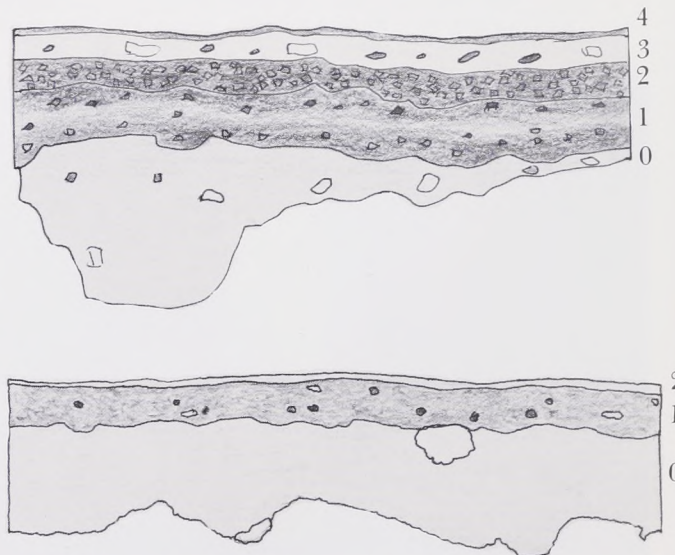
Fig. 8. Farvesnit, krigeren. Farvesnittet, der er taget ud af krigerens krop, viser at kroppen, lag 1, er malet direkte på grunderingen (0). Lag 1 indeholder brændt umbra, bensort, zinner, lag 2 er fernissen.

forsiden med fastklæbning af papir. Denne beskyttelse af forsiden sker i forbindelse med fjernelse af et støttelærred eller ved opspænding til støttelærredet. I enkelte tilfælde bruges det også til udretning af buler i lærreder. Papirresterne kan derfor kun bekræfte, at man dengang også brugte at beskytte forsiden. At papiret har dækket forsiden og ikke kanterne viser de skarpe endekanter.

Før man begyndte at fjerne den sidste restaurerings støttelærred, hvilket var nødvendigt på grund af dårlig binding til det originale lærred, blev malerierne rensat.

Fernissen på malerierne var tyk, gullig og glasagtig og af ikke uvæsentlig tykkelse.

Det tykke lag fernis skyldes, at man engang imellem har givet malerierne et lag fed mastixferniss, men glæden har ikke været langvarig, da de efter relativ kort tid igen er fremstået lige så gullige som før. Både linolie og fernisovertræk har været yndede midler til at „friske“ malerierne op med. Linolie var desværre også blevet brugt, og den er efter nogle år næsten umulig at fjerne ad kemisk vej, hvorfor man da må gå den tunge vej og fjerne den med en skarp skalpel. Heldigvis var den blevet påført meget ujævnt og mastixfernissen passende tyk, så det var kun mindre områder, når man tager ma-

leriets størrelse i betragtning, hvor man blev nødt til udelukkende at bruge skalpel til fjernelse af fernissen. Senere blev overmalinger og gamle kitninger fjernet.

På krigerbilledet bestemte man dog kun delvis at fjerne de nyere palmegrene, der var tilføjet på grund af skaderne i himlen. Overmalinger og tilføjelser i motiverne blev i det hele taget fjernet i det omfang, man mente tjente Eckhout-motivet bedst. De meget tidligere tilføjelsers omfang var talrigest i plantevæksten i forgrunden af kvindeportrættet. Ingen af disse tilføjelser er blevet fjernet. Om krigerens uafrikanske hårpragt er påført senere er vanskeligt at konstatere. Mange havde næsten skulderlangt hår på det tidspunkt, malerierne er malet, og for Eckhout, der jo i forvejen har benyttet godt nok sorte, men europæiske kroppe, ligger muligheden ikke fjernt at bruge tidens frisure, parykmoden, som for herrenes vedkommende var ved at blive moderne igen, og som varede som mode helt op til den franske revolution.

På et stik fra M. Garsault „L'art du perruair“, Paris 1765, som viser forskellige parykmodeller, findes krigerens frisure som en tro kopi, så man kan ikke udelukke, at krigeren fra Eckhouts hånd har haft afrikansk hår. Man lod spørgsmålet stå åbent, og man beholdt krigerens hårpragt.

Efter rensningen blev der på overfladen fastlagt en beskyttelse af japanpapir, der var imprægneret med voks/harpiks. Voksbehandlingen blev smeltet ind i forsiden med en varmekniv. Denne sikring gør, at man kan fjerne støttelærredet og dens klister uden fare for farvelaget.

Klisteren blev analyseret af konservator Ole Schmidt fra Nationalmuseet, der konstaterede, at den indeholdt alun, glykose (sirup), hvedemel, hudlim, harpiks/balsam.

Her i Danmark skriver Casper Hollefeldt året 1618 om opklæbning af lærredsmaterialer. Hans klister indeholdt hvede/rugmel, ben/hudlim, sirup, afkog af hørfrø og som konserveringsmiddel var alun almindelig.

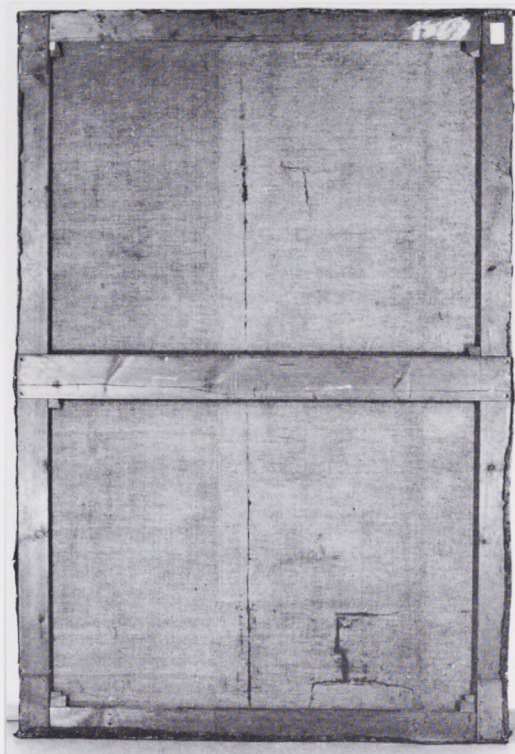

Fig. 9. Bagsiden. Bagsiden viser tydeligt de store revner i originallærredet, da fernissen her er trængt ud i støttelærredet som mørke striber.

Selv om disse to opskrifter med 300 år imellem sig ikke er helt ens, kan man dog se paralleller i de krav, man stiller til en klister. Den skal kunne klæbe, være smidig og konserveres.

Efter fjernelsen af klisteren på originallærredets bagside måtte man på krigerens maleri på grund af revnernes omfang påklæbe et stykke gaze med en klister af hvedemel, vand og gelatine og oven på det støttelærredet, som var imprægneret med voks/harpiks. Indlægget af gazen gør, at man får en yderligere stabilisering af maleriet.

Kvinden fik kun et støttelærred, da skaderne i lærredet ikke havde så stort et omfang. Hele processen med påklæbningen af de nye støttelærreder skete på et varmebord. Varmebordet består af en aluminiumsplade, som kan opvarmes, og dyser til vacuum, så hele maleriet er under varme og vacuum, når det nye lærred bliver påsat.

Voks/harpiks-metoden blev første gang brugt i Paris i slutningen af 1700-årene.

Fig. 10. Fjernelse af fernissen. Maleriet fik sit farvespil og dybde tilbage efter fjernelsen af den tykke fernis.

sjældent. Herhjemme bruges metoden nu efterhånden også kun sjældent, og hvis restaureringen af de to Eckhout-malerier skulle have været påbegyndt i dag, kan det ikke udelukkes, at man ville have valgt andre metoder med separate medier til fastlægning og stabilisering. Motivet på begge malerierne er ombøjet ved blændrammekanten. Ingen af malerierne har naturlig afslutning ved kanterne, så man kender følgelig ikke maleriernes mål. Sømhuller langs kanterne fortæller, at mindst to opspændinger med søm er blevet foretaget i de nuværende mål.

Ved vor opspænding på blændramme ville vi gerne have så meget som muligt af motivet med, så vi lod lave nye blændrammer så store, at motivet kunne dække forsiden ved alle fire sider. Efter at malerierne var blevet monteret, blev alle de steder, hvor farve/grundering manglede, udkittet med en limkit.

I stedet for varmebord brugte man varmejern til at smelte og fordele voksen. Varmebordet begyndte så småt at blive almindeligt her i landet i slutningen af 1950'erne; før den tid brugte man opspænding med papir og strygejern. Eckersbergs nadverbillede i Kongens Lyngby kirkes altertavle er et eksempel herpå.

Voks/harpiks som konserverings- og klæbemiddel har den fordel, at det mindsker påvirkningen af luftfugtighed og temperatursvingninger. Smeltepunktet ligger ved 56° C, så varmepåvirkning kan i praksis udelukkes i vort klima, men syd for Alperne bruges voks/harpiks yderst

Fig. 11. Under fjernelsen af det tidligere støtte-lærred. C og D viser en mørk linie med nedbrudte lærredsfibre, der skyldes fernisgennemtræk fra en revne i forsiden, som er markeret med B. A viser en hvid udkitning fra en tidligere restaurering. De lyse pletter på originallærredet er rester af klister.

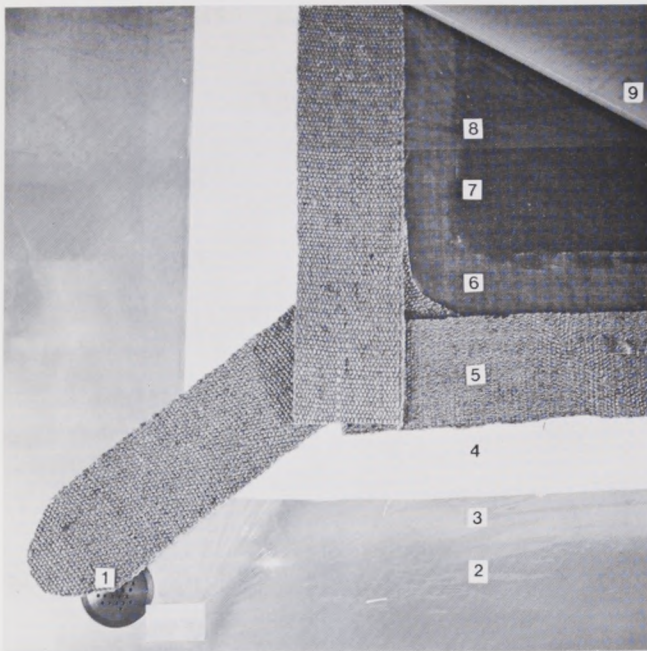

Fig. 12. Teknikken på varmebordet. 1) Vacuumudsugningen. 2) Aluminiumspladen, hvor varmelegemerne ligger nedenunder. 3) Milinex, der ligger over lagenlærredet. 4) To lag lagenlærred. 5) Gjorde til udsugning af luften. 6) Rentoileringslærredet imprægneret med voks/harpiks. 7) Maleriets bagside og rentoileringslærredet, begge imprægneret med voks/harpiks. 8) Milinex. Milinex tåler varme og klæber ikke til voksen. 9) Voksdug. Milinexen (8) og voksdugen (9) bliver lagt over alle de andre lag, og vacuumet bliver tilsluttet. Når vacuumet er til stede, bliver der tændt for varmen. Når varmen har nået ca. 65°C bliver den slået fra, og pladen nedkøles igen til stuetemperatur

Fig. 13. Ombøjning af motivet. Detaljen er taget ved nederste kant, før restaureringen af kvindemaleriet. Blomsten, som her er ombøjet, kan nu ses i sin helhed på det færdigrestaurerede maleri.

Kitten blev rødtonet på kvindemaleriet, medens krigeren fik en rødtonet undermaling inden selve indtoningen – retoucheringen – af malerierne. Malerierne blev ferniseret med en stærkt fortyndet kunstharpiksfernis. Derefter blev den endelige retouchering foretaget med små spidse pensler i en punkt- og stregteknik, der gør, at man på længere afstand ikke bemærker de senere reparationer, mens man på nært hold til hver en tid vil kunne se, hvad der er Eckhout, og hvad der er retouchering.

Efter retoucheringen fik malerierne et meget tyndt lag micovoks opløst i mineralisk terpentin tilsat kunstharpiks.

Malerierne kom tilbage i deres sorte kunstkammerrammer og blev ophængt igen i kunstkammeret på Etnografisk Samlings afrikanske afdeling. Et lidet rum til de store malerier, men hvis man giver sig tid og finder det rigtige sted, hvorfra man kan se helheden, kan man godt forstå, at et moderne kunstkammer kan blive inspireret af Eckhout.

De store og små Eckhout-malerier, som hænger i forrummet til Etnografisk Samlings kontor har fanget forfatteren Henrik Stangerup til ikke kun at flytte Holbergs „Erasmus Montanus“ til Brasilien, men også til 1600-årene. Det skete i filmen „Jorden er flad“, som havde premiere i begyndelsen af 1977. Krigeren blev restaureret af Ola Westerudd 1972, kvinden med barnet af Karin Tams 1974.

Kirken ved Aggersborg

Af HENRIK GRÆBE og ELSE ROESDAHL

På Limfjordens nordside, stik over for Løgstør, knejser Aggersborg kirke, ensom og synlig viden om. Den består af et romansk kor og skib af granitkvadre, et sen-gotisk vesttårn af kampesten og tegl og et lille våbenhus på sydsiden fra 1884. I det ydre ligner kirken så mange andre jyske granitkvaderkirker, men Aggersborgs historie og kirkens placering tæt nord for den store vikingeborg (fig. 1) rejser særlige problemer.

Vikingeborgen blev undersøgt af C. G. Schultz fra Nationalmuseet i årene 1945–51. Den er af samme type som Trelleborg og Fyrkat (men langt større) og har afløst en ældre, civil bebyggelse, der er anlagt engang i 700-årene. Trods flere forsøg var det imidlertid ikke lykkedes at finde den eller de gravpladser, som må have hørt til disse anlæg. Efterhånden gættede man på, at de lå under kirken, og at man altså på Aggersborg måske havde benyttet samme gravplads lige fra hedensk tid til i dag. Da de skriftlige kilder yderligere kan fortælle, at der har været kongelige borge eller gårde på Aggersborg hele vejen op gennem middelalderen, var man interesseret i at undersøge, om det havde sat sig spor i selve kirkens bygningshistorie.

I 1976 skulle kirken gennemgribende restaureres, og endelig blev der mulighed for en udgravning. Den blev foretaget af Nationalmuseets 2. afdeling med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd og Arbejdsmarkedsnævnet for Nordjyllands amtskommune. Undersøgelsen varede godt halvanden måned.

Udgravningen startede med felter i skibets sydøstre fjerdedel og i korets nordøstre hjørne og kom efterhånden til at dække mere end halvdelen af kirkens areal (fig. 3). Som det er almindeligt, var

store partier af gulvet gennemgravet i nyere tid – helt op til 1805 var det tilladt at begrave folk inde i kirkerne.

Undergrunden bestod af ensartet, gult sand og ler over den dybtliggende kalkbund og var dækket af det oprindelige muldlag. Omtrent midt for skibets sydmur og parallelt med denne i ca. 1 meters afstand, var dette gennemgravet af en rende, hvori der var klare plankespor fra en bygning med jordgravet tømmer. På grund af placeringen inden for det nuværende kirkeskib blev denne opfattet som en trækirke. Det er der efterhånden fundet spor af under mange danske kirker, og i første omgang vakte det mest forundring, at vægrenden skar igennem en grøft, der løb i nord-sydlig retning på tværs af skibet. Der var ingen spor af tømmer i dens mørke, homogene jord, og et tværsnit viste klart, at det var en grøft, som var fyldt naturligt op. Den viste sig at få stor betydning i det samlede billede af kirkens historie.

Øst for grøften var der diffuse aftegninger af planterødder ned i undergrundsleret, men vest for grøften dannede muldlagets underkant en sammenhængende række af rundbuede nedskæringer i den lyse bund. Fladeafdækning over et lille område viste, at nedskæringerne løb parallelt, og der er derfor ingen tvivl om, at de skyldes jorddyrkning med plov. Der er pløjet helt op mod grøftens vestkant, men ikke øst for grøften. Den har adskilt to forskellige områder.

Fra lidt ind over skelgrøften og videre mod vest hen over pløjemarken var der lagt et op til ca. 30 cm tykt, gult lerlag. Denne planering af området er foretaget i forbindelse med anlæggelsen af et meget kraftigt stenfundament – utvivlsomt til en kirke – af nogenlunde samme ud-

Fig. 1. Aggersborg kirke ligger alene lige nord for vikingetidens ringborg, der på billedet aftegner sig svagt i marken. Foto H. Stiesdal.

strækning som den nuværende kirke (fig. 3). Det er ikke konstateret, hvor dybt fundamentet stikker, men oversiden af de vældige kampesten ligger omtrent i niveau med undergrundslerets overflade. Det er den megen rene ler, som er gravet op fra fundamentsgrøften, der er spredt ud over pløjemarken; her lå jordoverfladen en smule lavere end øst for skelgrøften.

Det omtalte fundament har en lidt anden orientering end den nuværende kirke og er i overkanten udvidet med knyt-nævestore sten, der som udgravningen skred frem dukkede op flere steder inde i kirken: i skibets sydvesthjørne, ved skibets østmur og foran alteret. De to sidste steder kunne også kanten af fundamentsgrøften konstateres. Afvigelsen fra den nuværende kirkes fundament er imidlertid lille, og der kom først klarhed over forholdene, da der efter den egentlige udgravning blev gravet smalle drængrøfter omkring kirken. I et lille udgravningsfelt nord for kirken fremkom da en stenstrækning – klar og helt fri for indblan-

ding af den nuværende kirkes fundament – der helt faldt på linie med iagttagelserne inde i kirken. Mod vest var fundamentet afbrudt af begravelser, og det er ikke nærmere undersøgt, hvor langt det har strakt sig i denne retning. Måske har vestafslutningen været tænkt omtrent ved skibets nuværende vestvæg, hvor der inde i kirken var en uforklarlig grøft, som dog var for smal og lav til at have været en fundamentsgrøft, og som ikke kom uden for kirken. Den løb omtrent vinkelret på fundamentet, men skævt i forhold til den nuværende kirke. I øst ligger korfundamentet lige foran det nuværende alterbord. Intet tyder imidlertid på, at der har stået en bygning på dette solide fundament. Intet gulvlag kan tilskrives en sådan bygning, og der er intet spor af mure i form af mørtelstykker eller afslag fra bygningssten.

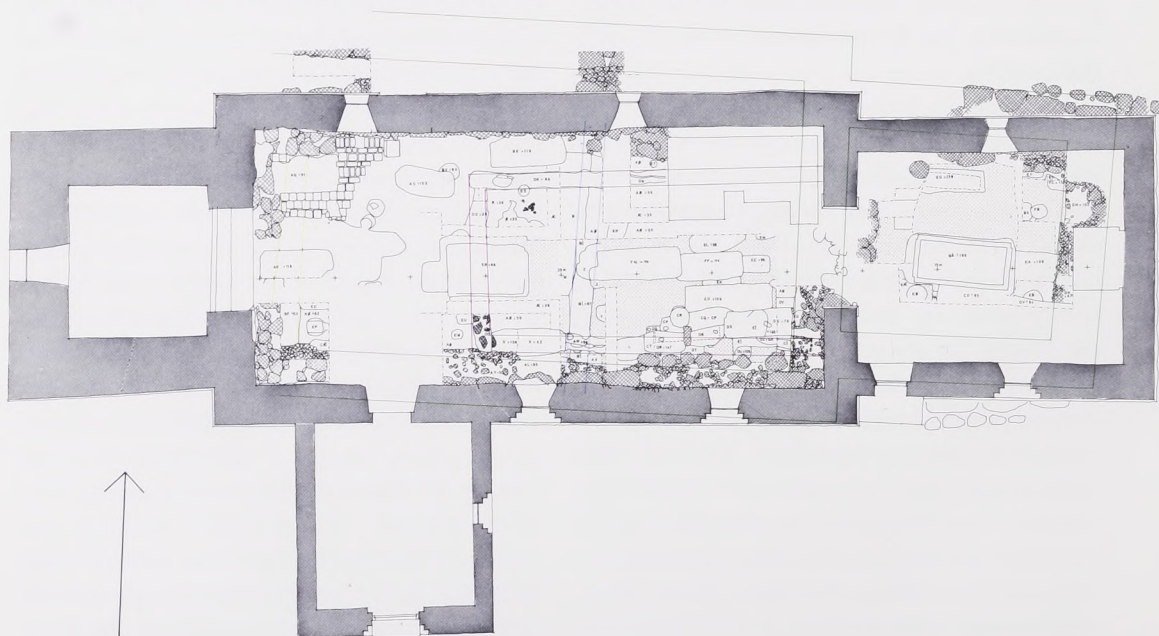
Næste fase i skibet er den først nævnte træbygning. I sydsiden af det nuværende kirkeskib var vægsporene blot bevaret

Fig. 2. Aggersborg kirke. Foto Mogens Vedso.

Fig. 3. Udgravningsplan: Blå linier: skelgrøft (bet. BI) mellem pløjemarken i vest og begravelsespladsen i øst. Grønne linier: stenfundament (i skibet bet. AY, i koret bet. DH); fundamentets bredde er ikke kendt og heller ikke dets afslutning mod vest; korets bredde er usikker. Gule linier: grøft (bet. BF) med ukendt funktion. Røde linier: Vægrende med stedvis bevarede aftryk af

jordgravet tommer (sydside bet. AW og EF, vestside bet. DO, nordside bet. DN). De ældste grave genfindes i skibets sydøstre fjerdedel (DR, CP, CY og DS er dateret ved C 14), videre i korets nordøsthjørne (EY og FC) og foran alteret (EA). Opmålt af Henrik Græbe, Vivi Jensen, Helle Reinholdt, Else Roesdahl og Mogens Vedso. Rentegning H. Græbe.

over ca. 1 meter på det sted, hvor trævæggen krydsede skelgrøften og over et lille stykke ved skibets østmur. Ellers var det ødelagt af begravelser. Konstruktionen fremstod således: i en ca. en halv meter bred vægrende, som var gravet gennem muldlaget og lidt ned i undergrundsleret, har der været anbragt planker lidt nærmere rendens yderside (sydside) end inderside. De har været godt 20 cm brede og op mod 10 cm tykke og har stået ca. 70 cm nede i jorden ompakket med hård og fast muldblandet ler. De har haft en buet side udad mod syd og en lige side indefter mod nord og mod kirkerummet. Da plankerne igen skulle fjernes, blev de nogle steder gravet helt op, mens der andre steder er gravet ned til ca. 20–30 cm over rendens bund, hvorefter plankerne er hugget eller brudt over, således at de sidste stumper blev tilbage – eller de er trukket op. Plankesporene kunne være helt fyldt med løs jord.

Sporene af træbygningens nordvæg var ikke spoleret af begravelser, men det østlige stykke er ødelagt på en strækning af fire meter, regnet fra skibets østvæg, af en cementstøbt kaloriferegrav. Fra dennes vestside løb vægsporet mod vest, først to meter i den mørke jordbund og efter at have passeret skelgrøften endnu godt tre meter, her gravet gennem lerpakningen (fig. 4). Fra skibets østvæg at regne strakte væggen sig 9,40 meter mod vest. Her var dens nordvesthjørne, og vægrenden løb nu vinkelret mod syd, kun afbrudt af begravelser i den nuværende kirkes midtergang. I hjørnet, der i overfladen tegnede sig cirkelrunt, må have stået en stolpe, der er gravet fri og trukket op, lige som formentlig hele vestvæggen er det. Nordvæggen har været bygget lige som sydvæggen, men heller ikke her kunne det konstateres, om plankerne har været sammenføjet indbyrdes.

Sammenfattes oplysningerne om træbygningen, har denne målt ca. $9 \times 4\frac{1}{2}$ meter, forudsat den i øst er udgået fra kormurens plads, hvilket alt tyder på. I koret fremkom nemlig ingen spor af bygningen, hvor den burde have vist sig,

hvis den var fortsat mod øst med enten samme bredde som i skibet eller med en smallere korbygning. Plankerne må foroven have været sammenholdt af et hammerbånd og i vesthjørnerne afstivet med en stolpe. Men det er alligevel ikke særlig meget til at bære et tag og klare vindpreset i denne egn af landet.

Det fremgår imidlertid af planen (fig. 3), at træbygningens orientering er identisk med den nuværende kirkes, og lagforholdene viser, at træbygningen afløses direkte af det nuværende skib. Dette fremgår tillige af, at der flere steder ligger granitafslag fra kvadertilhugningen i vægrenden. Når hertil lægges den kendsgerning, at træbygningen er yngre end det første, store stenfundament og man betænker dens lette konstruktion, ja – så fremstår træbygningen som et midlertidigt skib til det nuværende stenkor, lige som det kendes fra Hørdum kirke i Thy. Så havde træbygningen også noget at støtte sig til.

I koret ligger muldlagets overflade i samme niveau som overfladen af pløjemarken i skibet. Direkte herpå er lagt et spættet fyldlag af muld, ler og sand, som er spredt ud i forbindelse med anlæggelsen af det ældste stenfundament og svarer til lerkappen i skibet vest for skelgrøften. Direkte på dette fyldlag ligger der i koret et ca. 20 cm tykt byggelag indeholdende mange granitafslag fra tilværelsen af kvadre. Da byggelaget går ubrudt hen over det ældste fundament, må det stamme fra opførelsen af den nuværende kirke, og heller ikke i koret er der således tegn på, at der har stået mure på det første fundament.

Det spættede fyldlag fra den ældste fundamentsgrøft i koret skulle jo være samtidigt med den rene lerkappe i skibet, og forskellen på de to lag skyldes, at koret er anlagt på en ældre kirkegård, hvor jord og ler allerede i forvejen var blandet sammen af begravelser. En dybtliggende grav i korets nordøsthjørne var ligefrem blevet skåret over, da det ældste fundament blev anlagt. Et andet sted var en grav, som lå i kanten af funda-

Fig. 4. Parti ved nordsiden af skibet set fra syd-vest. Lerkappen langs skelgrøften og det oprindelige jordsmon skæres af træskibets vægrende. T.h. en uudgravet blok af den nuværende kirkes ældste gulvlag. Øverst i højre hjørne kaloriferegravens vestside. Foto Mogens Vedso.

mentsgrøften og tilsyneladende var samtidig med denne, fyldt op med løse skeletdele fra mindst fire forstyrrede grave. Herefter var det spættede fyldlag lagt over. Iøvrigt var hele korets midterparti som sædvanligt omrodet i forbindelse med begravelse fra 1600- og 1700-årene, og der konstateredes blot endnu et par af de ældste og dybestliggende grave.

Men i skibets sydøstre fjerdedel og muligvis lidt ud mod syd under kirkemuren lå et antal lignende øst-vestvendte grave nærmest bunket sammen oven i hinanden. I et tilfælde kunne der ses kistespor, i flere tilfælde sås spor af en spinkel pæl, der har været slået lodret ned i graven. Ingen af gravene var udstyret med gravgods, og ingen steder kunne der opnås klarhed over det tidsmæssige forhold til det første fundament. Hvor træskibets sydvæg havde strakt sig, var jorden gennemgravet i sen tid, og der var

da en teoretisk mulighed for, at gravene kunne være fra den nuværende kirkes tid, selv om intet i fylden tydede derpå.

Den eneste mulighed for datering var C 14-bestemmelser af nogle skeletter, og efter at disse nu er udført, står det klart, at også gravene i skibet er ældre end det første fundament, og at de sammen med gravene i koret hører til en gravplads, hvorover man har lagt de senere kirkebygninger. Der blev ikke fundet spor af disse grave vest for skelgrøften. Den må have dannet skel mellem gravpladsen og pløjemarken.

I sin redegørelse for C 14 dateringerne meddeler Henrik Tauber, at gennemsnittallet for de fire undersøgte skeletter i skibet ligger meget nær på år 1000 e. Kr. (den kalibrerede alder er henholdsvis 980, 990, 1010 og 1030 e. Kr.). Men samtidig gør han opmærksom på, at fordi der i prøverne er et ret stort indhold af den stabile isotop C 13, må skeletternes sandsynligste alder sættes til mellem 1000 og 1100 e. Kr. Forekomsten af høje C 13 værdier kan skyldes, at de pågældende mennesker har fået et væsentligt kosttil-

skud af fisk, og har dette udgjort ca. 20 % af kosten for et år, kan C 14 dateringen være forrykket op til 80 år tilbage i tid, fordi indholdet af C 14 er mindre i fisk end i pattedyr.

Da der givetvis blev fisket en hel del i Limfjorden dengang som nu, må de pågældende begravelser være fra 1000-årene og vel snarere den senere del deraf, eller måske fra tiden omkring 1100. Det ældste fundament kan da tidligst være anlagt sent i 1000-årene eller omkring 1100. Eftersom man ikke udnyttede dette fundament fuldt ud til den nuværende kirke, må der formodes at være gået en rum tid, før det nuværende kor, der oprindeligt havde apsis, blev bygget. Skibet formåede man ikke at opføre i sten i samme omgang og en tid lang havde man i stedet det midlertidige træskib.

I forbindelse med gravningen af fundamentsgrøfter til det nuværende skib blev der atter spredt undergrundsler ud, som nu dækker det ældre fundament. Kirkens ældste gulvlag er bevaret mange steder i skibet og nogle få steder i koret, og det forsejler alle tidligere nævnte lag og aktiviteter. Gulvet fremtræder som et mørkbrunt til sort, meget fast jordlag med hårdt sammentrædt overflade. Det var meget fundrigt og indeholdt bl. a. mange mønter. Disse viser, at skibet har været i funktion på Valdemar Sejrs tid, og tør man tro, at en halv Svend Grathe-mønt fundet på et lille stykke bevaret korgulv er tabt på dette og ikke omgravet, så har koret måske eksisteret allerede ved midten af 1100-årene. Gulvet i skibet har at dømme efter mønterne været brugt et par hundrede år. Jordlagene over dette var som regel omrodet, men her og der var

spor af også yngre gulve af kalk, teglfliser og planker.

Det er uvist, hvornår kirkens apsis er brudt ned. De krumme kvadre er genanvendt på ydersiden af korets nuværende østmur og i alteret. Indvendigt er østmuren ikke i forbandt med korets nord- og sydvæg, og den var heller ikke dækket af den glittede, middelalderlige puds, som fandtes på kirkens øvrige vægge. Erik Moltke har undersøgt de mange runeindskrifter, som var ridset i pudsen og udtaler om disse:

„Runeindskrifterne er ristet i nordvæggenes tørre puds; men et dækkende puds-lag, de udviklede binderuner og skrivemåden borger for, at de tilhører en tid, da runerne endnu var en levende skrift. De må tilhøre den romanske periode, gerne så sent som muligt i 1200'rne. – Foruden en 5–6 mere eller mindre forvirrede kradsrier er der to indskrifter med englehilsenen: ave maria, én med pige-navnet margareta (uden sankt) samt en lang indskrift, der kan læses således:

gud:g??æ:thorlich:or:hæri:saat:ther:

pætr:sua(1)e:(m)æc:scref:am[e]n:

Hertil kan bemærkes: 1. Det kan ikke afgøres, om det sidste bogstav i 'gud' er et latinsk D eller runen þ. – 2. Det andet ord må være ufuldstændigt. – 3. Til stavemåden th (i stedet for þ) i navnet thorlich, sml. runegravstenen fra Elso med navnet Thruid stavet thru:ipt: – 4. Præpositionen 'or' var forsvundet fra dansk i middelalderen; den viser, at indskriften er norsk (ligesom kalkkristningen i Tornby kirke, Vendsyssel). – 5. 'hæri' betyder skøge eller Fanden. – 6. 'saat' er det sam-

Fig. 5. Den lange indskrift på skibets nordvæg. Runerne er optrukket på fotografiet. Foto E. Moltke.

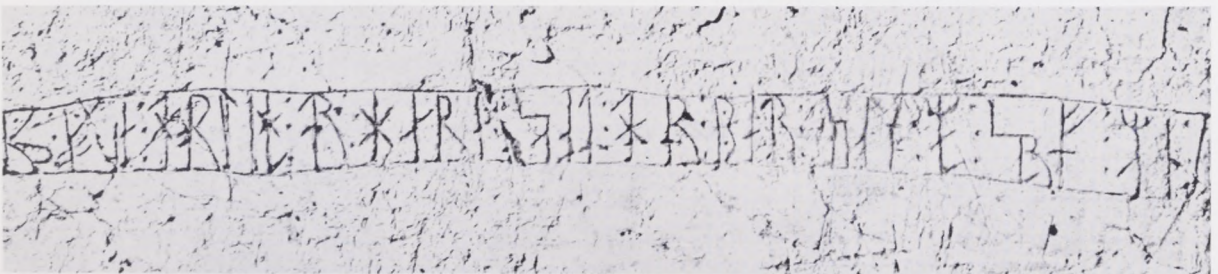

Fig. 6. Runerne på korvæggen: *ave maria*. Uoptrukket foto.

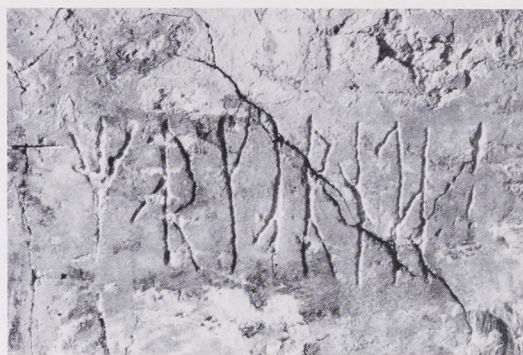

Fig. 7. En af indskrifterne på skibets nordvæg: *margareta*. De lyse vandrette striber er mærker efter en murers afdækningshammer.

me som det nudanske ord 'såt' (jagtter-ræn). – 7. 'skref' står i samme betydning, som når politiet i dag 'skriver'.

Jeg har fremlagt indskriften i Selskab for nordisk filologi, hvor man ikke kom frem til noget positivt resultat; men nyttige negativismer blev fremført. Senere spurgte Niels Haastrup mig, om jeg havde tænkt på, at *herje* betød skøge, mens *saat* betød baghold. Det havde jeg ikke, og disse forslag syntes mig at vise en udvej på indskriftens mange problemer. Med visse betæneligheder fremsætter jeg her, hvor pladsforholdene ikke tillader nærmere begrundelser, følgende tolkning:

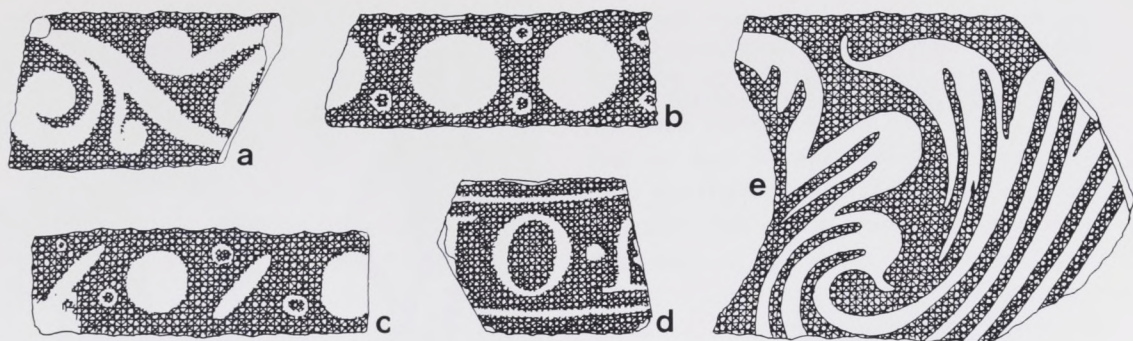
Gud (frelse) Thorlich ud af [det] „Syndens sted“, hvor Peter Svale 'skrev' (noterede, observerede) mig. Amen. – Hvis 'hæri' kan være *herje* (*herig*) og betyder skøge (evt. djævlén) og 'saat' ordret det sted, hvor man sidder, opholder sig, hvor man er lokket i baghold, så hører denne indskrift sammen med de andre private (håndværker)udgydelser, der er ridset på de gamle kirkevægge – og de er ikke altid lige artige. 'Toke lånte penge af Ragnhild' hedder det i Tornby kirke. En ren retirade-indskrift antræffes med latinske bogstaver og på latin i Skellerup kirke, Randers amt (se E. M. Runerne i Danmark s. 424 med paralleller): HOC EST FUD. Det sidste ord er betegnelse for det kvindelige kønsorgan.“

Ved kirkegulvsundersøgelser finder man altid en mængde forskellige småting. Det er en fast regel, at al opgravet

jord bliver harpet gennem et fintmasket sold, og på den måde redder man selv meget små genstande. Sådanne gulvfund kan være af stor betydning for dateringen af de udgravede anlæg – det gælder ikke mindst mønterne – og bl. a. rudefundene har været med til at revolutionere synet på vore kirkers oprindelige udstyr. De mange møntfund er også af stor betydning for studiet af middelalderens anvendelse af mønter og tidens møntvæsen i det hele taget, og ofte findes der genstande, som i sig selv er enestående og fortæller om forsvundet kirkeinventar eller andet.

Et samlet kirkegulvsfund består imidlertid af en forunderlig blanding af alt muligt, og i denne henseende er Aggersborg kirke ingen undtagelse. Her var rudeglas fra forskellige tider, kisterester og småting fra gravene såsom et par knappenåle og perler. Her var ting tabt eller kasseret af byggearbejdere og gravere, og her var ting, som kirkegængere havde mistet og nogle, som måske var skænket til kirken.

Af de mange genstande kan her bl. a. nævnes hvæssesten og knive og fra hjørnet ved tårnet en samling dyre- og fuglekogler, der må stamme fra et af bygningsarbejdernes måltider. I skibet tæt ved den nu tilmurede norddør lå en blysmeltegrube, der sikkert er anlagt i forbindelse med en reparation af taget, og under gruben blev fundet en mønt fra 1769. Her og der var skår af ølkander og

andre potteskår, kridtpibestumper, synåle, fingerbøl og andet håndarbejdsrej, en marmorkugle, bogspænder og endda et par briller, forskelligt dragttilbehør som knapper, stumper af spænder, snøredupper og masser af knappenåle. De fleste af disse ting stammer fra kirkens øverste lag eller fra omgravet jord og er kun nogle få hundrede år gamle.

Større interesse knytter der sig til middelalderfundene. Den nuværende kirkes ældste gulv var uhyre rigt på disse, men nogle fremkom også andre steder af særlig arkæologisk interesse såsom i skelgrøften mellem pløjemarken og den ældste gravplads (lerkarskår fra 1000- eller 1100-årene), i træbygningens vægrende (et par søm, et stykke rudeglas, et glaseret og et uglaseret lerkarskår, et par knoglestumper af får og fugl og en dårligt bevaret mønt, som endnu ikke har kunnet bestemmes).

Først ruderne, som har hørt til den nuværende kirkes ældste udsmykning. Det drejer sig om klart grønligt, klart gulligt, blå, stærkgrønt, rødt og måske gult glas. Adskillige rudestykker er bemalede, og et udvalg ses på fig. 8. To umalede styk-

Fig. 8. Malede glaseruder fra Aggersborg kirke. a: velbevaret stærkgrønt glas. Motivet udskrabet i rødbrun bemaling. b: uigennemsigtigt glas med rødbrun bemaling. c: klart gulligt glas. Motivet udskrabet i rødbrun bemaling. d: uigennemsigtigt glas med indskrift udskrabet i rødbrun bemaling. e: næsten intakt rude af velbevaret stærkgrønt glas med rødbrun bemaling (sml. fig. 9). Tegnet af Birgit Als Hansen. 1:1.

ker, et klart grønligt og et klart gulligt, sidder endnu i de oprindelige blysprosser.

Rudestykker af rødt glas forekommer kun i koret (to skår), og det samme gælder blå glas (seks eller syv skår). De smalle rektangulære ruder med motiver af geometrisk ært forekommer derimod kun i skibet (fire skår), men rudestykker med palmetmotiv (fig. 8-9) på stærkgrønt eller dårligt bevaret, uigennemsigtigt glas er fundet både i koret og i skibet (to hvert sted). Med mindre man har flyttet rundt med gulvfylden, så tyder disse fund på, at kor og skib har fået ruder samtidig.

Birgit Als Hansen har gennemgået alt rudeglasset og mener på grundlag af palmetmotivet, at kirkens ruder tidsmæssigt

Fig. 9. Rudeglas. Rekonstruktion af bort med palmetter. Tegnet af Birgit Als Hansen. 1:1.

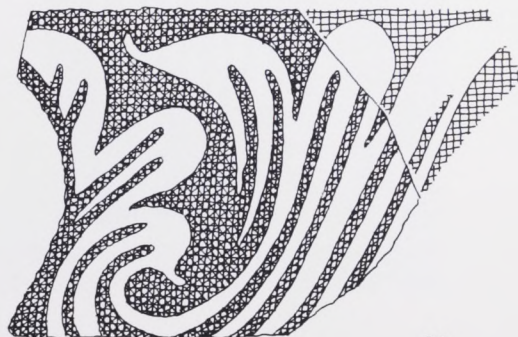
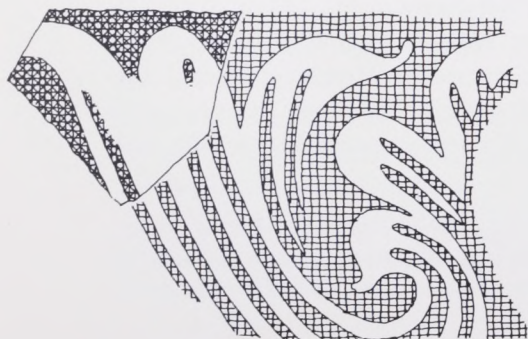

Fig. 10. Bæltespænde, små påsynings- eller pånitningsbeslag, kædestykke og dragthægte fra Aggersborg kirke. Det meste er fra den nuværende kirkes ældste gulvlag. Foto P. Dehlholm. 1:1.

Fig. 11. To samhørende beslag af hvalrostand fra Aggersborg kirke. De har været samlet med en nu forsvundet dyvel; på bagsiden af hver ses en kraftig stift af kobberlegering, hvormed de har været fæstnet til et underlag. Foto P. Dehlholm.

skal placeres i midten af 1200-årene. Paralleller til dette motiv kan bl. a. findes på det helt bevarede vindue fra Roager kirke i Tønder amt. Man regner med, at selve glasset er fremstillet i udlandet, men at det er malet og monteret herhjemme.

Til de ting, som kirkegængere har mistet i middelalderen, hører et gedigent, medaljonformet bæltespænde og en række små beslag, der som regel er af kobberlegering (fig. 10). De er alle fundet i skibet, og adskillige lå i det ældste gulvlag. De fleste har sandsynligvis siddet på dragter eller bæltter, der især i tiden fra 2. halvdel af 1200-årene og op til 1500-årene gerne udstyredes med alskens pyn-tebeslag. Bæltespændet er vel fra 1400-årene, og den lille hægte nederst t.h. på fig. 10 har en nær parallel i bl. a. et skattefund nedlagt omkring 1350–1360 i Rådved nær Horsens. I det omtalte gulvlag lå endvidere et kædestykke (nederst t.v. på fig. 10) tæt ved en mønt slået i 1. halvdel af 1300-årene.

Det er vanskeligere at forklare, hvorledes de næste genstande er endt i kirken. I fylden til en yngre barnegrav lå en lille klædeplombe af bly prydet med

Fig. 12. Fragment af pilgrimsmærke fra Aggersborg kirke med bispehelgenen St. Servatius fra Maastricht. Højde: 5,2 cm. Foto P. Dehlholm.

et nedad spidset skjold. Præget var for uklart til at plombens proveniens kunne bestemmes. Men det tyder dog på, sammen med plombens størrelse, at den er middelalderlig.

To små, smukt skårne beslag af hvalrostand (fig. 11), ligeledes middelalderlige, blev fundet tæt ved hinanden nær skibets østmur. Hvalrostand var tidens surrogat for elfenben, og det blev meget anvendt til småkunst. Men gode paralleller til disse beslag har foreløbig ikke kunnet opspores, og det har heller ikke kunnet afgøres, om de har siddet på et stykke kirkeinventar – som f. ex. et krucifiks – eller er mistet af en kirkegænger.

Fire små flade benbeslag med punkt i cirkel-ornamentik er ligeledes fra skibet og stammer fra middelalderen. De tre er fundet tæt sammen og har flere fællestrekk, men heller ikke deres datering og anvendelse kan bestemmes nærmere.

Et sjældent pilgrimstegn af blylegering (fig. 12) hører til de bemærkelsesværdige fund. Det lå nær midten af kirkens syd-mur i overkanten af det ældste gulvlag og fremstiller en stående bisp med en stav, der anes skråt op over klædningen, og med skæg, hvis nederste del ses som to små knolde øverst på fragmentet. En sammenligning med bedre bevarede mærker og afstøbninger deraf viser, at det drejer sig om bispehelgenen St. Servatius. Han er en historisk person, der døde i Maastricht i det sydligste Holland i året 384, og ifølge legenderne skal han have været i familie med Jesus. Hans relikvier opbevares i Maastricht, der blev et af middelalderens vigtige kultsteder og målet for mange pilgrimsrejser, og her kunne Servatius-mærkerne købes. For ejeren var et sådant mærke en hellig amulet og et minde om den fromme rejse, og det var over for andre beviset på, at rejsen var udført.

Servatius-mærkerne skiftede udseende op gennem middelalderen, og dette hører til en af de ældste kendte typer, som dateres til 1200-årene eller tiden omkring 1300. Servatius står her på en drage (symbolet på den arianske kirkeretning), i

hvis gab han støder bispestaven, der holdes med venstre hånd. I højre hånd holder han en stor nøgle, som ifølge legenden skal være skænket ham af St. Peder. Der er kun bevaret ganske få originaltegn og afstøbninger af typen. De er alle fra udlandet, og de andre vidnesbyrd om dyrkelsen af Servatius i Danmark synes alle at stamme fra senmiddelalderen. Man påkaldte ham bl. a. mod fodsmærter og drak Servatiusvand mod feber og frosts-kader. Desuden kunne han hjælpe med at holde mus og rotter borte fra marker og lader.

Rent bortset fra afstøbninger af pilgrimsmærker på kirkeklokker og døbefonte er det påfaldende, at så mange mærker er fundet i kirker og klostre. I den henseende er Aggersborg-mærket ingen undtagelse, og det er nærliggende at tro, at det på en eller anden måde er skænket til kirken.

Også en gulfingerring (fig. 13–14) dukkede frem på kirkens ældste gulvlag. Den lå ca. 1 meter vest for kaloriferegraven i skibets nordøstre hjørne, og om den er endt der med forsæt eller ej er vanskeligt at afgøre – efter en tabt ring af denne art må det dog være værd at foranstalte en grundig eftersøgning.

Fritze Lindahl har undersøgt ringen og giver følgende redegørelse: „Ringens er af rødt guld med spinkel ringskinne og dybrød ædelsten i en rektangulær, kasseformet indfatning. Hele ringen vejer kun 2,48 g, dens indvendige tværmål er 20,5 mm. Ringskinnen består af filigran, idet den er sammensat af tre meget tynde, snoede og to tynde, glatte guldtråde. Indfatningen er besat med granulation, småbitte guldkugler. Den cabochonslebne sten er undersøgt af hofjuveler Ove Dragsted, der uden at have taget den ud af indfatningen kun med forbehold fremsætter den formodning, at det er en granat. Denne viser i polarisationsmikroskopet tydelige indeslutninger, „ceylonvinger“, fra stens geologiske fortid, og det fremgår tydeligt, at den er folieret, dvs. at et stykke metalfolie, muligvis farvet rødt, er lagt under stenen for at styrke dens

Fig. 13. Guldfingerring fra Aggersborg kirke. Indvendigt mål: 20,5 mm. Ringskinnen er sammensat af tynde snoede og glatte tråde. Den dybrøde sten (en granat?) ligger på rød folie i indfatningen med påloddede kugler. Foto Lennart Larsen.

Fig. 14. Aggersborg-ringen set bagfra. Lige som på andre fingerringe fra den tidligste middelalder er ringskinnen fladet ud og samlet bag på indfatningen. Foto Lennart Larsen.

farve – denne teknik var almindelig i oldtid og middelalder. Stenen stammer utvivlsomt fra Orienten: Indien eller Ceylon.

Det er ikke noget stort og vellignende smykkemateriale, ringen kan sammenlignes med. Rent teknisk kommer den nærmest en fingerring, der er fundet 1858 'i nærheden af Ribe'. Fremstillingstiden for begge ringe må ved sammenligning med filigranprydede guld- og sølvspænder, som er fundet sammen med mønter, være 1000- eller 1100-årene. Men da det gulvlag, som ringen er fundet i, dårligt kan være ældre end 1200-årene, må ringen have været gammel, da den kom til at hvile her. To reparationer på ringskinnsider kunne tyde på, at ringen er blevet forstørret, således som ringe ofte bliver, når de skifter ejermand, eller når ejerens fingre bliver gamle og krogede“.

Til slut skal mønterne kort omtales. Der blev fundet i alt 342, og dermed har Aggersborg kirke Danmarksrekorden med hensyn til mængde. Mønterne bearbejdes af Jørgen Steen Jensen, og hele fundet vil blive fremlagt på et senere tidspunkt. Men allerede nu kan der gives nogle oplysninger.

De ældste mønter er fra 1100-årene, og der er foreløbig påvist to blandt mønterne fra koret. Omkring 30 mønter stammer fra første halvdel af 1200-årene og langt de fleste er slået under Valdemar Sejrs; de forekom både i koret og i skibet.

Herefter er der mønter fra alle århundreder undtagen vort eget.

De mange mønter i kirkegulve vækker ofte forundring. Er de ofrede til kirken eller er de tabt? Men når man som barn selv har tabt adskillige mønter ned i et kirkegulv, så forstår man godt, hvorfor kirkeudgravninger er så givtige i denne henseende. Man kan også betænke, at de 342 mønter fra Aggersborg kirke ikke engang er nok til en mønt for hvertandet år i den nuværende kirkes levetid, og selv om man også fandt de mønter, der ligger tilbage i gulvet, ville man næppe nå op på en pr. år.

Sammenfattes udgravningsresultaterne på baggrund af den viden, man ellers har om Aggersborg i vikingetid og middelalder, står det klart, at den ældste fase i kirkens historie er en afgrænset gravplads. Fire af dens grave er ifølge C-14 dateringer anlagt et stykke hen i 1000-årene eller måske omkring 1100. Der er ingen spor af kirke eller kapel i forbindelse dermed, og de små pælespor i flere grave må betyde, at ialtfald disse har ligget udendørs.

Omkring år 960 indførte Harald Blåtand officielt kristendommen i Danmark, men intet tyder på, at gravpladsen går så langt tilbage i tid, eller at den har været knyttet til den store vikingeborg. De gravpladser, der hører til dennes søsterborge Trelleborg og Fyrkat, breder sig

uden afgrænsning, og stort set uden at gravene berører hinanden. De rummer også adskillige grave med gravgods i traditionel hedensk stil. Men under Aggersborg kirke var der en klar afgrænsning mod pløjemarken, mange grave lå delvis oven i hinanden, og ingen indeholdt gravgods. Ved hele udgravningen blev der ikke fundet en eneste genstand, som kan henføres til ringborgens (eller den tidligere bebyggelses) tid. Det er fortsat uvist, hvor deres døde er begravet, men det er ikke under kirken.

Selv om der på Aggersborg (i modsætning til på Trelleborg og på Fyrkat) har været bebyggelse hele vejen op gennem vikingetid og middelalder, har man altså skiftet gravplads, da kristendommen var slået rigtigt igennem. Man må bevidst have ønsket et brud med den gamle hedenskab, og næppe noget sted i landet kan dette iagttages så tydeligt som her.

Skiftet må have fundet sted, før den første historisk kendte begivenhed udspillede sig på Aggersborg. De mange kongsmænd, der ifølge Knud den Helliges biograf Ælnod blev dræbt her ved oprøret 1086, ligger altså sandsynligvis på gravpladsen under kirken. Og man kan fan-

tasere om, hvilken betydning det kunne have fået for kirkebyggeriet, hvis også kong Knud var blevet dræbt her. Men han nåede til Odense på sin flugt, og der blev han skrinlagt som helgen i året 1101.

Det fundament til en formentlig aldrig opført stenkirke, som ligger hen over gravpladsen, er for upræcist dateret til at kunne knyttes sikkert til disse eller andre historiske begivenheder. Men i tiden omkring 1100 sandede Limfjordens udløb i Vesterhavet til. Derved mistede Aggersborg sin betydning som kontrollør af fjordens gennemgående trafik, hvilket formentlig var en af dens vigtigste funktioner. Det kan måske have fået betydning for et påtænkt kirkebyggeri.

Nogen tid senere er man begyndt på den nuværende kirke. Dens første fase synes at have været koret med apsis og

Fig. 15. Husformet romansk gravsten fra Aggersborg kirkegård. Den har buede langvægge og krum tagryg lige som vikingeborgens store huse. Stenen er meget forvitret, men på den ene tagflade ses endnu et latinsk, liggende kors. Tagryggen er fremhævet med en tovsnohing. Stenen blev fundet for en del år siden, da der blev gravet en grav stik vest for tårnet. Den blev da lagt hen i kirkegårdsdiget men er nu flyttet til hjørnet mellem kirkens skib og våbenhus, hvor den kan ses af alle. Foto Erik Sørensen.

et midlertidigt træskib, som siden er afløst af det nuværende skib. Måske har koret eksisteret allerede i midten af 1100-årene, og under Valdemar Sejr, i hvis Jordebog Aggersborg i 1231 omtales som krongods, var ialtfald hele kirken i brug.

Det ser således ud til, at den nuværende Aggersborg kirke er den første kirke, som er opført på stedet, og at den lige fra begyndelsen har lignet så mange andre jyske landsbykirker. Byggeriet kan tidligst være påbegyndt et stykke hen i 1100-årene, men det er vanskeligt at vurdere, om denne situation er speciel for Aggersborg eller mere almen. Selv om der efterhånden har været arkæologiske undersøgelser i mange danske kirkegulve, og der er fundet spor af ældre bygninger under mange, så kan disse sjældent dateres særligt nøje, og der er ialtfald intet, der i øjeblikket tyder på, at vore almindelige landsbykirkers forgængere går ret

langt tilbage i 1000-årene. På Aggersborg kan særlige forhold imidlertid have spillet ind. I vikingetiden og videre gennem hele middelalderen havde kongen som nævnt en borg eller en gård her, men de middelalderlige anlæg kendes kun fra fåmælte skriftlige kilder. Sandsynligvis ligger de under arvtageren Aggersborggård, og det er ikke umuligt, at forklaringen på det tilsyneladende sene kirkebyggeri kan findes her i form af et kongsgårdskapel.

Vigtige problemer omkring Aggersborg er afklaret, og man kender nu hovedtrækene i kirkens ældste historie og har fået mange gode småting fra gulvet og nye runeindskrifter på væggene. Desuden har udgravningen givet oplysninger i bredere forstand om både overgangen fra hedenskab til kristendom herhjemme og vort tidlige kirkebyggeri. Men hvor er vikingetidens døde begravet? Det spørgsmål mangler stadig svar.

Udgravningerne på Damaskegaard – et bornholmsk stuehus gennem 400 år

Af HENRIK VENSILD og PER KRISTIAN MADSEN

„Ved landsbyerne på denne ø må man lægge mærke til, at de ikke består af adskillige sammenbyggede huse og gårde, som det plejer at være tilfældet i andre egne og riger og øer, men hver enkelt bonde bebor sit eget hus spredtvis her og der og besidder marker, enge, kvæghyrder, bække og alt andet som særskilt ejendom, alene med undtagelse af Lyngen eller Skoven, heraf kaldet Almings-mark eller -skov“.

Således omtaler Peder Hansen Resen (1625–88) i sit „Atlas Danicus“ den bornholmske landbebyggelses egenartethed, som helt til nyeste tid fornemmes tydeligt på øen, der tilmed i sine mange velbevarede bindingsværksgårde besidder en givtig arbejdsmark for studiet af ældre byggeskik. En af foregangsmændene i dette arbejde var arkitekt Halvor Zangenberg, som indsamlede mange vidnesbyrd om den rige lokale byggetradition, der her levede længere end andetsteds (fig. 1). Senere fortsattes undersøgelserne i mar-

ken af Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser; et håndgribeligt udslag heraf er fredningen af den statelige Melstedgaard umiddelbart syd for Gudhjem.

Det var imidlertid først fra 1970, at Frilandsmuseet kunne præsentere den bornholmske byggeskik med vandmøllen fra Pedersker. Man havde dog for længst udset sig de bygninger, der skulle udgøre grundstammen i opbygningen af et bornholmsk gårdsanlæg på museet, blot trak det ud med at få virkeliggjort planerne (jvf. Frode Kirk i Glimt fra arbejdsmarken 1976). Valget var faldet på Damaskegaard, der ligger i Østerlars sogn nær ved Melstedgaard (fig. 2). Gården ejes i dag af gårdejer Ejner Jørgensen og hustru, og det skyldes deres imødekommethed, at det i 1968 blev muligt at købe gårdens bygninger for at overføre dem til Frilandsmuseet. Alene dette betød forstyrrelser i gårdens drift, og disse blev absolut ikke mindre af, at der som afslutning fulgte en langvarig arkæologisk udgravning, der dog ligeledes blev hilst velkommen på gården.

Grundstammen i Damaskegaards bygninger var et firlænget bindingsværksanlæg bestående af stuehus i nord, lade i øst, kostald i syd samt heste- og svine-stald i vest. Hertil kom et fritliggende mindre bagehus nord for huset (fig. 3). Husene lå frit i forhold til hinanden på en flade, der skråner jævnt mod øst, men i tidens løb var de smalle passager mellem længerne lukket med tilbygninger, således at kun stuehuset lå for sig selv.

Fig. 1. Plan over en „bornholmsk normalgård“, Lille Strandbygård i Nylarsker sogn. Midt på gårdspladsen den fritliggende „gårdkone“ og i stuehuset både bageovn og køkkenildsted i husets østlige halvdel. Efter Zangenberg i Bornholmske Samlinger 19, 1928.

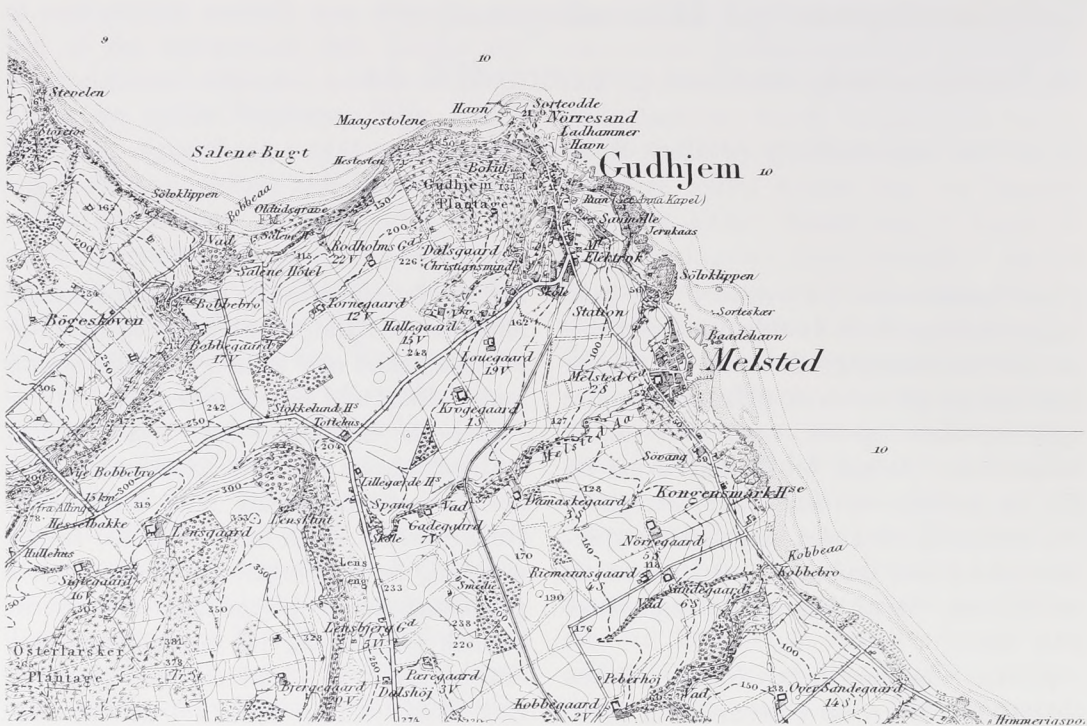

Fig. 2. Udsnit af målebordsblad I: 20.000 over egen og syd for Gudhjem. Damaskegaard i midten f. n. Ved gårdene er angivet deres numre i de to opdelinger af de bornholmske gårde, henholdsvis selvejergårde (S) og vornedgårde (V) inden for hvert sogn. Fordelingen af selvejergårdernes numre er i hvert sogn sket efter et bestemt system, hvor man startede i nord og derefter gik med solen sognet rundt. Derimod ligger vornedgårdene tilfældigt spred. Gengivet med tilladelse A 4557/75 af G.I.

Mens stuehuset og avlsbygningerne formentlig er opført i begyndelsen af 1800-årene, er der større usikkerhed om bagehusets alder. Sådanne fritliggende bagehuse kendes kun fra ganske få bornholmske gårde, hvor bageovnen normalt er placeret i stuehusets køkken eller brygers. Bagehuset havde imidlertid gennem lange tider ikke været brugt til sit oprindelige formål og blev derfor som den første af gårdens bygninger hjemtaget af Frilandsmuseet i slutningen af 1960'erne. Før det blev muligt at gå videre med laden og kostalden, forløb nogle år, og det var først i efteråret 1975, at man skred til nedtagningen af gårdens 30 m lange stuehus (fig. 4).

Ved nedrivningen af huset fremkom under dette spor af ældre bygninger i

form af tydelige lag af brændt ler og trækul, vekslende med kompakte fyldlag af ler. Bornholms Museum blev tilkaldt for at syne fundet, og der afsendtes derefter en fundanmeldelse til Fortidsmindeforvaltningen med anmodning om støtte til en udgravning af tomten. Forholdet var nemlig det, at området, hvor stuehuset lå, skulle planeres, hvad der ville medføre total ødelæggelse af ældre bebyggelsesspor. En udgravning måtte anses for en vigtig opgave, eftersom man kunne forvente at finde forgængerne til Frilandsmuseets stuehus, og på denne måde belyse en del af Damaskegaards historie forud for opførelsen af dette. Lignende undersøgelser er i Danmark tidligere gennemført af professor Axel Steensberg under den af Frilandsmuseet omkring 1940 nedtagne gård fra Pebringe på Sjælland, hvor man påviste beboelses- og avlsbygninger tilbage til middelalderen.

Det var derfor med store forventninger, at udgravningen startedes i august 1976. Optimistisk var der regnet med, at en god måneds tid ville være tilstrækkelig, men udgravningsarbejdet var langt mere kompliceret end antaget og kunne

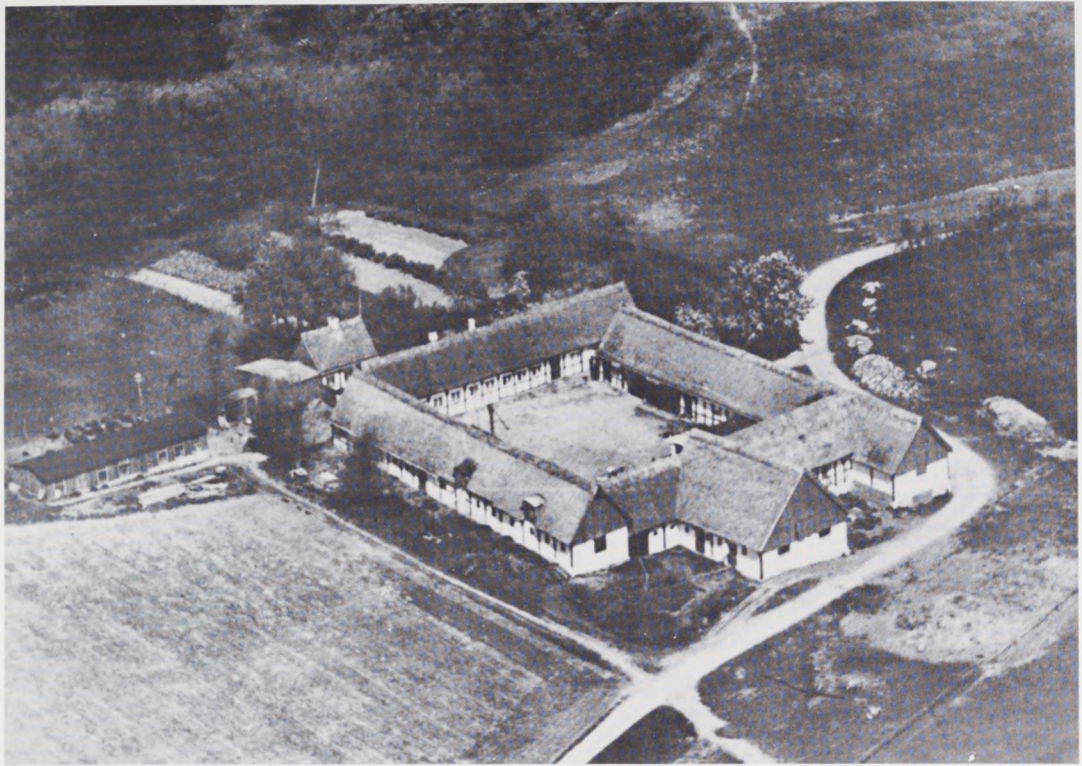

Fig. 3.A. Luftfoto af Damaskegaard set fra syd-vest, taget i 1940'erne, hvor gården var fuldt udbygget. B. Skitseplan over gårdens længer 1975. Opmåling for Frilandsmuseet v. Frode Kirk, tegning Orla Svendsen.

først meldes færdigt i begyndelsen af november.

I alt undersøgte i de udlagte felter godt 400 m², hvortil kommer en halv snes prøvehuller i området nord for felterne (fig. 5).

Resultatet af udgravningen er påvisningen af ubrudt bosættelse på stedet fra i hvert fald en gang i 1500-årene. Under det nedtagne stuehus fandtes de delvist bevarede tomter af fire ældre stuehuse, bygget direkte oven på hinanden, samt spor af en femte og endnu ældre bygning, hvis funktion dog ikke kunne fastslås (fig. 6). Tilsammen giver disse husplaner et væsentligt bidrag til forståelsen af det bornholmske gårdstuehus' udvikling fra slutningen af middelalderen til begyndelsen af 1800-årene, som yderligere kan udbygges gennem det skriftlige kildestofs oplysninger om Damaskegaard. Endelig frembragte udgravningen et varieret genstandsmateriale til belysning af

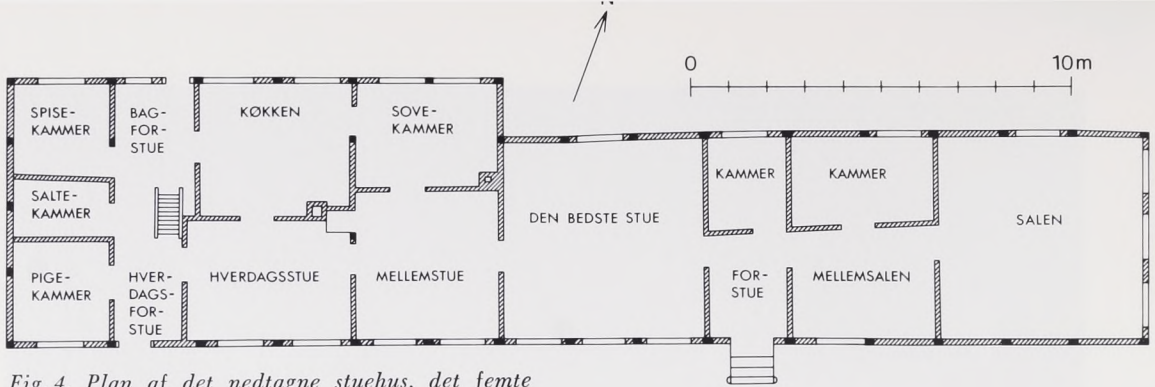

Fig. 4. Plan af det nedtagne stuehus, det femte på stedet og antagelig opført i begyndelsen af 1800-årene. Planen viser indretningen ved nedtagelsen i 1975. Efter opmåling for Frilandsmuseet ved Frode Kirk, tegning Orla Svendsen.

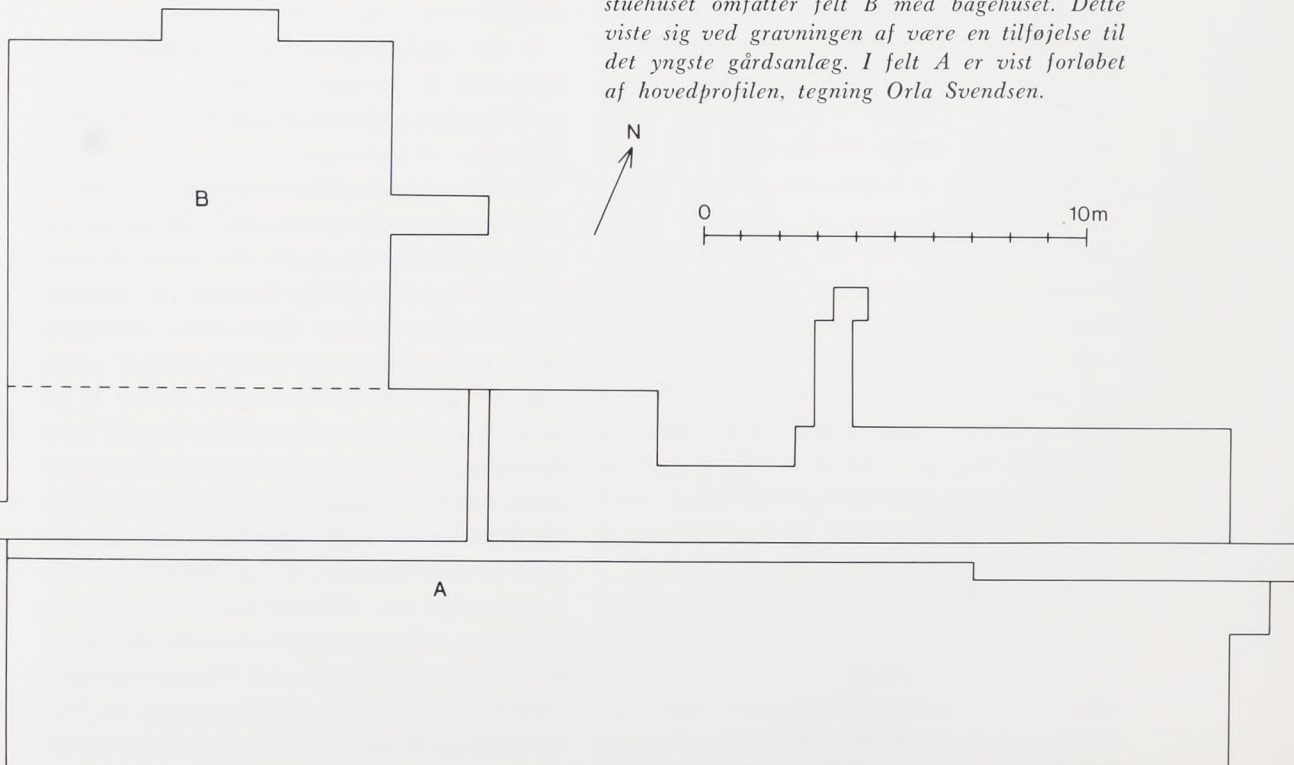
husenes indretning og beboernes inventar. I det følgende vil stuehusplanerne blive præsenteret i den rækkefølge, hvori de fandtes, idet de dog er nummereret fra 1 til 5 efter den indbyrdes alder.

Stuehus 5

Som stuehus 5 betegnes det hus, som blev nedtaget i 1975 (fig. 4). Dette var som mange større bornholmske stuehuse rejst over en høj fodmur på det skrånende terræn, hvad der gav mulighed for at indrette en stensat kælder i husets østende,

over hvilken det fineste rum, salen, optog tre af husets i alt femten fag. Mod vest fulgte dernæst blandt andet melsalen, den pæne forstue og gårdens storstue. I husets seks fag lange vestdel, til hvis nordside der var føjet en udskudsagtig tilbygning, en „hodde“, lå de i det daglige brugte rum. Gravningen afslørede, at husets skillevægge funderedes i fyldlagene, enten på en stensyld eller på en opmuring af ubrændte lersten (fig. 6). Mens østenden efter alt at dømme ikke var forandret i væsentlig grad, havde vestenden af huset været udsat for omlægninger af gulvunderlagene, da hodden blev opført.

Fig. 5. De udlagte felter, som foruden felt A med stuehuset omfatter felt B med bagehuset. Dette viste sig ved gravningen af være en tilføjelse til det yngste gårdsanlæg. I felt A er vist forløbet af hovedprofilen, tegning Orla Svendsen.

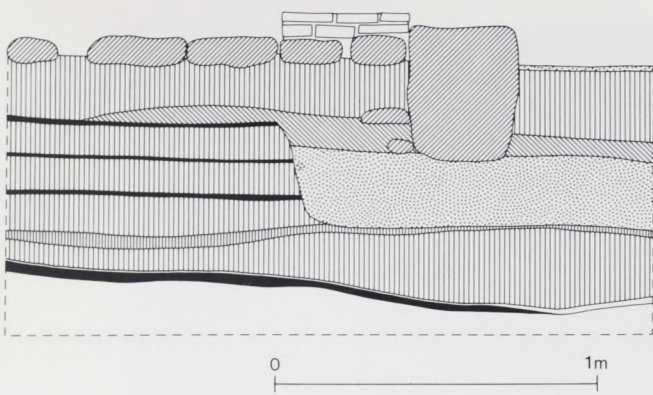

Fig. 6. Udsnit af hovedprofilen øst-vest gennem stuehusene. Gulvlagene er vist med sort, mens de gentagne opfyldninger er gengivet med lodret skravering. Det tynde lyse lag over det ældste gulv stammer fra stuehus 5's brand. Med skråskravering er vist skillevægssyld og lerpakning tilhørende det nedtagne stuehus, til hvis opførelse den sandfyldte - prikkes - nedgravning ligeledes hører. Opmåling Hans Kapel, tegning Orla Svendsen.

Dette havde medført, at de oprindelige skillevægge blev forlænget ud i hodden, samtidig med at en sammenhængende påfyldning af ler fandt sted.

Tidspunktet for stuehusets opførelse kan ikke angives helt præcist, men det falder i hvert fald før året 1836, hvor man ved en brandtaksation på Damaskegaard beskriver et stuehus, som svarer til det nedtagne. Dog er der ikke nævnt nogen hodde; denne kommer først til op mod 1852, hvor der i en brandforsikringsvurdering i anledning af nybygninger på gården er omtalt en fire fags hodde på nordsiden af huset. Sin endelige længde på i alt seks fag opnåede hodden mellem 1865 og 1874. I taksationsprotokollen for dette tidsrum findes en udateret tilføjelse, hvor en hodde af denne størrelse er medtaget.

Stuehus 4

Under det nedtagne stuehus fandtes tomten af et ca. 5 m bredt hus, bevaret i en længde af omkring 13,5 m, men både i øst og i vest ødelagt af gravearbejderne i forbindelse med anlægget af efterfølgeren (fig. 7). Af sylden var der kun levnet ganske få sten, mens derimod de nedre dele af de bevarede skillevægge var blevet forseglede af hus 5's tykke fyldlag, der ligeledes havde skånet rummets lergulve, hvorpå der lå linser af fint strøsand.

Stuehus 4 har utvivlsomt været bygget i bindingsværk, men den nærmere udformning af ydervæggene unddrog sig undersøgelse. Blandt skillevæggene sås flere konstruktionsmåder. Således var den søndre halvdel af den østlige tværgående skillevæg rejst på en svær fodrem over en række syldsten. I østsiden af denne fod-

Fig. 7. Stuehus 4, det næstnyngste på stedet. Med stiplede linie er angivet yngre nedgravninger, mens optrukket streg viser gulvenes naturlige grænser. Korset markerer stedet for fundet af hestekraniet under gulvet. Opmåling Hans Kapel, tegning Orla Svendsen.

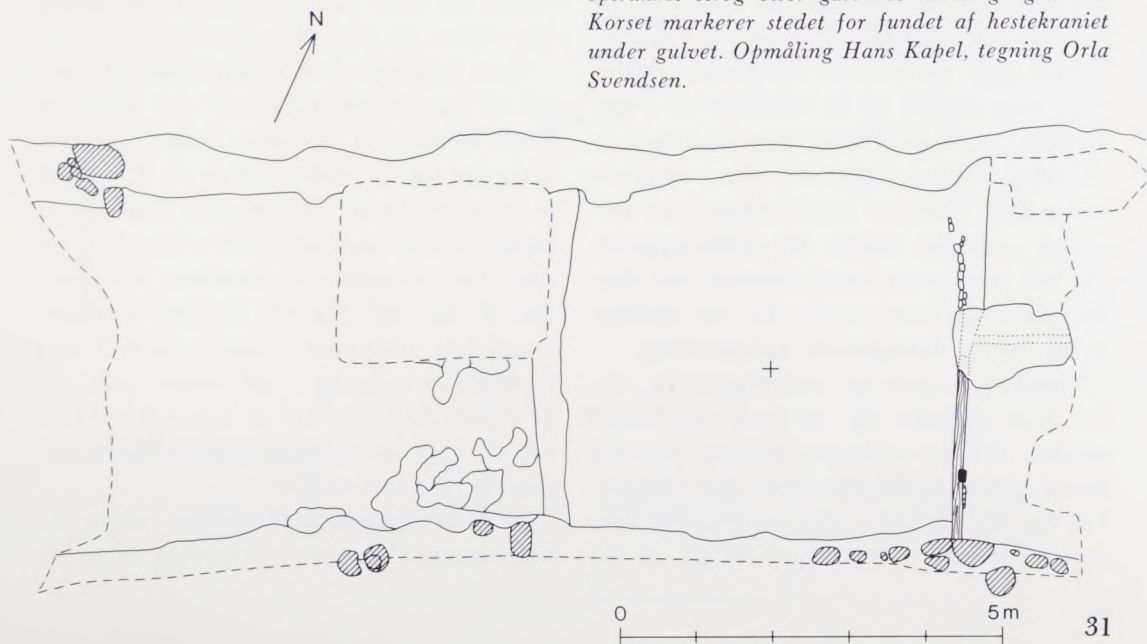

Fig. 8. Hestekraniet under stuehus 4's gulv set fra nord. Nedgravningen for kraniet, som er foretaget fra det omliggende gulv tilhørende stuehus 3, er tomt. Hans Kapel fot.

rem, der var bevaret som et træsmuldfyldt hulrum i lerfylden, sås et rektangulært indhak fra en lodretstående stolpe, der rimeligvis har fungeret som dørstolpe. Den nordlige fortsættelse af samme skillevej var opbygget af tørrede lersten. På østsiden var lerstenene dog suppleret med et kantstillet panelbrædt, der måske stammer fra en bræddeklædning af væggen. Tilsvarende var den øst-vestgående skillevej, som stødte op til østsiden af tværvæggen, rejst af lersten, der fandtes i en omrodet dyng, liggende over væggenes nedre del. Samme konstruktion var benyttet ved den sidste af skillevæggene, der løb tværs over huset omtrent ved dets midte, og hvis nordre del var ødelagt af en større, dybtgående nedgravning.

Stuehus 4 samt de underliggende, ældre huse adskilte sig på flere væsentlige punkter fra det nedtagne stuehus. For det første synes de ikke at have haft kældre. For det andet fulgte alle gulvene det faldende niveau fra vest mod øst på en så-

dan måde, at de enkelte gulvflader udviste en hældning, medens der ved tværskillerummene i for eksempel hus 4 forekom spring i gulvniveauerne mellem rummene på op til 10 cm.

Husets indgange og indvendige døre kom ikke tydeligt frem, men gentagne lapninger og en næsten total udskiftning af lergulvet i sydvesthjørnet af det vestligste bevarede rum vidner om så stærk trafik på dette sted, at der formodentlig har været en yderdør i nærheden.

Kun indirekte kom udgraverne på sporet af husets køkkenildsted, der synes at have bestået af en stor, åben skorsten. Den gav sig til kende ved en ca. $2,7 \times 2,2$ m stor og knap 50 cm dyb fladbundet nedgravning omtrent midt i huset, fyldt med fint strandsand, hvorover var pakket et lag ler (fig. 6). Hullets størrelse samt dets placering i huset modsat den formodede indgang i syd kunne tyde på, at vi her står over for et hul, som er blevet til ved opbrydningen af køkkenskorstenens svære fundament.

Man kunne gætte på, at der fra en sådan skorsten har været indfyring til en bi-

læggerovn i rummet øst derfor, og på denne baggrund forsøgsvis betegne de to rum som henholdsvis kombineret køkken- og forstuerum samt stue. Ved fjernelse af den formodede stues fortrinligt bevarede lergulv fandtes midt under dette et hestekranium, anbragt i forbindelse med udlægningen af gulvfladen (fig. 8). Senere skulle der komme flere fund af denne art, der alle sandsynligvis skal forklares som bygningsofre, hvad der også andetsteds fra kendes eksempler på. Kraniet blev undersøgt af Tove Hatting på Zoologisk Museum og viste sig at stamme fra en over 20 år gammel hoppe.

Kraniet manglede ved nedlæggelsen underkæben, hvad der kan betyde, at det har været gemt hen så længe, at det nåede at gå i forrådnelse, før det kom i jorden.

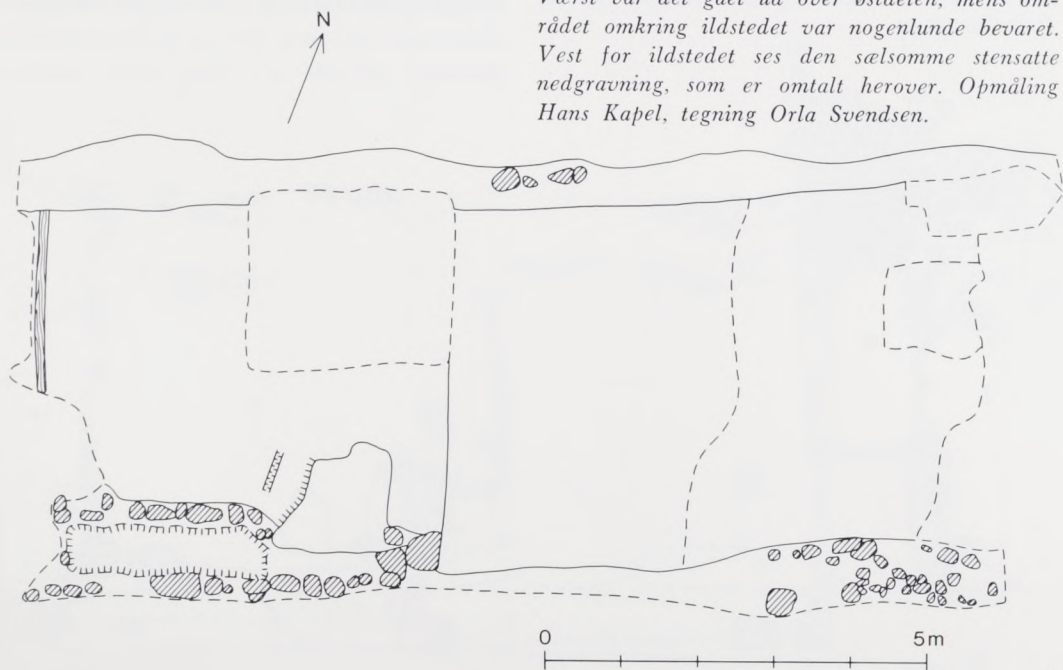
Stuehus 3

Hus 3 var det dårligst bevarede af alle (fig. 9). Dets nedrivningstomt fremkom ved fjernelse af de op til en snes centimeter tykke lerfyldlag, hvorpå hus 4 hvilede. Som dette målte hus 3 ca. 5 m i bredden og var bevaret i en længde af knap 14 m. Utvivlsomt har det været opført i bindingsværk, mens dets vægge var så ødelagte, at kun meget få detaljer lod sig iagttage.

Den bedst bevarede del af huset var vestenden, hvor der var levnet den nordre halvdel af fodremmen i en tværgående skillevæg samt en uanseelig bid af lergulvet i rummet vest for denne. Rummet øst for skillevæggen målte i længden omkring fem meter og stødte i øst op til en skillevæg, som dog kun gav sig til kende som et aftryk i forbindelse med et op mod tyve centimeter højt spring i niveauet. I forbindelse med gulvet lå i rummets sydøstlige hjørne en fast sammenbrændt lerflade, som hævede sig et par centimeter op over den omliggende gulvflade. I vest gik fladen over i gulvet i en hulet kant.

Mens lerfladen vel skal tolkes som rester af underbygningen for en kakkellovn til opvarmning af rummet, kan der vanskeligt gives en rimelig forklaring på det følgende anlæg vest derfor. Gulvet løb her op til en stenrække, der fra den formodede ovnunderbygning løb omkring 2,5 m mod vest parallelt med ydervæggens syld og dannede den nordre begrænsning af en fladbundet fordybning. Denne var sammen med stenrækken anlagt før gulvet og respekterede ydervæggens syld samt ovnbygningen. Ved fremdragelsen var hullet fyldt med tørve-

Fig. 9. Plan af det stærkt ødelagte stuehus 3. Væst var det gået ud over østdelen, mens området omkring ildstedet var nogenlunde bevaret. Vest for ildstedet ses den sælsommestensatte nedgravning, som er omtalt herover. Opmåling Hans Kapel, tegning Orla Svendsen.

agtig smuld, som dr. phil. Svend Jørgensen, Nationalmuseets 8. afdeling, bestemte som sandet klægtør, der kan være taget i Melsted Å-dal lige nord for Damaskegaard. Forekomsten af tørven inde i huset skal muligvis ses i sammenhæng med ældre beskrivers omtale af tør, som bygningsmateriale i skillevægge, hvorimod opklaringen af selve nedgravningens funktion endnu står tilbage.

Rummet med ovenindretningen kan rimeligvis identificeres som gårdens stue. Derimod er det ikke muligt at bestemme funktionerne for de øvrige rum, hvis stærkt ødelagte ler- og jordgulve fulgte det skrånende niveau mod øst.

Ved fjernelsen af hus 3's nordlige ydervægs syld fandtes under dennes lerfyld et velbevaret hestekranium, anbragt der i forbindelse med huset opførelse. Kraniet, som stammer fra en ca. 6-8 år gammel hest, hvis køn ikke kunne fastslås, lå orienteret efter husets længderetning og må som det allerede nævnte fra hus 4 opfattes som et bygningsoffer.

Fig. 10. Stuehus 2 i sin ældste skikkelse. I øst den store bageovn med tilhørende indfyringsgrube. De formodede skillevægge i det østligste rum er vist med prikker. I rummet vest derfor ses hjørneildstedet med askegrube umiddelbart øst derfor. Som en del af gulvet omkring ildstedet fandtes et stykke af en større kværnsten. Med sort er vist stolpehuller. Opmåling Hans Kapel, tegning Orla Svendsen.

Stuehus 2

Den bevarede del af stuehus 2 var ca. 17,5 m lang og målte gennemsnitligt 5 m i bredden. I huset, der må have været af bindingsværk, kunne udskilles to forskellige faser, hvor man ved omflytninger af ildsteder og skillevægge samt omlægning af gulvene ændrede på husets indretning og fremtræden (fig. 10, 12, 13). Gennem hele husets levetid holdt man dog fast ved de skrånende gulve og de ofte betydelige spring i niveauet ved tværskillevæggene.

Ydervæggens syldsten løb parallelt med de yngre huses syld og kunne klart adskilles fra disse. Sylden var i nord lagt af ret store, kløvede granitsten, der dog i øst ind mod bageovnen var suppleret med sandsten til to skifters højde i sammenhæng med den tværgående skillevæg vest for ovnen.

Den østlige del af huset var omkring en halv meter bredere end resten af huset, et „østhus“, hvori der fandtes forstue med indgang fra syd samt køkken, et træk, som er klart forskelligt fra de øvrige fundne huses indretning. I husets ældste skikkelse (fig. 10) rummede køkkenet i nord en stor bageovn, hvis kappe gennembrød husets nordvæg (fig. 11). Inde i køkkenet fandtes en indfyringsgrube til ovnen og syd for denne en hårdtbrændt lerflade, formentlig rester af køkkenets

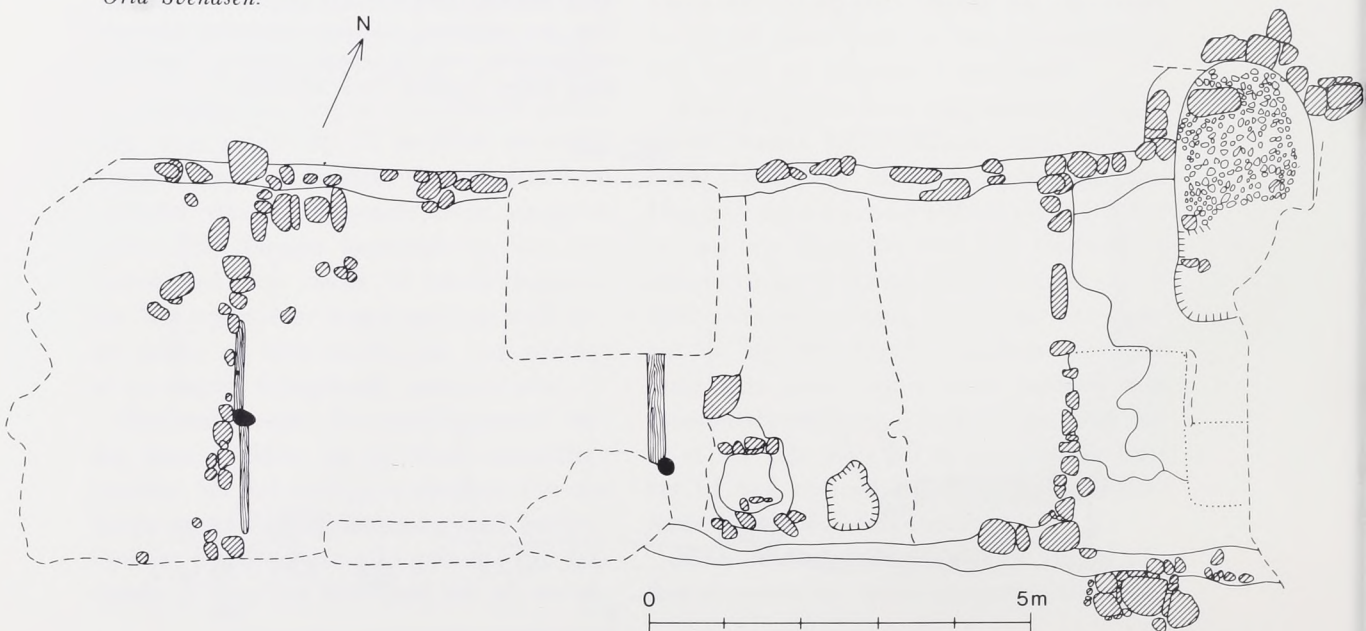

Fig. 11. Pakstenslaget under stuehus 2's bageovn samt randstenene, der bar ovnkappen, set fra nord. I baggrunden hovedprofilen. Hans Kapel fot.

ildstedsbænk. Da gulvlagene i forstuen respekterede de samme linjer, hvor der senere lagdes syldstensrækker, har der formentlig også været rejst skillevægge her i hus 2's ældste fase.

Vest for „østhuset“ fulgte et større rum, hvis delvist bevarede ældste lergulv kransede et firsidet ildsted i sydvesthjørnet, hvorpå opvarmningen af rummet må være sket. Rummet vest herfor stødte i vest op til en svært funderet skillevæg, der muligvis er blevet omsat en eller flere gange.

I stuehus 2's yngre fase ændrede man ruminddelingen (fig. 12). I øst lagdes syldstensrækker og nye gulvlag tilhørende forstuen, hvis gulv var dårligt bevaret.

I køkkenet fandtes på samme sted som i den ældre fase en hårdtbrændt firsidet lerflade, kranset af stenrækker, formodentlig køkkenets ildsted.

Det er bemærkelsesværdigt, at man i denne fase nedrev bageovnen og førte nordvæggen tværs henover dens rester, som uden for huset dækkedes af en brolægning. I forbindelse med det nye vægforløb etableredes dog et mindre ildsted, som efter alt at dømme har haft en lerkappe i nord op mod ydervæggen. Om en bageovn er der ikke tale, det omkring 1,8 m brede ildsted manglede den plane ovnbund, hvor brødene skulle stå. Måske er ildstedet resten af en kølle, et tørringsanlæg for malt til ølbrygningen.

Rummet vest for „østhuset“ optrådte i formindsket skikkelse i sin yngre fase. Et nyt lergulv strakte sig frem til en delvist bevaret skillevæg i vest, der midtpå har

Fig. 12. Stuehus 2, den yngste fase, hvor bageovnen er nedlagt og overlejret af brolægning samt et nyt ildsted. Midt i huset er indrettet en tværgang med indfyring til en bilæggerovn i rummet vest for gangen. Opmåling Hans Kapel, tegning Orla Svendsen.

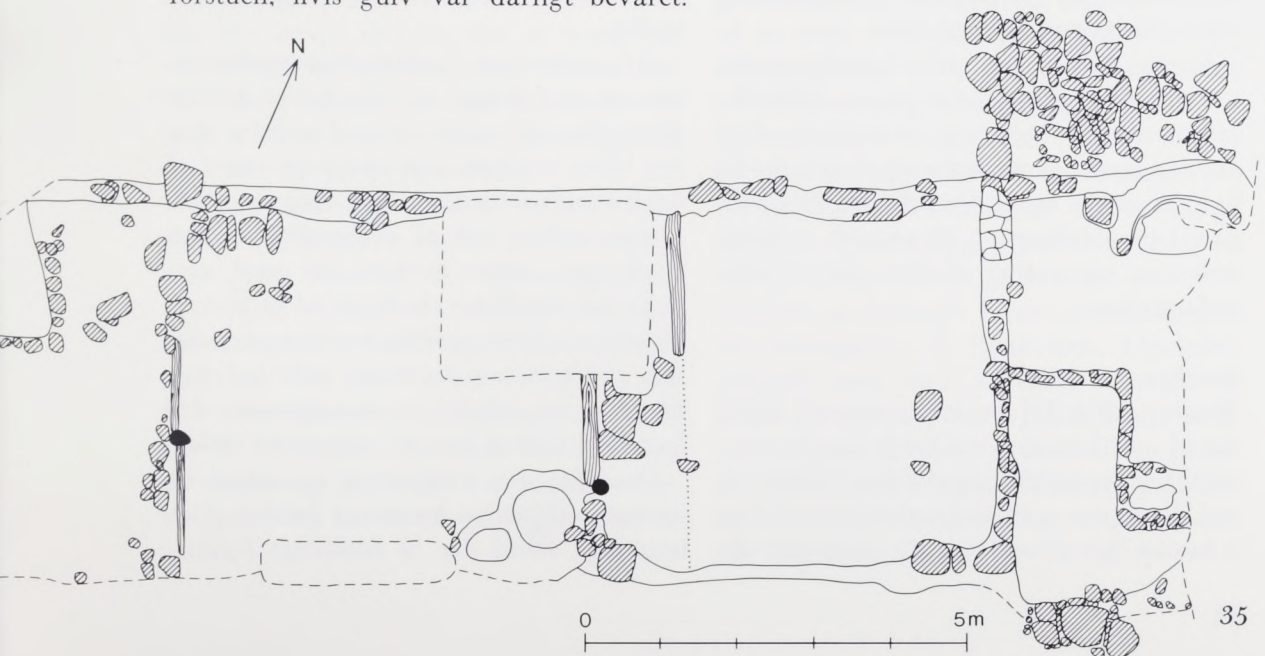

Fig. 13. Østenden af stuehus 2 med det yngste ildsted op til den ret spinkelt funderede nordvæg. Opmåling Hans Kapel, tegning Orla Svendsen.

haft en døråbning, igennem hvilken gulvet kunne følges ind i det følgende, smalle rum. Gulvet i dette gangagtige rum, der var bortgravet i nord, var dels af svære stenfliser, dels af vekslende lerlag. Fra gangen har der efter alt at dømme været indfyring til en bilæggerovn i rummet vest derfor. Indfyringen må være foregået gennem en åbning i skillevægens sydlige del, hvor denne var funderet på en dybt nedgravet stenrække. Op til denne vestside fandtes en hårdtbrændt aske- og lerflade, som har udgjort fundamentet for en ovn, opmuret af kakkelpotter; i ildstedresterne lå ildsprængte pottekakler med fastbrændte rester af opmuringens materiale.

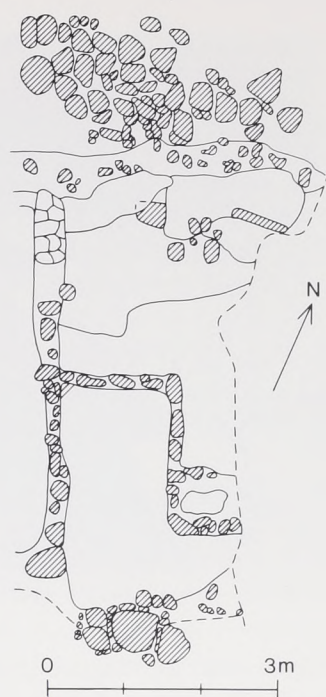
Et arrangement af denne art må forudsætte en dør ud til det fri i den ene ende af gangen bl. a. til transport af brændsel. Sandsynligvis møder vi det i bornholmske 1600-tals skifteforretningers omtale af fyrsteder i forstuer midt i husene, hvorfra der øjensynlig var indfyring til en bilæggerovn, som kunne være rejst af kakkelpotter, tagsten eller i enkelte tilfælde jernplader.

Som en del af denne fase af stuehus 2 udskiltes der i det vestligste rums nordvestre hjørne et mindre kammer, hvis skillevægssyld og gulvlag udlagdes direkte på det oprindelige gulv.

Som et sidste eksempel på ændringerne i hus 2 viser fig. 13 det yngste ildstedsarrangement i køkkenet, hvor man atter engang ændrede på forløbet af den nordlige ydervæg og etablerede en ildsteds-pande umiddelbart op til væggen, velsagtens som reparation af den ældre flade nedenunder.

Stuehus 1

Stuehus 1 (fig. 14) var en brandtomt, dækket af op til en snes cm tykke lag af sammenbrændte lerkliningsstykker, trækul og sod, hvorover man ved opførelsen af hus 2 havde lagt et omkring 20 cm svært af-

retningslag af kompakt ler (fig. 6). Ved fjernelsen af brandlagene fremkom et omkring 5,5 m bredt hus, bevaret i en længde af ca. 14 m.

Som det eneste hus havde hus 1 bevaret resten af sin vestgavl, mens østenden som vanligt var ødelagt af kældernedgravningen. Husets nord- og sydvægge har stået på en svær syld af kløvede granitsten, hvori der ikke kunne spores nogen udtalt fagdeling. Man må derfor formode, at der har været anvendt fodtømmer i konstruktionen. At bindingsværket har haft klinede tavler, bevidnes af mange brændte lerkliningsstykker med aftryk af støjler.

Af vestgavlen fandtes forbrændte rester af en fodrem, der har hvilet direkte på jorden og suppleret med enkelte sten har båret væggen, som kan have været af en lettere konstruktion end langvæggene. I den sydlige del af vestgavlen var en døråbning, udfor hvilken der mod vest lå et par stenfliser flankeret af to stolpe-skioninger. Formodentlig har der over døren været en art vindfang eller halvtag, båret af to stolper; et arrangement, der kan lede tanken hen på byhusenes bislag.

Området fra vestgavlen og østpå til omtrent midtvejs i huset var dækket af et brandlag, hvori der lå adskillige forkul-

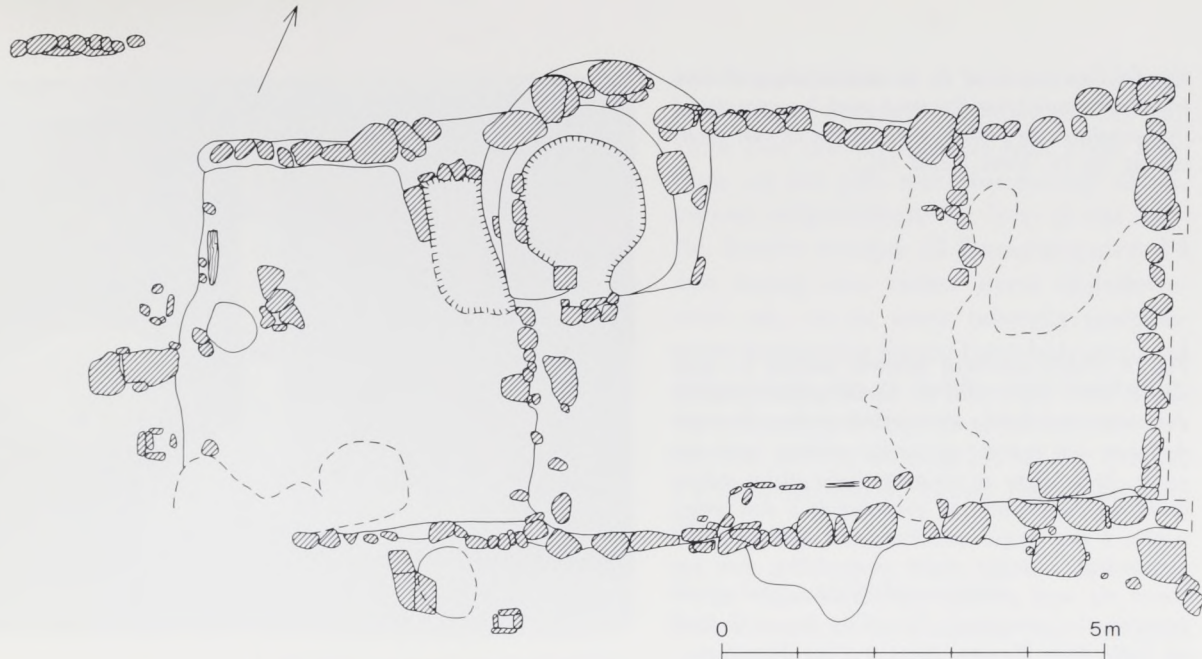

Fig. 14. Plan af stuehus 1. Den østlige tværgående skillevægssyld er senere end huset som helhed, men hører til dette. Umiddelbart inden for døråbningen i vestgavlen ses nedgravningen til tonden. Ud for sydvæggen er mod vest et delvist bevaret ildsted samt en stolpeskoning, som kan høre til anlæg ældre end stuehus 1. Ligeledes kan det korte syldforløb nordvest for huset stamme derfra. Opmåling Hans Kapel, tegning Orla Svendsen.

lede træstykker, som efter alt at dømme stammer fra husets loft- eller tagkonstruktion. Trækullet samt stumper af gavlens fodrem er blevet undersøgt af ved-anatomen Thomas Bartholin, og det viste sig, at der i vestgavlen er anvendt egetræ, mens de formodede stykker tagværk var af ask og poppel. Brugen af egetræ kan ikke undre, mens derimod forekomsten af ask og især poppel i en huskonstruktion kan tyde på, at man har haft småt med egnet bygningstømmer.

Husets tag har rimeligvis været af strå, omend fundet af en del tagteglsten af middelalderlig type „munke og nonner“ i brandlagene uden for huset kunne tyde på, at i hvert fald en del af taget har været lagt af sådanne sten. Måske har der langs tagskægget været én eller to rækker tagsten, sådan som det stadig kan ses omkring på Bornholm.

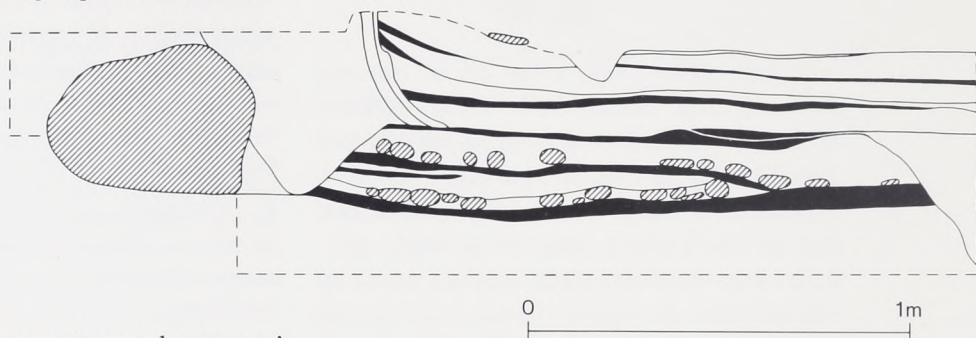
Huset indeholdt tre rum, af hvilke det østligste dog var resultatet af en ombygning, hvor man på det oprindelige lergulvlag havde lagt en syldstensrække, som fundament for skillevæg. Denne skillevæg kan dog have afløst en ældre, der har været placeret østligere og derfor er blevet bortgravet. Rummet havde i syd en døråbning ud til det fri, der kunne lokaliseres ved trædesten på begge sider af sylden.

Det midterste af de bevarede rum havde mindst een gang været udsat for omlægning af gulvet i forbindelse med ændringer i rummets dominerende anlæg, en svær funderet bageovn i det nordvestre hjørne. Ovnens har været ombygget fra grunden, mens huset stod. Der var rester af to ovne over hinanden med hver sin kappebygning af ler over et fundament af kampesten og med paklag af små granitsten under ovnbunden (fig. 15). I alt fandtes der rester af syv ovnbunde, hvoraf de fire hørte til den ældste kappe (fig. 16). Ved ombygningen af ovnkappen udlagde man et nyt gulv i det meste af rummet og anbragte foran ovnmundingen en stenlægning af flade sten. Ligeledes anlagde man mod sydøst i rummet en knap 10 cm høj forhøjning langs med ydervæggen, formentlig som et trin foran en døråbning i væggen. Sandsynligvis har man ved samme tid nedlagt en af de andre yderdøre i huset.

Fig. 15. Den yngste af de to stenpakninger i stuehus 1's ovanlæg set fra nord mod hovedprofilen. Den smalle balk vinkelret på denne er vist i opmåling fig. 16. Hans Kapel fot.

Fig. 16. Profil nord-syd gennem stuehus 1's ovanlæg. Med sort er vist de hårdtbrændte ovnpander, mens lerfyldene derimellem er lys. Den ældre ovn har været af større omfang end den yngre, hvis kappe er funderet i det ældre anlæg. Randsten til venstre er genanvendt i den yngre kappe. I den yngre ovn har man ikke ment det nødvendigt at lægge nogen stenpakning, men har klaret sig med gentagne lerpåfyldninger og reparationer af ovngulvet. Opmåling Karen H. Urth og Palle Birk Hansen, tegning Orla Svendsen.

At ovnen har fungeret som bageovn i huset, kan der næppe være tvivl om, men meget taler for, at den tillige kan have været anvendt som tørringsovn. I overfladen af leret tilhørende en af de yngre ovnbunde fandtes en del aftryk af forbrændt korn, som efter undersøgelse ved mag. scient. Grethe Jørgensen viste sig at bestå af ganske enkelte korn af rug og avneklædt byg, men allermest af havre, af hvis strå der muligvis tillige var bevaret enkelte aftryk. Hertil kommer ganske få frø fra andre planter. I lerprøven var der talrige aftryk af yderavner fra havre, og eftersom alle de undersøgte havrekerner stadig var omgivet af de hårde tætsluttende inderavner, kan vi slutte, at kornet har været utærsket. Man kunne på denne baggrund antage, at der i ovnen er sket en opvarmning eller let ristning af kornet netop for at løsne disse inderavner og frigøre kernerne.

Gulvet i rummet med ovnen var stærkt sodet og trækulspletet. Årsagen til dette

kan være, at ovnene tillige har fungeret som opvarmningskilde efter røgovnsprincippet, hvor dens aftræk er sket gennem ovnmundingen ud i rummet.

Under den østre ovnvanges sydende fandtes ved fjernelsen af gulvet en askefyldt grube, skadet ved anlæggelsen af den yngste bageovns kappe. I denne grube fandtes ikke mindre end to hestekranier, sikkert anbragt med magisk formål.

Ovnens vestre side indgik i skillevæggen mod husets vestligste rum, hvortil der har ført en dør, markeret ved en flad trædesten midt for østsiden af væggen. I dette rum var et simpelt jordgulv med en del knoglestumper. I nordøst kransede gulvlaget en delvis stensat grube, fyldt med hvid aske. Gruben er anlagt i forbindelse med den ældste ovns kappe og har fungeret i hele husets levetid, omend dens omfang indskrænkedes med tiden. Randstenene i gruben var skadet af ild, hvad

der sammen med asken viser, at der har været en form for ildsted. Man kunne forestille sig, at der over gruben har stået en ovn af kakkelpotter, hvis placering op ad bageovnen i det andet rum kunne minde om den østdanske, centrale opbygning af ildstedet, hvor både madlavning og opvarmning foregår omkring den samme skorsten. Der var dog ikke i stuehus 1 rester af et skorstensfundament i forbindelse med bageovnen, hvis aftræk rimeligvis er sket gennem lyrer i taget. Endelig må den foreslåede løsning indebære, at madlavningen er sket andetsteds i huset, måske i dets forsvundne østende, med mindre ildstedsgruben vest for bageovnen ligefrem er en rest af køkkenildstedet.

I denne forbindelse kan nævnes endnu et sælsomt anlæg i det vestligste rum. Umiddelbart inden for vestgavlen, lidt nord for indgangen fandtes i en nedgravning aftrykket af en totalt forsvundet tønde, opbygget af stave sammenholdt af vidjebånd. Tønden har fungeret sammen med gulvet, der dækkede dens nedgravning foretaget forud for, at gulvet blev lagt. Tillige fandtes i brandlaget på gulvet de forkullede rester af et trætondelåg, hvis mål passede med den nedgravede tøndes. Låget viste sig ved Thomas Bartholins undersøgelse at være af eg. Ved fremdragelsen var tøndehullet fyldt med brand- og nedbrydningsmateriale, og vi kan kun gætte på, at tøndens kan have tjent som opbevaringssted for madvarer – måske husets gammelost, forsvarligt indpakket i sand.

Det ældste hus

Stuehus 1's gulve lå direkte på undergrunden, idet terrænet var planeret ved afgravning forud for husets opførelse. Ved fjernelsen af gulv og syldsten fremkom dog i den lerede undergrund et antal stolpehuller (fig. 17). Disse rummede alle et ensartet fyld af urent ler og kan tænkes at repræsentere henholdsvis en øst-vest og en nord-syd løbende vægflugt. Udover hullerne fandtes der ikke spor efter det formodede hus, der senest er nedrevet ved opførelsen af stuehus 1. Og

selvfølgelig behøver et sådant hus ikke at have været anvendt til beboelse; der kan være tale om en hvilken som helst bygning, og det ville være for dristigt at udnævne stolpehullerne til levn af det ældste, kendte stuehus på Damaskegaard. På den anden side vidner deres tilstedeværelse om, at en mere udstrakt undersøgelse formentlig kunne have bidraget med oplysninger om et måske helt forskelligartet bygningskompleks. Et fragmentarisk bevaret syldforløb (fig. 14) ud for stuehus 1's nordvesthjørne kunne høre med hertil.

Datering – skriftlige kilder

Damaskegaard er nummer tre i rækken af selvejergårde i Østerlars sogn (fig. 2) og forekommer som sådan første gang i Hammershus lensjordebog fra 1598–1599, hvor gårdens navn dog ikke er medtaget. I den følgende tid findes ejere og afgifter jævnlige nævnt, selvsagt uden at der oplyses noget om gårdens udseende. Dateringen af de fundne tomter er derfor hovedsagelig afhængig af de deri fundne genstande, idet der dog i et par tilfælde kan hentes hjælp fra det skrevne.

Under hele gravningen fandtes kun to mønter. De er bestemt af Jørgen Steen Jensen på Den Kongelige Mønt- og Me-

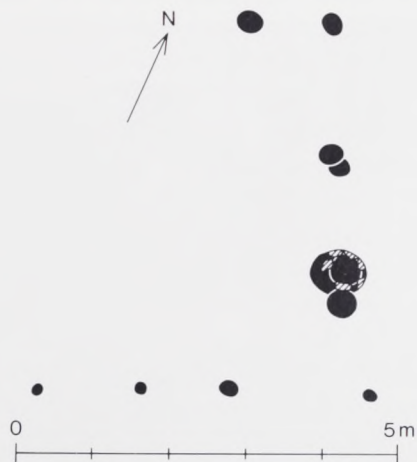

Fig. 17. Stolpehullerne, som fremkom under stuehus 1. Formentlig stammer de fra en bygning, som er blevet fjernet forud for opførelsen af stuehus 1. Denne bygnings funktion kunne ikke bestemmes. Opmåling Hans Kapel, tegning Orla Svendsen.

daillesamling. Den ene mønt, en mecklenburgsk hulpenning fra omkring 1400, fremkom i omrodede fyldlag uden for husene og kan dermed ikke bidrage til tidsfæstelse af disse. Den anden mønt fandtes i fyldlagene over hus 1 og viste sig at være en hvid, slået i Malmø under Christian 1. (1448–1481). Laget, hvori den fandtes, kan efter sit øvrige fundindhold ikke godt være ældre end fra engang i 1500-årene, og mønten behøver da heller ikke være tabt under arbejdet med bygningen af hus 2, men kan være kommet til som en del af lerfyldt andetsteds fra. På denne måde er det næppe gået for sig med samme fyldlags indhold af et større antal fragmenter af ovnkakler, hvoriblandt der fandtes både potte- og rumpekakler (fig. 18). De fleste af kaklerne lå for sig i laget og kunne i flere tilfælde samles til næsten hele stykker, hvad der styrker formodningen om, at de stammer fra en kakkellovn i stuehus 1. Svarende hertil fandtes der i nedbrydningslagene uden for hus 1 en hel del næsten komplette kakler, kastet ud fra

Fig. 18. Et udvalg af ovnkakler fra fyldlagene over stuehus 1. Efter alt at domme stammer de fra en ovn i dette hus. I alt fald fandtes rester af kakler, som, viser det sig, ikke står tilbage for, hvad der iøvrigt kendes fra Bornholm.

tomten ved rydningen af denne. Blandt kaklerne inde i huset var enkelte dekorerede med relieffer, der giver en datering af kaklerne til anden halvdel af 1500-årene. Fra samme tidsrum stammer rimeligvis nogle skår af et pasglas, renæssansens populære drikkeglas, som lå sammen med kaklerne.

Hvor længe stuehus 1 stod, ved vi ikke. De mange ombygninger af bageovnen kan tyde på en forholdsvis lang levetid, men efter alt at dømme er det brændt engang mod slutningen af 1500-årene eller omkring 1600. Umiddelbart derefter er stuehus 2 bygget. Det er i denne forbindelse af interesse, at de kakkestykker, som fandtes i resterne af hus 2's ovn, praktisk taget er identiske med de ældre kakler fra stuehus 1. Endvidere indgår der overhovedet ikke i fundene fra stuehus 1 og 2 eksempler på de jernfarvede ovnkakler, der blev populære lidt ind i 1600-årene.

På fig. 19 er der forsøgt en rekonstruktion af Damaskegaards stuehus på grundlag af beskrivelsen i en vurdering fra 1694. Sammenligner man denne med planen af stuehus 2, finder man flere ligheder. Samstemmende er forstuen samt køkkenet med bageovnen anbragt østligt i huset, og rummet vest derfor svarer rimeligvis til den omtalte stue på to stolpe-

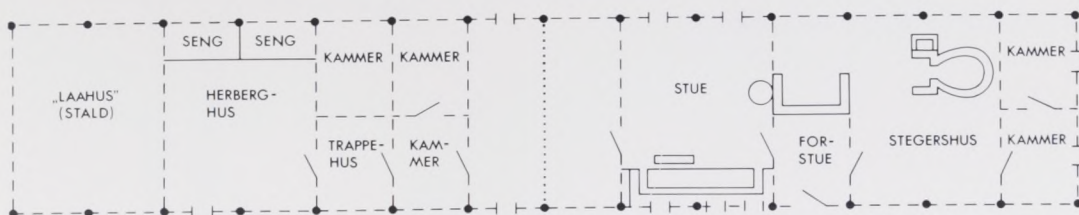

Fig. 19. Rekonstruktion af det i 1694 beskrevne 14 stolperum eller fag lange stuehus med de i beskrivelsen anvendte rumbetegnelser. Om den nærmere placering af bageovn, ildsted og kakkelovn samt langbordet i stuen siges der intet, og den her viste er derfor kun forsøgsvis. Tegning Orla Svendsen.

rum eller fag. Beskrivelsen passer bedst med den ældste fase af hus 2, om end det jo ikke kan udelukkes, at den yngre fase også har rummet en bageovn, som blot kan have været placeret lidt østligere, hvor den ikke kunne efterspores.

Regner man følgelig med, at hus 2 har stået til ind i 1700-årene, bliver det nødvendigt at operere med to huse, 3 og 4, i løbet af dette hundredår. Det sidste hus på stedet, det som vil blive genrejst af Frilandsmuseet, genkendes som tidligere nævnt i en beskrivelse fra 1836 og er rimeligvis bygget ret kort før dette år.

Afslutning

Efter præsentationen af Damaskegaards stuehus gennem nogle hundrede år må det slås fast, at der ikke med denne udgravning er opnået fuld besked om gårdens alder og udvikling. Ingen ved, om vort ældste hus er en del af den ældste bebyggelse på stedet; tværtimod tyder flere ting på, at gården tidligere har ligget anderledes placeret i terrænet og haft en anden udformning.

Det ville have været ønskeligt at udstrække undersøgelsen til også at omfatte avlsbygningerne, der til alle tider har udgjort en fuldt så vigtig del af gården som stuehuset. Men dette var ikke muligt, og Damaskegaards arkæologiske bidrag til vor viden om den bornholmske gård omfatter følgelig hovedsagelig stuehuset. De fundne tomter viser udviklingen frem mod det helt til nyeste tid typiske stuehus, sådan som det repræsenteres af Damaskegaards nedtagne stuehus. Udgravningen har vist, at dette hus først kom til på et sent tidspunkt (omkring 1800) som afløsning for ældre, i højere

grad terræntilpassede huse, hvis rumdisposition for de ældres vedkommende adskilte sig klart fra den hustype, som gennem 1700-årene rejstes på stedet. I de to ældste huse fra 1500- og 1600-årene forekom en indbyrdes forskellig placering af så centrale anlæg som bageovn og ildsted, som det formodentlig først gennem det følgende hundredår bliver almindeligt at anbringe i vestenden af huset, sådan som skikken kendes i denne del af Bornholm. Endelig indgik der kun i det yngste hus en kælder, som forudsatte den karakteristiske høje sokkel og det vandrette gulvniveau i hele det nedtagne hus. I forbindelse med dette træffer vi tillige for første gang med sikkerhed på det sjældent forekommende, frit liggende bagehus. Ligeledes optræder den tilbyggede hodde først nu, skønt denne form for tilbygning i øvrigt andetsteds findes omtalt allerede i 1600-årenes skifteforretninger, hvor den forekommer i forbindelse med såvel stuehus som udlænger.

Disse resultater skulle meget gerne i fremtiden kunne bringes i sammenhæng med lignende undersøgelser andre steder, hvor det forhåbentlig viser sig muligt at knytte forbindelsen til middelalderens endnu alt for lidet kendte bondegårde. Bornholm rummer her med sin særlige bebyggelsesstruktur, hvor gårdene har ligget samme sted gennem lange tider, store muligheder, som det efter en forudgående registrering og udvælgelse af egnede tomter vil være fristende at udnytte.

Risby-vejene

Af MOGENS SCHOU JØRGENSEN

Førstegangspløjning af eng- og moseområder bringer ofte nyt fra fortiden. Således også ved Risby mellem Præstø og Næstved, hvor markens ejer, vagtmester Verner Grebart, samt parcellist Arnold Petersen gang på gang stødte på store sten. De afmærkede stenene, og der tegnede sig efterhånden to parallelle rækker ned mod Risby Å. En prøvegravning i 1973 godtgjorde, at her var tale om en velbevaret vejbane med store kantsten.

Da planerne for Sydmotorvejens forlængelse fra Rønnede blev forelagt Fortidsmindeforvaltningen, erfarede det, at den nye vej og dens forhistoriske forgænger i bogstavelig forstand ville komme på tværs af hinanden – en tilkørselsvej skulle anlægges langs åen. Det bestemtes derfor, at oltidsvejen skulle undersøges og sløjfes i sommeren 1975, men karakteren af de mange anlæg, der fremkom, medførte dog, at motorvejen måtte vige, ligesom undersøgelserne blev mere omfattende end ventet.

Oldtidsvejene går over Risby Å, der i tunneldalen i forlængelse af Mogenstrup Ås løber mod øst og ud i Præstø Fjord. Ådalen er flere steder bred og sumpet; når netop Risby er valgt som overgangssted, er en af grundene sikkert, at et par grusbakker her skyder sig ud i ådalen i en bredde af et par hundrede meter, i dag afgrænset af mosedrag på begge sider.

Den først fundne af vejene, et stenlagt vad, blev undersøgt på åens østside, hvor det efterhånden viste sig, at vejbanen i sin fulde længde, 36 m, på nær en væltet kantsten var ganske intakt. Det besluttedes derfor at frede vej anlægget på denne side af åen, på modsatte side er det ved enkelte felter konstateret, at vejbanen er delvis ødelagt ved markarbejde. Ved siden af og under stenvejen fandtes ældre

træveje, og en kort undersøgelse ved Nationalmuseet og Fortidsmindeforvaltningen bragte i 1976 det samlede antal lokaliserede vejbaner op på fem stenlagte veje, en svellevej, en træbro og omkring 30 grenveje (fig. 1). Ikke alle vejene er endnu daterede, og ådalen gemmer formodentlig endnu på en anelig mængde vejbaner.

Vejenes opståen i Norden må naturligt falde sammen med, at hjulet og vognen blev taget i brug, og de ældste veje ved Risby er da også fra yngre stenalder (neolitisk tid): simple vejbaner af grene og ris, der på tværs af kørselsretningen er blevet lagt ud over det sumpede område; ofte er der påført sand eller grus for at stabilisere vejbanen. Man har på ingen måde kunnet komme tørskoet over ådalen, men formålet blev opfyldt: vogne og trækdyr sank ikke i. Grenvejene har været let påvirkelige af åens strøm, og de er hurtigt blevet kørt i stykker. Vejene er blevet repareret ved at påføre flere grene eller mere sand – eller man har opgivet vejen og anlagt en ny oven i eller ved siden af den gamle.

Udover de neolitiske veje er der konstateret en gruppe grenveje, C 14-dateret til yngre bronzealder (810 f. Kr.), en anden til germansk jernalder (omkring 700). De yngste af grenvejene er ofte blevet stabiliseret ved, at der i kanten af grenlaget er anbragt langsgående grene og stammer, der støttes af lodret nedbankede grene (fig. 2).

Med jernalderen kom en ny vejform i anvendelse, den stenlagte vejbane. De dybestliggende, der endnu ikke er dateret, men formodentlig skal henføres til ældre jernalder, er afdækket i en profilgrøft (fig. 3). Her er to veje anlagt oven i hinanden. Nederste vej er knap 4 m

Fig. 1. Situationsplan 1976. Tegning: N.-C. Clemmensen.

bred og i siderne afgrænset af meterstore kantsten. Vejbanen består af 4–5 lag af håndstore sten, vandrullede og fortrinsvis flint. Fundamenteringen af vejen består af et grenlag, og dens form svarer ganske til anlæg som Borremose og Tibirke samt flere af Stevns-vejene.

Da denne vej er groet til, har man ovenpå anlagt endnu en stenbygget vejbane. Den har en tilsvarende bredde og er i siderne markeret med store sten; men vejbanen er her af store, flade marksten, altså af samme form som den nærliggende Broskovvej og Stengadevejen på Langeland.

De to stenveje har en længde på omkring 30 m, lokaliseret ved brug af stålspyd, men noget unøjagtigt bestemt, da vejene på åens østside delvis ligger under et stengærde.

Den først fundne af stenvejene ved Risby er anlagt i vikingetid; en række C 14-dateringer tidsfæster dens anlæggelse til omkring år 1000. Vejforløbet øst for åen er totaludgravet, og den har på vestsiden haft en tilsvarende længde, i alt omkring 70 m.

Fig. 2. Afdækket stykke af grenvej, efter at de overliggende 15 cm sand er fjernet.

Fig. 3. To stenveje, anlagt umiddelbart over hinanden. Endnu ikke dateret.

Vejbanen er 2,5 m bred og i siderne afgrænset af meterstore kantsten, alle anbragt med deres største mål i vejens længderetning – på åens østside indeholder de to rækker henholdsvis 54 og 46 sten (fig. 4). Disse er anbragt delvis ovenpå selve vejbelægningen, der består af en op til 40 cm tyk, tæt pakning af 3–5 lag af håndstore, vandrullede sten, hovedsagelig flint.

Vejbane og kantsten er fundamenteret med et lag træ, dels afhuggede grene og stammer, dels tildannet, delvis itubruddet egetømmer, der må opfattes som kasseret bygningstømmer. Vejbanen fulgte mosens overflade, så den skræner svagt ned mod det nuværende åløb. Det oprindelige vad ligger umiddelbart vest herfor. Over stenene i vejbanen var lagt et op til 15 cm tykt lag sand, hvis kraftige omrodning viste tydelige spor af færdsel (fig. 5). Efter afrensning kunne i stenlægningen ses tydelige hjulspor som to parallelle, op til 5 cm dybe furer med en afstand på 1,2–1,3 m. Sandet og de vandrullede sten har skullet skåne vognene mod for megen rysten rundt, selv om passagen over et vade-sted som dette såmænd har været problematisk nok alligevel.

5 m fra vejens afslutning i øst manglede kantstenene over en 4,5 m lang strækning af vejen. Vejbanen kunne blot følges ved sandlaget. Udgravningen viste,

at vejen på dette sted skulle passere et delvis tilgroet åløb langs med fast land. Man har derfor valgt at anlægge en svellevej over denne strækning.

Svellevejen (fig. 6) bestod af en $4,5 \times 2,6$ m stor ramme af egetræ, bygget således, at de to stammer, der dannede overgang til stenvejen, nær hver ende og på midten havde udhug, hvori langsgående stammer hvilede. Midterstammen var omtrent bortrødnet, men kan følges som en mørk aftegning, ligesom enkelte bevarede træstumpers årringe tydeligt viste stammens retning. I de yderste af de langsgående stammer har der været borthugget en fjerdedel, hvori kørebanens planker hvilede, dækket af et beskyttende lag sand.

Området under svellevejen (fig. 8–9) viste i niv. 180, hvorledes brofæstet for svellevejen var anlagt. Stenvejen var støttet af et bolværk af tværgående stammer, der var lagt op ad dens afgrænsning. En række lodret nedbankede, tilspidsede grene støttede bolværket, på hvis overside den ene egestamme i svellevejen hvilede. I hele området fandtes et tæt lag af større og mindre huggespåner. Svellevejen er altså delvis tilhugget på stedet. I laget lå desuden en del tilhugget, itubrukt tømmer, antagelig affald fra svellevejens tilblivelse.

Fig. 4. Vikingetidsvejen set fra det nuværende åløb. Nær afslutningen mod øst skimtes svellevejen.

Fig. 5. Vikingetidsvejen. Forrest er sandlaget fjernet. Lagets tykkelse og form ses i profilen. Bagest er sandlaget intakt.

Svellevejen hvilede på fem store sten, der igen hvilede på det metertykke lag af affaldstømmer; man havde fyldt det sumpede åløb op med, hvad man havde: huggespåner og huggeaffald, grene, stammer, itubrudte hjul og knækkede vognaksler (fig. 10). Den meterstore sten, der skulle være den centrale af svellevejens bæresten, blev trukket på plads på en slæde eller kærrebund, som man afskrev og lod ligge; det har været umuligt at få redskabet fri under den 700 kg tunge sten. Efter at alle sten var på plads, kunne svellevejen anlægges. Tømmerlaget bar delvis stenene oppe, sådan at de uafhængig af tykkelse blev presset ned af svellevejen, så den kom til at ligge helt plant.

Redskabet, på hvilket den store sten blev trukket på plads, var en 1,75 m lang, naturlig *tveje*, dvs. en stamme med sidegren (fig. 11). På tværs var fastnaglet to ca. 1 m lange træstykker, og endelig var der over disse fastnaglet tre langsgående planker. Forrest i tvejen fandtes en gennemhugning, hvori der sad rester af tovværk i form af et stykke tresnoet vidje. Mellem de to udhugninger i selve tvejen fandtes endnu to udhugninger, uden et træstykke på plads. I og tæt ved den ene fandtes to nothuller, begge uden nagler. Desuden fandtes der løst i tømmerlaget forskellige træstykker, der ser ud til at have hørt til tvejen.

Da dette redskab dukkede frem, var den første antagelse, at det var en itubrudt kærre, en opfattelse, der blev støttet af tilstedeværelsen af hjul og vognaksler. Alle disse dele hører dog ikke sammen, bl. a. er hjulene af forskellig type. Tvejen må derfor snarere betragtes som en slæde, men det kan først endelig afgøres, når de forskellige „løsdele“ kan passes sammen efter endt konservering. Alle vogn- og slædedele er i øjeblikket i konservering på Trækonserveringen i Brede under kyndig ledelse af konservator Kirsten Jespersen.

Under udgravningen af vikingetidsvejen fremkom der under dele af dennes nordlige kantstensrække og under svelle-

Fig. 6. Svellevejen set fra vest.

vejen nogle lodrette, tilhuggede stolper af egetræ med skråtstillede stolper på den ene side. Et 1,2 × 4 m stort felt nord for stenvejen godtgjorde, at her var tale om en bro.

Feltet viste to lodretstående stolper med hver en skråtstillet støttestolpe på ydersiden. Hvert stolpesæt stod med en ind-

Fig. 7–9. Svellevejen og en del af det underliggende tømmerlag. Fig. 7 viser svellevejen, understøttet af sten og med et solidt brofæste mod stenvejen. De to stolper nord for svellevejen er bærende stolper i den ældre bro. Fig. 8 viser tømmerlaget umiddelbart under svellevejen. Skraverede figurer angiver sten, dobbeltskravering tilhugget egetræ og „buet“ skravering grene og stammer af anden træsort end eg. Udfyldt signatur henviser til spåner og afhuggede småstykker af eg. Under sten B ses slædens plankedække og forstykke, øst herfor det hele egerhjul. Stenvejen er vest for åløbet afstivet med et bolværk af stammer (T 59 og 60), der igen er stabiliseret ved lodret nedbankede grene. Fig. 9 viser laget 20 cm herunder: Sten B og de øverste af slædens planker er fjernet; nær slæden og delvis under bolværket ses to knækkede vognaksler (T 94 og 108). Udover de markerede grene fandtes et tæt lag af huggespåner af eg. Mod nord er også skråstiverne til broen afdækket. Under grensamlingen syd for slæden fandtes 1/3 af et egerhjul. Rengning: E. Buhl.

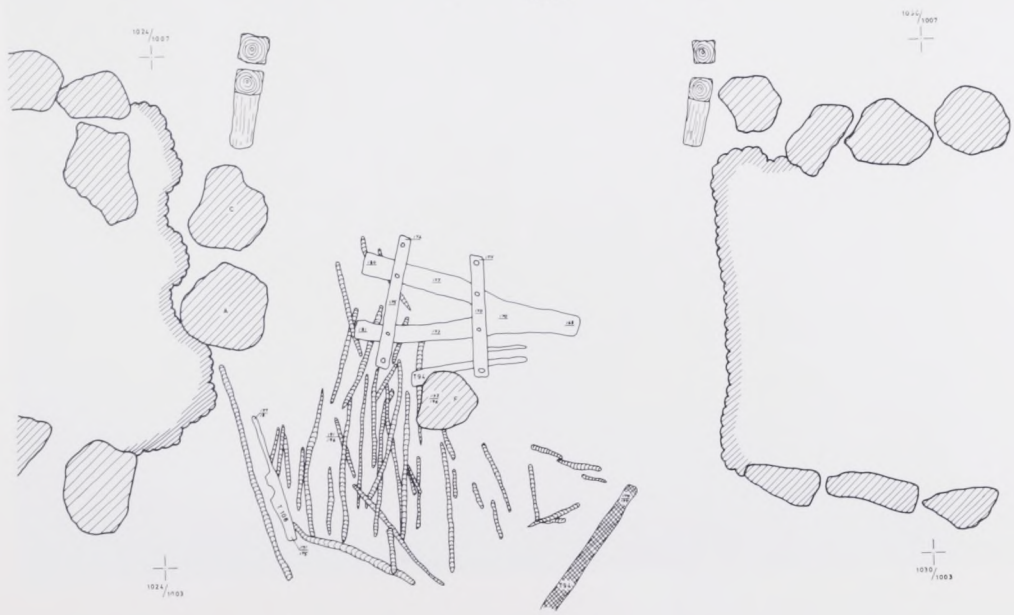
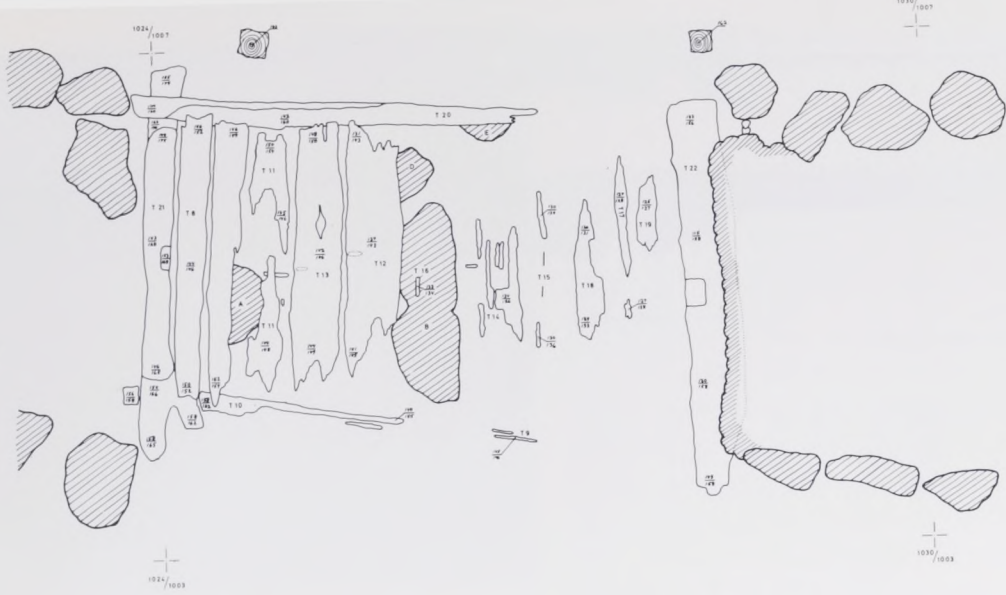

Fig. 10. Vikingetids vognaksler fra laget under svellevejen, jfr. fig. 9. Rekonstruktionstegning: N.-C. Clemmensen.

byrdes afstand af 2,5 m (fig. 12). Stolperne var firsidet tilhugget med meget tydelige hugspor og et kantmål på 20–30 cm. Af de foreløbigt afdækkede stolper var alle af egestammens centrale del. Stolperne er bevaret i op til 2 m længde med det nederste smukt tilspidset (fig. 13).

Broen er endnu ikke dateret, men beliggenheden delvis under vikingetidsvejen viser, at broen har været faldefærdig og uanvendelig, men sikkert stadig kendt, da stenvejen blev bygget omkring år 1000.

Hvor der blev gravet ned mellem bropillerne, fandtes en anseelig mængde træ, hovedsageligt tilhuggede egeplanker og mindre stammer af andre træsorter. Det må opfattes som resterne af broplankerne og de øvrige dele af brokonstruktionen.

Fig. 11. Slæde og hjul i tømmerlaget under svellevejen, set fra nord. Slædens øverste tre planker er fjernet.

En del af de stammer og egeplanker, der fandtes som fundament for stenvejen, er formodentlig fra broen, hvis rester var belejligt ved hånden, da arbejdet med vejen begyndte.

Broens oprindelige udseende kan endnu ikke bestemmes med sikkerhed, men stolpernes placering og tømmerets dimensioner og form minder meget om en 700 m lang bro ud til borgen Teterow i Mecklenburg, Tyskland, anlagt i århundrederne omkring 1000.

Et forslag til Risby-broens konstruktion kan derfor være følgende (fig. 14): Mellem de lodrette stolper i hvert fag lægges på tværs af broens retning en svær planke med en gennemhugning nær hver ende. Denne planke bliver understøttet af skråstolperne. I broens længderetning lægges stammer mellem tværbjælkerne, og til slut anbringes oven på stammerne kørebanens planker på tværs. For at fastholde kørebanepilkerne er disse i siderne

fastnaglet til en langsgående planke. De lodrette stolper vil, som det fremgår af tegningen, gå et stykke op over kørebanelen. De kan efter behag forlænges og forsynes med en langsgående bjælke, så der fremkommer rækværk, men endnu er der ikke fundet tømmer, der viser noget sådant. Broens samlede længde har været som vikingetidsvejens – omkring 70 m.

Det har kun været ved fugtige overgange, at det var nødvendigt at anlægge egentlige vejbaner. På fast land er færdslen foregået ad vejspor, der visse steder har slidt sig ned i terrænet og dannet hulveje, som de i dag endnu kan ses, ofte ved nedkørsler til vadesteder. Når ét spor i dårligt føre blev opkørt, rykkede man ud til siden, vendte senere tilbage i gamle spor, og efterhånden dannedes et bredt bælte af hulveje og hjulspor. Ved Hærvejen i Jylland kan man stadig iagttage op til 300 m brede vejforløb. Når vejlinierne nærmede sig vadestedet, måtte de imidlertid følge faste vejspor eller hulveje, hvor man kun kunne afvige ganske lidt fra et ellers opkørt spor.

Trods anselige bakkeskrånninger på begge sider af ådalen kan der i dag ved Risby ikke iagttages hulveje. Profiler udlagt på skråningerne viser dog de talrige spor oven i og ved siden af hinanden.

Udover trægenstande er der i vikingetidsvejen kun fundet enkelte andre sager: en halv snes jerngenstande, hvoraf ho-

Fig. 12. Et fag af broen nord for vikingetidsvejen ajdækket.

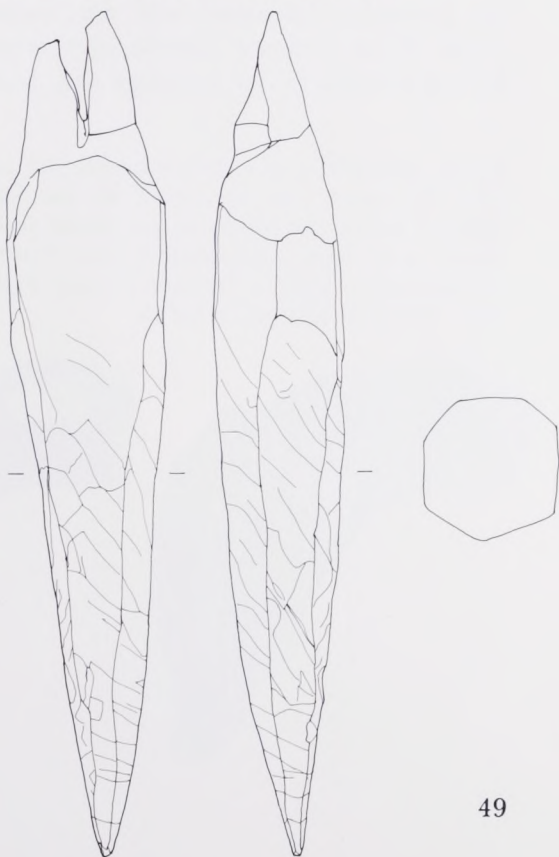
vedparten er ubestemmelige beslagrester.

Herudover fandtes nede i selve vejbanen en halv hestesko af „keltisk type“ og et søm til en hestesko af samme form (fig. 15).

I Norden er den keltiske hesteskotypes tilstedeværelse sat til kort efter 1100, og den er hovedform til omkring midten af 1200-årene, hvor den afløses af den såkaldte spanske type. Karakteristisk for den keltiske type er den bølgede yderside, fremkommet på grund af de kraftigt forsænkede sømhuller.

Kun ganske få hestesko eller søm til disse kan med sikkerhed tidsfæstes til vikingetidens senere del. Udover Risbyskoen er fundet et hesteskosøm i en sen vikingetidsgrav i Dalarne, Sverige, og enkelte af den snes keltiske hestesko, der er fundet i Hedeby, kan henføres til vikingetidslag. Desuden findes et større antal sko, der blot kan dateres til et sted i

Fig. 13. Tilspidset bærestolpe (T 76) fra broen, 110 cm lang. Tegning: L. Wodskou.

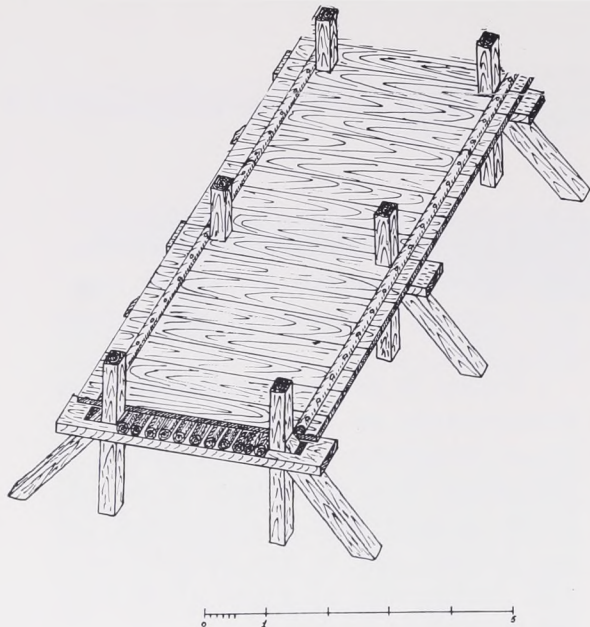

Fig. 14. Rekonstruktion af broen. Tegning: I. Jensen.

1000-årene, men ligesåvel sen vikingetid som tidlig middelalder.

Den manglende tilstedeværelse af hestesko, f. eks. i vikingetidens ryttergrave, må ses i forbindelse med, at hesteskoen, på samme måde som dens forgænger isbrodden, ikke blev båret af hesten altid, men slået på, når en rejse skulle gå over et terræn, der nødvendiggjorde en form for hovbeslag. Normalt var der ingen grund til at beskytte hovene, der uden sko reguleredes af det naturlige slid. Kun

Fig. 15. Hesteskoen fra vikingetidsvejen. 9,0 cm lang. Til venstre som den så ud, da den blev fundet, i midten røntgenfoto af den fundne jernklump og til højre dens udseende efter konserveringstekniker Ingelise Petersens indsats. Foto: Forf., Maj Stief og Lennart Larsen.

over hårdt terræn ville det gå ud over hovene. De tidlige romerske hestesko må netop ses som en virkning af de omfattende romerske vejanlæg, der også på fast land havde stenlægning. De hjemlige stenlægninger i vadestederne var til at overse.

Størsteparten af hestesko fundet i forbindelse med udgravninger af vikingetidsanlæg er med det samme blevet afskrevet som nyere indblanding. Med opmærksomheden henvendt på problemet vil der antagelig fremover komme flere hestesko, der med sikkerhed kan tidsfæstes til vikingetid.

Når man i dag står ved den fredede vikingetidsvej, er noget af det første, man lægger mærke til, de høje kantsten. De er ikke anbragt sådan for udseendets skyld, men med det praktiske formål, at vejbanen var markeret, når åen stod ind over denne. Nåede vandet op over både vejbane og kantsten har man antagelig markeret vejen med lodrette grene. Nogle af de mange svenske vadesteder har med mellemrum en meterhøj sten i kantstensrækken eller sten for enden af vadet som retningspunkt.

Blandt disse sten ved vadesteder fra vikingetid og middelalder tælles flere runesten, der fortæller, hvem der „gjorde bro“.

I Bårse, et par kilometer fra Risby, blev der i 1822 fundet et runestensfragment (fig. 16). Det fremkom i sten, der blev hentet i Bårse by, men som oprindeligt var taget fra „en Valdemarsvej i nærhe-

den“. Disse valdemarsveje var gamle vejstrækninger, hvis oprindelse man ikke kunne forklare, og som derfor på Sjælland blev tillagt kong Volmers jagt.

Runologen Erik Moltke har om runestensfragmentet meddelt, at indskriften þes synes at begynde foroven i modsætning til normal runeskik, og at stenen formodentlig er fra tidlig middelalder, altså fra en tid, hvor man ikke rejste runesten efter afdøde, men kun efter gode gerninger, som f. eks. det at gøre bro. Læseretning, et indledende symbol, datering og øjensynlig også form er nær Fjenneslevstenen, rejst af brobyggeren Sasser.

Skade, at den omtalte valdemarsvej ikke kunne stedfæstes nærmere – for måske har runestenen stået ved en tidlig-middelalderlig afløser for oltidsvejene ved Risby.

Fig. 16. Bårsestenen (Da Run 225), af grå granit; en halv meter høj. Foto: E. Moltke.

KEOKUK – far og søn

Af ROLF GILBERG

I mere end hundrede år har besøgende i Etnografisk Samling kunnet se en flot farverig indianerdragt. På en lille seddel har man kunnet læse, at det var en gave fra Sauk-høvdingen Keokuk i 1860. Måske har museumsgæster også undret sig over, hvorfor en indianerhøvding gav sin dragt til et museum i et for ham så fjernt land. Denne lille beretning vil forsøge at kaste mere lys over sagen og vise noget om, hvordan der arbejdes bag museumsmontren omkring de udstillede genstande.

Det første sted, man kan lede efter oplysninger om museumsgenstande, er i protokollen. I H-protokollen (H for Amerika) står der med sirlig gotisk håndskrift under finansåret 1860/61:

„H.c.393 En sort Klædestrøie med lange Ærmer. Den er særdeles rigt broderet med hvide, røde og blaa Perler samt prydet med Fryndser af smalle Remme, hvor i der tildels er anbragt smaa Bjælder. 1932: Repareret med sort For.

H.c. 394 Et 2 Al 8" langt og 21" bredt Hofteklæde. Det er af fint, højrødt Klæde, af hvilket Vraggen for hver Ende er prydet med Flammezirater af couleurte Baand.

Fig. 1. Keokuk den Yngres dragt. Skjorten er prydet med glasperler både på forside og bagside. Samtidige fotos viser, at det var almindeligt blandt Sauk-indianere i midten af forrige århundrede at gå klædt i hjorteskins-leggings, dvs. et par skindrør om benene, skridtklæde (ofte af stof) og uldkappe, ofte rød som Keokuks. Mange Sauk-indianere bar knæpynt dekoreret med glasperler og små messingbjælder. Den store halsring med bjørnekloer og „turbanen“ var også almindelig brugt.

H.c. 395 Et Par „leggings“ eller Skindbuxer prydede med Perlebroderi og Fryndser af smalle Remme.

H.c. 396 Et d^o „garters“, circa 1½ Al lange og 3" brede. De ere af Pelsværk og for hver Ende prydede med smukke Perlebroderier paa rødt Klæde samt med endel Bjælder. De bindes om Benet som Pynt, og naar de dandse ere Bjælderne en Art Musik.

Fig. 2. Keokuk den Yngres kappe med hans pilekoger, kølle, tomahawk og høvdingesymbol. Noget som synes at være specielt for både den ældre og den yngre Keokuk er aftryk af håndflader. På Kings maleri af den ældre Keokuk ses røde håndaftryk på bryst og skulder. Et andet maleri af ham, malet af Catlin, viser håndaftryk på hans hest. På Keokuk den yngres uldkappe er der broderet seks håndflader med glasperler. Kaj Birket-Smith mener i „Charles B. Kings Indianerportrætter i Nationalmuseet“ (1942), at håndfladeaftrykkene kan være klanmærker.

- H.c. 397 Et Halssmykke, dannet af Pelsværk med indsyede Bjørnekløer, imellem hvilke der ere anbragt blaa og hvide Perler. Fra Smykket nedhænger Prydelser af Silkebaand og Pelsværk, tildels broderet med Perler.
- H.c. 398 En Hovedprydelse, ligeledes af Pelsværk, hvorpaa der som Prydelse er anbragt en af hvide Perler broderet Stjerne, en Roset af Sølv etc.
- H.c. 399 En Skulderprydelse, som er dannet af en Fugl, der er prydet med rødt Klæde, Silkebaand, Perler osv.; i Næbet har den nogle Bjælder.
- H.c. 400 Et blaat Baand der bruges som Bælte.
- H.c. 401 Et Par Moccasiner af Skind, rigt broderede med Perler og Baand.
- H.c. 402 Et stort Tæppe, der tillige bruges som Kappe, af rødt Klæde og prydet med Perlebroderier som ere cabalistiske Figurer, angivne af den saakaldte MedicinMand; de mærkeligste af disse Figurer ere fem Hænder.

No 393–402 ere oversendte med den danske Chargé d'affaires Oberst Raasløff i Nordamerika som „Gave fra Ke-o-kuk, øverste Høvding for Sac- og Føxindianer-

ne, til det kgl. ethnographiske Museum“ (vide H.b. No 171–74).“

Et andet sted i protokollen finder man H.b. numrene, også i finansåret 1860–61:

- „H.b.171 En circa 19" lang Stridskølle, som ender sig foroven i en Kugle, hvori der er anbragt en 4" lang, fiirkantet Jernspids; iøvrigt er den prydet med Skind, Been, Fjedre, Messing, osv.
- H.b. 172 Et Kogger til Bue og Pile; det er af Skind og rigt – navnlig Skuldergehængen – prydet med Udsmykninger af couleuerte Silkebaand, osv.
- H.b. 173 En af lyst Træ dannet Bue med en Belægning af Sener. Strængen mangler. Denne Bue hører til det ovennævnte Kogger, og Pilene har man lovet at ville sende senere.
- H.b. 174 En lang smukt smedet Tomahawk af Jern med Messingzirater; den er Stridsøxe og tilligemed Tobakspibe, hvortil Skaftet danner Røret.

No 171–74 ere oversendte med den danske Chargé d'affaires Oberst Raasløff i Nordamerika, som Gave „fra Ke-o-kuk, øverste Høvding for Sac- og Føxindianerne, til det kgl. ethnographiske Museum i Kjøbenhavn.“

Her får man så nye stikord til at fortsætte efterforskningen: Sac og Føx indianere, Keokuk, Raasløff, det kgl. ethnographiske Museum.

Sauk-indianerne

Sauk-indianerne, der hører til Algonkin-folkenes store sprogæt, levede oprindeligt på Michigan-halvøen, men vandrede allerede i 1600-årene til Wisconsin på grund af det store folkepres østfra. Nybyggere ønskede mere jord og nærmest skubbede indianerne vestover under deres fremrykning.

I Wisconsin levede Sauk-indianerne (ofte kaldet Sac-indianerne) som andre skovlandsindianere. Mændene gik på jagt og fiskeri, mens kvinderne dyrkede majs, bønner, græskar, tobak og indsamlede vildris. De beboede store flerfamiliehuse i landsbyer med et par hundrede indbyggere. I 1700- og 1800-årene regnede man med, at der var omkring 2000–3000 Sauk-indianere.

Fox-indianerne nævnes ofte i samme åndedrag som Sauk-indianerne. Det skyldes, at de på grund af næsten ens sprog og levevis udadtil opererede som én stamme og ofte boede sammen. Men der var trods ensartethed til tider konflikter mellem de to stammer. Her skal kun gives en meget forenklet fremstilling af Sauk- og Fox-indianernes historie til belysning af baggrunden for dragtens bærer.

I 1804 skete der noget, som fik skæbnesvanger betydning for Sauk og Fox. En Sauk-stammedel, der boede ved Missourifloden, blev inddraget i traktatforhandlinger med statsembedsmændene i St. Louis. Missouri Sauk-stammedelen afgav alle landkrav øst for Mississippi; nybyggerne havde brug for mere land. Da det gik op for denne stammedel, hvad der egentlig var sket, turde de ikke mere flytte tilbage til resten af Sauk- og Fox-indianerne, som langt fra billigede traktaten. To nye traktater med Sauk og Fox (1825 og 1830) skulle sørge for fred i Wisconsin og Illinois blandt indianere og hvide og indianere indbyrdes samt samle resten af Sauk og Fox vest for Mississippi på et landområde, der svarer til den nuværende stat Iowa.

En Sauk-indianer, Black Hawk (1767–1838), følte sig ikke forpligtet af traktater, han ikke selv havde underskrevet, og han

ønskede at vende tilbage for at leve på stammens traditionelle jagtmarker. En anden Sauk-høvding, Keokuk, overtalte dog det meste af stammen til at blive i Iowa og holde fred. Med tusind mennesker, deraf kun ca. 400 krigere, drog Black Hawk i 1832 tilbage til sin hjemegn langs Rockfloden. Nybyggerne blev panikslagne og forlangte hæren sat ind for at fjerne indianerne. Som et kuriosum kan nævnes, at den senere præsident Abraham Lincoln var med som menig i det, der kaldes „Black Hawk War“. Der var dog nærmest tale om en massakre på de tusind indianere. Fire måneder senere var der kun 150 overlevende tilbage, deriblandt Black Hawk, som blev fængslet for en tid og vist frem i Øststaterne.

I 1837 måtte Sauk- og Fox-indianerne igen udvandre under presset fra de hvide og fik tildelt et landområde i Kansas, hvor de boede i henved 20 år. Der optog de prærieindianernes livsform og lærte sig at jage bison fra hesteryg. Sammenholdet mellem Sauk og Fox var ikke længere godt, og det gik helt i stykker, da Sauk-indianerne havde forhandlet traktat med myndighederne i 1859, mens de mest indflydelsesrige Fox-indianere var på bisonjagt. Fox-indianerne forlod straks Kansas og bosatte sig ved Tama City, Iowa, hvor efterkommere af dem stadig bor. Sauk-indianerne byttede i 1867 deres Kansasområder for land i Oklahoma. Her bor deres efterkommere også fortsat.

Resterne af Sauk- og Fox-indianerne boede i 1909 med 352 personer (næsten alle Fox) ved Tama City, 536 (mest Sauk) i Oklahoma, og 87 (mest Sauk) i Kansas.

Keokuk den Ældre (ca. 1770–1848)

Navnet betyder „den som bevæger sig år-vågen omkring“. Han blev født ved Rockfloden. Keokuk var Sauk-indianer, men var ikke høvding af fødsel. Han fik dog meget tidligt en underordnet rolle i stammerådet. Før han blev 20 var han også en kendt kriger. Senere valgtes han som stammens vært for gæster. Denne position udnyttede han således, at hans hjem blev

Fig. 3. Keokuk den Ældre malet af George Catlin (1796–1872) i 1834, da Catlin besøgte hans lejr ved Des Moines-floden. Catlin var meget betaget af Keokuk, som senere besøgte ham i New York.

et centrum for al social og politisk virksomhed i Sauk-stammen.

Dette øgede hans ambitioner om at blive Sauk-stammens mest fornemme person. I modsætning til sine stammefæller havde han ingen skrupler med at opgive traditioner, hvis han derved profiterede selv. Ofte arbejdede han bevidst imod det traditionelle, ikke på en åben og aggressiv måde, men i det skjulte gennem slørede diplomatiske metoder. Han var ofte indblandet i intriger, men forstod at holde sig selv i baggrunden og at spille den ene part ud mod den anden. Det endte da også med, at han blev ledende taler ved stammerådet. Men megen prestige tabte han ved at holde sig passiv i Black Hawk-konflikten. Set fra den hvide mands synspunkt blev Keokuk betragtet som helten fordi han talte fred, mens Black Hawk

Fig. 4. Moses Keokuk fotograferet af Shindler i Washington D. C. 1868 – original på Smithsonian Institution National Anthropological Archives. Den omtalte „skulderprydelse“ (H.c. 399) synes at være et høvdingesymbol båret i hånden som vifte.

opfattedes som urostifteren, der forsøgte at tage stammens jord tilbage. Som tiden er gået, har billedet skiftet, og Black Hawk anses nu af mange som den patriotiske høvding, og hans selvbiografi, som tidligere blev betragtet som opspind, er nu et anerkendt tidsdokument.

Under fredsforhandlingerne i kølvandet på Black Hawk-konflikten spillede Keokuk sine kort så godt, at han af statsembedsmænd blev gjort til øverste høvding for Sauk-indianerne. Dette vakte både vrede og latter hos Sauk- og Fox-indianerne, fordi Keokuk ikke kom fra høvdingeklanen.

Ved en senere lejlighed synes Keokuk at have genvundet sit ry og blev hædret af begge stammer. I 1837 gjorde hans veltalenhed dybt indtryk på både hvide og indianere, da han med en delegation

Fig. 5. I 1827 besøgte Keokuk den Ældre Washington D. C., hvor Charles B. King malede dette billede af ham. King malede ofte flere eksemplarer af sine billeder, derfor er der flere af hans malerier bevaret, selv om størstedelen gik til ved en brand. Dette King-maleri (H.c. 276) indgik til Nationalmuseet Etnografiske Samling i 1854.

rejste til Washington D. C. for at hævde sin stammes ret til visse landområder i den nuværende stat Iowa, som både nybyggere og Sioux-indianere forsøgte at frarøve Sauk-folket. Keokuk talte sin sag så godt, at Sauk og Fox bevarede retten til deres land. Han besøgte de store byer i øststaterne, og man viste ham stor ære.

I 1848 døde han i Kansas, hvortil han tre år tidligere var flyttet. Hans knogler kom dog ikke til at hvile i fred dér, for i 1883 blev hans jordiske rester flyttet til byen Keokuk (1960: 16.316 indbyggere), navngivet til hans ære. Den ligger i Iowa, hvor Des Moines-floden løber ud i Mississippi. Borgerne rejste et monument for ham over hans nye grav. I regeringsbygningen Capitol i Washington D. C. står der en bronzebuste af ham. Hans portræt blev bomærke på årsrapporten fra Bureau of American Ethnology, der udkom første gang i 1880.

McKenney beskriver Keokuk's liv og bedrifter i et kapitel i sin bog fra 1833 om Nordamerikas indianere og slutter af med følgende bemærkninger:

„Keokuk er en høj [185 cm] og velproportioneret mand. Hans væsen er værdigt og venligt. Hans veltalenhed såvel i konversation som i offentlig tale er energisk og livfuld. Hans veltalenhed spænder fra patos til bidende sarkasme. Hans sprog er flydende, og hans hurtighed i udtale er bemærkelsesværdig. Dog taler han klart og tydeligt, så ikke en stavelse går tabt. Hans stemme er kraftig og behagelig og hans udtryk indtagende. Det er ikke ofte, at man ser en så nydelig mand som en øverste høvding eller én, hvis fremtræden er så gennemført korrekt.“ (1934(2):145).

Til slut et brudstykke fra Keokuk's berømte tale i Washington D. C. den 21. oktober 1837: „... Vore vanskeligheder

med disse folk [Sioux] begyndte med grænsedragningen [han hentyder til traktaten af 1825]. Før da holdt vi Siouxerne hinsides St. Peters floden. Vi jagede frit på den store prærie og så intet til dem. Nu overskrider de grænsen og dræber os i vort eget land.

Hvis blandt de hvide en mand købte et land og en anden trængte sig ind på det, så ville I smide ham ud. Lad Siouxerne holde sig fra vort land, og der vil være fred.

Jeg henvender mig nu til den gamle mand (Keokuk pegede på en Sioux, som tidligere havde talt). Jeg tror, at han ikke er helt så vidende om, hvad hans unge mænd foretager sig derhjemme, som han selv mener. Jeg vil ikke sige noget, som jeg ikke ved er sandt. Jeg giver ingen løfter. Hvis han ved, at hans unge mænd sidder roligt hjemme nu, så ved han mere, end jeg gør om mine, og han må da have større indsigt end jeg.

Jeg har ikke mere at sige nu. Den Store Ånd har hørt mig, og Han ved jeg har

talt sandhed. Hvis det ikke er sandt, er det første gang, jeg har talt falskt.“

Keokuk den Yngre

„Ved Keokuk's død i Kansas 1848 tilfaldt høvdingeværdigheden sønnen Moses Keokuk (Wunagisa: den der springer hurtigt op fra lejet). Moses Keokuk havde mange af sin fars karaktertræk, men de som kendte dem begge hævdede, at sønnen var faderen overlegen både i intellekt og moral. Han var en kølig og velovervejende debattør og elskede meningsudvekslinger; i diskussioner kunne ingen af de regeringsekskriverne han blev konfronteret med hamle op med ham. Han nærede et indædt – og til fulde gengældt – had mod Fox-indianerne. Ingen kunne som han tale Sauk-dialekten. Sauk-stammen elskede denne veltalenhed, hans enkle, klare og tiltalende sprog. I sine senere år gik han over til kristendommen og blev døbt som baptist, men holdt dog altid de gamle leveformer og deres smukke minder højt i ære. Det var lykkedes ham at fjerne megen af den modvilje,

der havde omgivet hans hverv. Hele sit liv mødte han stærk politisk modstand; alligevel syntes Sauk-stammen, at det var en ulykke, da han døde i august 1903.“ (Handbook of North American Indians, 1907).

Moses Keokuk var i 1859 sammen med andre indianske høvdinge til traktatsforhandlinger i Washington D.C. Her har han kunnet møde den nyudnævnte danske gesandt:

Waldemar Rudolph Raasløff (1815–1883)

Raasløff havde en militær karriere bag sig, da han i 1851 rejste med sin familie til USA, hvor han arbejdede som civilingeniør. Hans stærke nationalfølelse, forhandlingsevne og økonomiske sans gjorde Raasløff velegnet til diplomatisk virke. I 1855 opstod problemer omkring Øresundstolden. Raasløff forstod ved en række indlæg i „New York Daily Times“ at berolige stemningen i USA, og det førte til en gunstig løsning på problemet i 1857, hvorefter Raasløff blev ansat som dansk chargé d'affaires og generalkonsul i Washington. 1859 blev han gesandt. 1866 forlod han USA for at blive dansk krigsminister. Der er selvfølgelig meget mere at fortælle om Raasløff, men vi skal koncentrere os omkring året 1860.

Raasløff boede mest i New York, hvortil han flyttede 6. oktober 1858. Han fik orlov fra 1. maj 1860 til 16. maj 1861 og vendte herefter tilbage til New York. 4. juni 1861 havde han audiens hos præsident Abraham Lincoln, der var blevet valgt til præsident 6. november 1860. 12. april 1861 brød borgerkrigen ud; den endte 9. april 1865. I 1860 regnede man med, at USA's befolkning var på 31½ million mennesker, heraf 350.000 indianere, hvoraf langt de fleste boede vest for Mississippi.

Fra USA rapporterede diplomaten Raasløff bl. a. om indianernes forhold. Han hjemsendte således en udtalelse fra

Fig. 6. Keokuk og søn malet af ukendt maler i 1837: „Keokuk, Watchful Fox, and Muse-wont, son of Keokuk. Long-haired Fox“. (McKenny 1934).

Fig. 7. Moses Keokuk på sine ældre dage. Fotograf og tidspunkt ukendt, men det er fotograferet før 1877 (original i Smithsonian Institution).

Indenrigsministeriets indianerkommissær gengivet i *The New York Times* tirsdag den 7. december 1858. Den siger os noget om de vilkår, hvorpå Moses Keokuk har måttet føre traktatsforhandlinger under sit Washington-besøg det følgende år:

„Kommissæren peger på tre fatale fejl, som har markeret USA's politik over for indianerne lige fra starten: (1) Indianerne er blevet flyttet fra sted til sted, alt efter befolkningens udvikling. (2) Indianerne får tildelt et for stort landområde til at udnytte i fællesskab. (3) Indianernes tildeling af store årlige pengesummer. Kommissæren anbefaler: at stammerne skulle være permanent anbragt i reservater, som ikke skulle være større end nødvendigt for beboelse; at dele landet imellem dem i personlige smådele; at forlange at de skulle leve på og kultivere det land, de på den måde fik anvist; at give dem deres årlige tilskud i kvæg, landbrugsredskaber, maskiner og arbejds-skoler i stedet for i rede penge; og for så vidt som de fleste af de gamle traktater giver indianerne pengesummer, anbefalede han Kongressen at udarbejde en lov,

der bemyndiger indenrigsministeriet at forandre de årlige pengeydelse, så snart indianerne bifalder det nævnte program“.

Det Kongelige Ethnographiske Museum

Den dynamiske danske museumsmand Christian Jürgensen Thomsen (1788–1865) startede sin museumskarriere ved „Det Oldnordiske Museum“ (grundlagt 1807), hvor han bl.a. fik den for os i dag så enkle idé at dele oldtiden i sten-, bronze- og jernalder. I 1839 blev Thomsen leder af det selvstændige „Kunstmuseum“ i Dronningens Tværgade. Det indeholdt mange etnografiske sager (ca. 1450 genstande), hvoraf en stor del stammede fra det i 1820'erne opløste „Kongelige Kunstammer“. I kunstmuseet lavede Thomsen en etnografisk afdeling, som han kunne åbne for publikum onsdag den 18. august 1841.

Thomsen skabte senere på grundlag af kunstmuseets etnografiske samlinger et selvstændigt museum, „Det Kongelige Ethnographiske Museum“, som i 1849 åbnedes i nye lokaler i Prinsens Palais. Ved Thomsens død indeholdt det 9000 etnografika.

Den meget udadvendte Thomsen skabte sig kontakter overalt i verden og skaffede på den måde store etnografiske samlinger til landet.

Breve mellem Raasløff og Thomsen

I Etnografisk Samlings arkiv findes nogle få breve til og fra de to herrer og alle skrevet i tidens stil og med gotisk håndskrift. Det ældste brev er fra Raasløff til Thomsen (dateret Washington den 23. februar 1858), hvor der omtales nogle Sioux-indianer-sager, som er på vej til museet i København. I Thomsens svar (4. juni 1859) får Raasløff at vide, at sagerne er vel ankomne, og at museet ønsker at erhverve flere indianerting. I det følgende nogle citater fra brevene, som fortæller om Keokuk:

- (1) „Det kgl. Gesandtskab i De forenede Stater p.t. New York d. 25. februar 1860.

Høistærede Hr. Conferentsraad!
Hermedfølgende vil De finde de i min Skrivelse af 22. ds. omtalte Indianske Sager hidrørende fra Ke-o-Kuk, Head Chief of the Sac & Fox Indians.

Da der var nogen Plads tilovers i Kisten, har jeg tilladt mig at vedlægge nogle Smaapakker indeholdende trykte Sager, bestemte for diverse, som jeg beder at turde anbefale til Deres venlige Besørgelse. De herfølgende Breve bedes, forsaavidt som de ikke ere indenbyes, godhedsfuldt afgivne paa Posten.

I Haabet om, at dette Brev maa finde Dem vel og munter, og at De vil tilgive den Ulejlighed jeg volder Dem, har jeg den Ære at være

med fortrinlig Høiagtelse
Deres Høivelbaarenheds
ærbødige og hengivne

W. Raasløff

Høivelbaarne

Hr. Conferentsraad Thomsen

Storkors af Dannebrog, Dannebrogsmænd

Inspecteur for det Kgl. ethnogr. Museum, Kjøbenhavn.“

- (2) Brev til Thomsen fra Raasløff, dateret Dresden 8. januar 1861:

„Da det er min Hensigt at tilbringe nogen Tid i Kjøbenhavn førend jeg tiltræder Tilbagereisen til de forenede Stater, har jeg forholdt mig rolig med Hensyn til den vor Ven Keokuk tiltænkte Riffel; jeg meente nemlig at den kunde blive forsynet med Indskrift under mit Ophold hos Dem, og at jeg da selv kunde medtage den. Dette turde være den sikreste og bedste Maade at arrangere Sagen paa, men dersom De skulde ønske allerede nu at expedere Riffelen vil jeg give mig den Fornøielse at sende Dem Teksten til Indskriften, samt opgive til hvem i de forenede Stater den kunde adresseres.“

- (3) Brev til Thomsen fra Raasløff, dateret Albany, N. Y., 14. oktober 1861:

„Om den for vor Ven Keokuk, Indianerhøvdingen, bestemte Riffel har jeg,

Fig. 8. Bøssemager Georg Christensen (1819–1883). Han havde Københavns største bøssemagerværksted, og blev i 1861 Rustmester. Som sådan ledede han 1866 anlægget af geværfabrikken på Tøjhuset. Fra 1876 til sin død var han industriforeningens formand.

siden jeg forlod Danmark, intet hørt. Naar den engang bliver færdig, beder jeg Dem have den Godhed at expedere den til General Consul Pontoppidan i Hamborg, som er vant til at fremsende Sager til mig paa bedste og billigste Maade.“

- (4) Brev til Raasløff fra Thomsen, dateret Kjøbenhavn 28. oktober 1861:

„Det er først nu jeg har faaet fuld Vished om, at De igjen er paa Deres Post i Nord-America, saaledes at jeg imod Sikkerhed kan opfylde min gl. Forpligtelse at tilsende Dem den her forfærdigede Riffel til den indianske Schef, men det ville heller ikke sønderligt nyttet fra min Side at ville udføre dette tidligere; thi Christensen har brugt meget lang Tid til at udføre dette Stykke, men som et Beviis paa at han anseer det for fortrinligt sendte han det til en Industriudstilling i Sverrig, og det er først for nylig at det er kommet derfra. Jeg har seet det og den Sølvplade der er anbragt

Fig. 9. Chekoscuk, Fox-indianerhøvding, fotograferet af Shindler, Washington D. C. 1868. Det var dette billede som blev publiceret i fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1946 som Keokuk. (Original i Smithsonian Institution).

paa det med den Indskrift De har opgivet, og jeg haaber De vil blive tilfreds med mine Bestræbelser for at opfylde, hvad der er lovet, omend skjøndt det kommer senere.“

Den omtalte Christensen må have været den kendte gravør og bøssehandler George Henrik Keigh Christensen (1819–1883), som havde sit eget værksted i Bredgade. På en udstilling 1852 udstillede han en riffel „ørneret med Kunst og Geni“, og i 1855 laver han en ny model af den i 1848 indførte Tapriffel. Industriforeningen varetog 1861 de danske industridrivendes tarv ved den svensk-danske udstilling i Malmø. Det må have været her, Keokuks riffel blev udstillet.

- (5) Samme dag sender Thomsen riflen i en kasse til Hamborg.

Indtil nu er der ikke fundet flere breve vedrørende den gave, Keokuk skulle modtage som tak for dragten. Desværre kendes

indskriften på sølvpladen heller ikke. Og det er nok tvivlsomt, om gaven overhovedet nåede frem til Keokuk. Da den blev afsendt, var borgerkrigen brudt ud i USA (12. april 1861 – 9. april 1865).

Efterskrift

I anledning af USA's 200 års jubilæum er USA's Nationalmuseum, Smithsonian Institution i færd med at udgive en ny håndbog om Nordamerikas indianere. Den bliver på i alt 20 bind, hvoraf et udelukkende omhandler indianerbiografier. I denne forbindelse modtog Etnografisk Samling et brev vedrørende Keokuk's dragt. Pludselig opstod der tvivl, om det overhovedet var Keokuk's dragt på grund af et gammelt foto i Arbejdsmarken 1946, s. 25. Der står nemlig, at det er et billede af Keokuk. I virkeligheden er billedet af Che-ko-skuk, øverste høvding for Fox-indianerne, fotograferet af Shindler i Washington 1868. Spørgsmålet lød så fra Amerika: Kan dragten have tilhørt Chekoscuk i stedet for Keokuk? Både Sauk-høvdingen Keokuk og Fox-høvdingen Chekoscuk besøgte som delegerede i traktatforhandlinger Washington D. C. i 1859 og 1868.

Flere ting taler for, at dragten må have tilhørt Keokuk: 1) Som det fremgår af brevvekslingen mellem Raasløff og Thomsen, er kun Keokuk's navn nævnt. 2) En undersøgelse af Shindlers fotos fra 1868 i Etnografisk Samlings arkiv viser, at fotoet af Keokuk og fotoet af Chekoscuk begge har samme nummer og tekst: Nr. 88 Ke-o-kuk. 3) Keokuk's turban ligner meget den Chekoscuk har på (figur 9), bortset fra at stjernen sidder omvendt, og derfor kan det ikke være samme hat.

Hvad der fik Keokuk til at forære sin dragt til et museum i Danmark, ved vi stadig ikke noget om. Vi har fået mere at vide om omstændighederne, men der er lige så mange nye, ubesvarede spørgsmål at gå videre med.

Rådved-skattens udgravning og konservering

Af BIRTHE A. GOTTLIEB

Om aftenen den 4. maj 1976 gik smedemester Tjerrild i den lille by Rådved, ca. 5 km nordvest for Horsens, sig en tur hen over den byggeplads, hvor der skulle opføres et nyt maskinværksted. Han iagttog nogle små, irrede stykker metal ligge på jorden – samlede dem op og så, at det ikke var nyt metal, men snarere støbt bronze af ældre dato.

Forsigtigt undersøgte han stedet, og det viste sig, at stykkerne stammede fra en bronzegryde, og at der ud over gryden også fandtes en lerkande, tilsyneladende fuld af mønter. Gennem den historisk interesserede dr. Sylvest i Urup blev Forhistorisk Museum på Moesgård alarmeret. Ved den nærmere undersøgelse af fundstedet, som blev foretaget af H. J. Madsen, viste det sig, at lokaliteten har været bebygget gennem århundreder, men desværre havde de tunge maskiner netop

fjernet sporene efter den middelalderlige bebyggelse, hvortil skatten må knyttes. Efter at skatten var blevet bjærget i sikkerhed på Moesgård, blev den foreløbigt præpareret af konservator Jesper Trier.

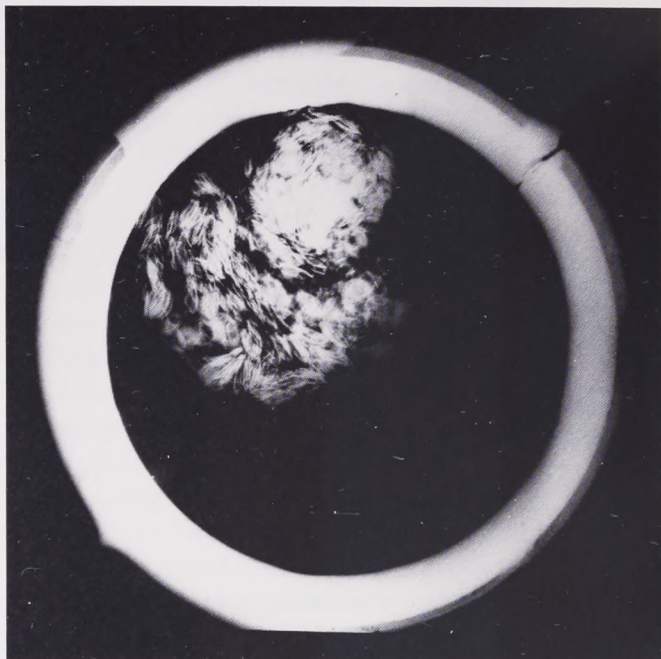
Ifølge bestemmelserne om danefæ skal denne slags fund indsendes til Nationalmuseet. Dette skete også meget hurtigt, og på konserveringsafdelingen for jordfund var man varskoet og stod parat sammen med folk fra middelalder- og møntsamlingsen til at modtage skatten.

Fundet var stort set urørt af Tjerrild, som lykkeligt havde kunnet styre sin

Fig. 1. Skatten, som den så ud ved ankomsten til Nationalmuseet. Bronzegryden med bunden i vejret og med resterne af den sønderslåede bund liggende foran. Til højre ses kanden, den afbrudte hank og de dragtsmykker og mønter, som gav Tjerrild et indtryk af, hvad det var, han havde fundet. Forhistorisk Museum fot.

Fig. 2. Røntgenoptagelse af bronzegryden inden udgravningen. Den lysende aura er bronzegryden, og inden for denne ligger sølvmonterne opdelt i ligesom to afgrænsede grupper. Ved optagelsen er benyttet en Bucky-blænde for at fjerne den „spredte stråling“. Hvis man kan ane en hvid stregeffekt på billedet, skyldes det den særlige blænde, som består af blylameller på højkant med en meget lille indbyrdes afstand indkapslet i en kassette. Denne kassette anbringes ved optagelsen mellem genstand og film og tillader kun de parallelle stråler at påvirke filmen.

nysgerrighed. Skattefund er som regel splittede ad, inden de når museet, og her er de ellers blevet afleveret direkte til møntsamlingen eller museets 2. afdeling, hvor udpakning og tømning så er foregået.

Hér var lejlighed til at udgrave et omhyggeligt optaget præparat under ideelle betingelser på Nationalmuseets konserveringsafdeling for jordfund og med stadig kontakt og samarbejde mellem konservator, numismatiker og kulturhistoriker.

Hvor langt skulle man så gå i undersøgelsen?

Enhver udgravning er jo en ødelæggelse af objektet – i dette tilfælde et samlet fundkompleks, som viser os situationen, da skattens ejermand tvunget af urolige omstændigheder i al hast har gravet sine kostbarheder ned. På den ene side ville det være spændende at fiksere denne situation, men på den anden side måtte fundets enkelte dele af bevaringstekniske grunde underkastes en konserveringsmæssig behandling, og endelig var dateringen af fundet beroende af numismatikerens gennemgang af hele møntmaterialet.

Skatten bestod som før omtalt af en bronzegryde og en lerkande, som så ud til at indeholde både tekstilrester, smykker og mønter. I den jordfyldte bronzegryde gemte sig endnu et lerkar dækket af et låg – som blot var et skår fra en lerkande – og af en sammenkrøllet klud af

uldent stof. Bronzegryden, der ved udgravningen stod med bunden i vejret, har altså været anbragt som en beskyttelse af lergryden med det kostbare indhold. Kanden var gråbrun i godset og havde et enkelt skråhakmønster på halsen. Det var fra kanden, Tjerrild havde udtaget nogle dragtstykker og en del mønter; et par engelske sterlinge og ca. 30 stykker hulpen-

Fig. 3. Røntgenbillede af kanden med mønterne. Også her er anvendt Bucky-blænde, hvorved man får et skarpere og mere detaljeret billede, så selv kandens skærv er synlig.

Fig. 4. Kandens indhold set oppefra.

ninge eller brakteater, som disse enkeltprægede mønter også kaldes. Alle disse ting var fremstillet af sølv, smykkerne var desuden næsten alle forgyldte.

Tilstedeværelsen af smykkerne øverst i kanden havde skruet forventningerne op. Var der flere smykker? Hvad indeholdt malmgryden foruden kuglepotten, tekstilstykket og de enkelte mønter, man kunne

ane? Hvor meget og hvad gemte kanden?

Vi besluttede at forsøge ved hjælp af røntgenoptagelser at løse gåderne og samtidig fastholde situationen, som senere ville gå tabt ved udgravningen. Det var ikke nogen let opgave; den megen jord, gipsen og ikke mindst malmgryden forhindrede en god optagelse. Den såkaldte „spredte stråling“, som disse elementer fremkalder, søgte man at fjerne ved at benytte en særlig blænde (Bucky-blænde). Derved opnåedes et skarpere billede med flere detaljer.

På første optagelse er malmgryden placeret hvilende med mundingsranden på filmen og således, at røntgenstrålerne er sendt gennem den ituslåede grydes bund. Teknisk blev billedet udmærket, men ellers var det en stor skuffelse. Malmgryden indeholdt ingen smykker, intet metal i jorden omkring kuglepotten, og i potten – efter billedet at dømme – kun én slags mønter, nemlig de skæl-lignende hulpenninge. Disse så der til gengæld ud til at være en del af og tæt sammenstuede, dog ligesom afgrænset i to grupper. Med bistand fra Agfa-Gevaert søgte vi så at „skyde“ fra siden altså gennem to lag malm, jord, lerpotte og sølv, men vi fik kun malmgryden frem på billedet, ikke det mindste spor af kuglepotte eller sølv-mønter.

Nu blev liden sat til kanden. Men ak – hverken optagelser oppefra eller fra siden viste, at den gemte andet end mønter. Derimod kunne man tydeligt se, at der måtte være to punge, og disses indbyrdes placering i kanden fremgik tydeligt.

Selve udgravningen kunne nu påbegyndes ved først at fjerne jorden omkring kuglepotten, uden at denne faldt sammen. Selv om røntgenfilmen viste, at der ikke var metal, kunne der jo være organiske

Fig. 5. Malmgryden med bunden i vejret og med kuglepottens rand synlig, lige efter at udgravningen er påbegyndt. Skåret fra den glaserede kande, der lå som låg over kuglepotten, er fjernet.

Fig. 6. Mønterne er nu kommet til syne, og nogle af dem er gemt for sig selv i en lille skindpung omhyggeligt lukket. Det hvide, som ses rundt om kuglepotten, er gips, der under transporten har hindret malmgrydens indhold i at falde ud.

materialer som f. eks. træ eller tekstiler i jorden, og derfor skete udgravningen med største forsigtighed. Men i jorden kom der hverken træ eller tekstiler til syne. Derimod så man snart kuglepotten kun omgivet af gips og malm.

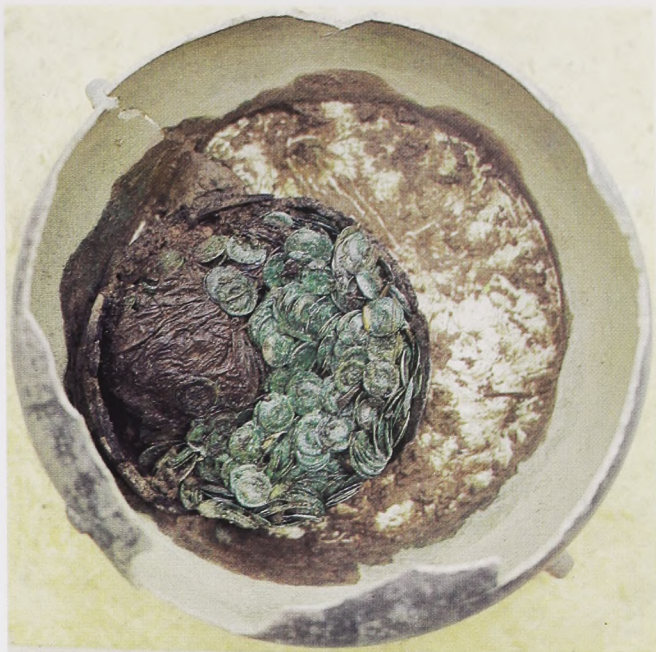
Øverst i krukken lå en ulden klud, som sikkert har skullet forhindre mønterne i at trille ud. Den var ganske mør og svær at håndtere, men ved hjælp af en pincet, en svag vandstråle fra en sprøjteflaske og lidt held blev den lempet over på et stykke plasticfolie og sat væk i en tætslutende plasticæske til senere behandling.

Efter at kluden var fjernet, kom mønterne til syne, og årsagen til den på røntgenoptagelsen så tydelige opdeling i to grupper viste sig at være forårsaget af, at en del af mønterne var nedlagt i en skindpung. Omkring skindpungen lå hulpenningene ganske tæt og meget grønne af kobbercarbonater, som med tiden var blevet dannet på mønternes overflade. Hist og her var pungen bristet, og mønterne stak ud gennem det tynde materiale, som pungen bestod af. Pungen blev bjærget og forsigtigt tømt for sit indhold af sammenkittede mønter, som måtte tages ud under ét, da de ikke kunne lirkes fra hinanden. Vi valgte ikke at benytte den rigtige åbning, da vi nødigt ville ødelægge den sirlige surring, som ses på fig. 7. Der blev lagt et snit mellem to flænger i materialet, og mønterne blev taget ud denne vej.

Fra numismatisk side bad man om, at mønterne i pungen og de resterende fra kuglepotten blev holdt adskilt. Derved ville man ved den senere undersøgelse og optælling kunne afgøre, hvorvidt indholdet repræsenterede en bestemt pengesum.

Den tomme pung blev lagt i destilleret vand tilsat et bakteriehæmmende middel

Fig. 7. Nærbillede af pungen – en såkaldt „kat“, hvor man kan se den lille snor, som har lukket for de sikkert nøje optalte solvmønter.

for senere at blive rensat og konserveret.

Malmgryden, der havde stået som en beskyttelse om kuglepotten, er af den karakteristiske tre-benede type kendt fra 1300-årene (de tre ben mangler dog i dette tilfælde). På randen ses et støbemærke, som fortæller, at gryden er fremstillet i Østersø-byen Stralsund.

Den næste fase af opgaven var at få de to punge, som kanden sandsynligvis indeholdt, frem i dagens lys, så møntsam-

lingens folk kunne få bestemt og talt deres indhold. Kanden havde en meget snæver åbning, og tanker om at „fiske“ dem op gennem denne måtte forkastes. Nok var det gennem denne åbning, de i sin tid var havnet i kanden, men da var pungenes materiale endnu stærkt og smidigt, og mønterne var ikke sammenkittede som nu. Ville man bevare kanden, måtte man ofre pungene, og måske kunne det heller ikke undgås, at mønterne fra de to punge ville blive blandet og derved fratage møntfolkene vigtige oplysninger.

Tidligere havde man ikke interesseret sig så meget for punge på museet, mere for de oplysninger indholdet bragte. Derfor var der ved tidligere møntfund af denne art ikke bevaret meget af den let forgængelige emballage – og kun få punge.

Her var altså en mulighed for at redde nogle punge, som måske kunne give værdifulde oplysninger, som tidligere var overset, mod at ofre en kande. Men ofret blev ikke så stort. Kanden havde en revne, og ved hjælp af lidt „råstyrke“ blev der brækket så stort et skår af kanden, at man, som foto nr. 10 viser, kunne se en

Fig. 8. „Katten“ efter tømming.

lærredspose og en skindpung – en såkaldt „kat“ – ligge nok så nydeligt.

Efter at have drejet pungene på højkant kunne de passere gennem hullet, og kanden blev gjort fin igen med lidt lim.

Fig. 9. Støbemærket på malmgrydens rand. Pilen til højre viser, at bronzestoberens hjemsted har været Østersø-byen Stralsund.

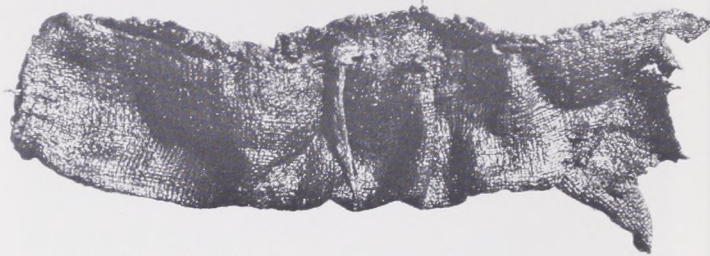
Fig. 10. Et kig ind i kanden, efter at der er brækket et skår af, således at pungene er til at bjærge uden at gå itu.

Fig. 11. Lærredsposen og „katten“ efter udtagningen af kanden. Læg mærke til den pæne sammensyning af lærredsposen, og at snorelidsen består af flere tråde, som er snoede, og derefter er spidserne forseglede med lidt voks.

Fig. 12. Den tomte lærredsbose.

Derefter blev lærredsposen, med den så sirligt udførte sidesøm og fineste lille snorelidse, tømt for mønter. Her var der, foruden de nu så „triste“ hulpenninge, også en del engelske sterlinge, ca. 20 stk. Katten var imidlertid så medtaget, at den ikke stod til at redde, hvis man ville have indholdet ud.

Mønterne skulle nu befries for det til tider tykke lag af kobbercarbonater (azurit og malakit), som det lange ophold i jorden havde forårsaget, så en nærmere bestemmelse blev mulig. Her kunne drages nytte af konservator Gerda Møllers erfaringer og forsøg, som hun havde gjort i 1967 med de ca. 81.000 mønter fra Kirial

på Djursland. Fundbetingelserne var næsten de samme, og det var også hulpenninge, der var kittet sammen af disse hårde kobbersalte. Gerda Møller var dengang kommet frem til en velegnet metode, som så også blev forsøgt med disse mønter fra Rådved og fundet brugbar.

Først blev de lagt i en opløsning bestående af 200 g kaliumnatrium-tartrat pr. liter destilleret vand, og i denne opløsning lå de ca. 1 uge, hvorefter man forsigtigt prøvede at skille dem ad og fjerne de nu

Fig. 13. Et tilfældigt udvalg af mønterne før konservering.

Fig. 14. Mønterne fra foregående billede viste sig efter rensning at være prægede i Hamburg med undtagelse af mønten nederst til højre, som er fra Mecklenburg. Fundets yngste mønt, der med til at datere skattens nedlæggelse, er imidlertid ingen af disse, men en engelsk sterling præget omkring 1352.

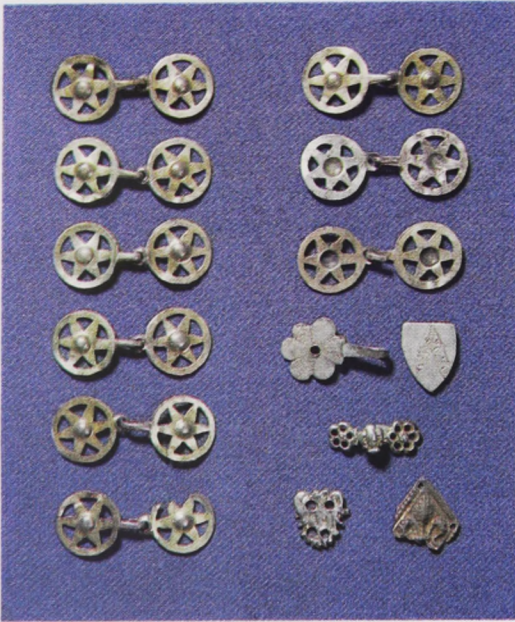

Fig. 15. Dragtsmykkerne efter konservering. Enkelte af disse smykkeformer kendes fra andre, samtidige skattefund.

løsnede kobberforbindelser. Denne proces blev gentaget, til næsten alle de grønne belægninger var fjernet, og de sidste rester blev taget med en 25 % ammoniakvand. Når mønterne blev behandlet med ammoniak, var det meget vigtigt, at de var i konstant bevægelse, ellers kom der nedslag af rent kobber på dem, og dette var næsten umuligt at fjerne, uden at mønten også gik til. Efter rensningen for kobbercarbonater måtte vi fjerne resten af kaliumnatrium-tartrat og ammoniakvand ved at skylle mønterne i flere hold destilleret vand. For at være helt sikre på at der ikke endnu sad rester tilbage på mønterne, som kunne forårsage, at disse

„løb an“, blev mønterne kogt i destilleret vand, indtil kontrol af kogevandet viste, at renevæskerne var forsvundet. Nu kunne behandlingen afsluttes med en tørring, hvor vandet blev fjernet med acetone.

Dragtsmykkerne blev rensset på samme måde som mønterne. Efter rensningen kom flere enkeltheder til syne, bl. a. at et af påsyningssmykkerne forestillede en ørn, og der var et lille ansigt mellem to af hægterne. I modsætning til mønterne blev smykkerne lakeret med en 5 % diakonlak, mønterne beskyttes ikke med lak, da man på møntsamlingen har brug for nøjagtig vægt af mønterne.

Ved nærmere undersøgelser af kattene viste det sig, at de sandsynligvis ikke er fremstillede af skind, men derimod snarere er lavet af blære eller tarm, muligvis fra et svin. Det skabte vanskeligheder med hensyn til konserveringsprocessen, som nu måtte blive en anden end tænkt, og disse overvejelser og forsøg er endnu ikke tilendebragt. Så de ligger stadig i tætsluttende plasticæsker med mughindrende opløsning.

Kluden er skyllet fri for jord og er af konservator Else Østergaard bestemt som værende fremstillet af uld. Hun har også

Fig. 16. Juleudstillingen 1976/77 i Nationalmuseets 2. Afdeling, hvor fundet var præsenteret samlet.

bistået med at folde den ud, således at man eventuelt kunne se, hvad den tidligere har været anvendt til. Selve konserveringen af jordfundne tekstiler er ret problematisk, og denne del af behandlingen er derfor stillet i bero.

Lærredsposen har konservator Ole Schmidt fået prøver af og har konstateret, at den er fremstillet af hør både pose, sytråd og snørelidse. Også hér må kon-

serveringen vente, til forsøg har vist, hvilken metode der er forsvarlig at anvende.

Hele forløbet af rensningen og konserveringen var så vidt, at man ved juletid 1976 kunne arrangere en lille udstilling, som viste fundet samlet. Senere er det blevet delt mellem Nationalmuseets middelaldersamling og møntsamling.

Frilandsmuseet – haver og landskab

Af ERIK V. JENSEN

En af Frilandsmuseets værdier er, at de udstillede genstande – bygningerne – ligger i omgivelser, der, så nær det har været muligt, svarer til de oprindelige. Dette hjælper til en forståelse af den miljømæssige enhed, bygninger og landskab har udgjort. De helt specielle landlige omgivelser er desuden af høj rekreativ værdi.

Vore forfædres levevis var i udstrakt grad afhængig af det nære landskab, som omgav dem. En høj selvforsyningsgrad var af afgørende betydning for eksistensen i et samfund, hvor mobiliteten og samhandelen var langt vanskeligere end i dag. Som det kan ses på Frilandsmuseet, afspejler dette sig tydeligt i tidligere tiders byggeskik, hvor det primært var de forhåndenværende materia-

ler kombineret med terræn og vindforhold, der afgjorde bygningers udseende og placering i landskabet.

Kulturlandskabet har i de sidste menneskealdre gennemgået store forandringer. Den udskiftning, der fulgte landbo-reformerne, satte sine spor. – Det oprindelige bosætningsmønster i landsby-samfundene gik i opløsning, og bebyggelsen blev spredt i landskabet. Overdrevene og marginaljordene (f. eks. moser – heder – enge), som lå hen til græsning og høslet, blev i størst muligt omfang inddraget til intensive landbrugsarealer. Områder af denne karakter må i dag vel nærmest betegnes som sjældne.

I dette århundrede er det især mekaniseringen og sammenlægningen af land-

Fig. 1. Ejderstedgården med omgivelser.

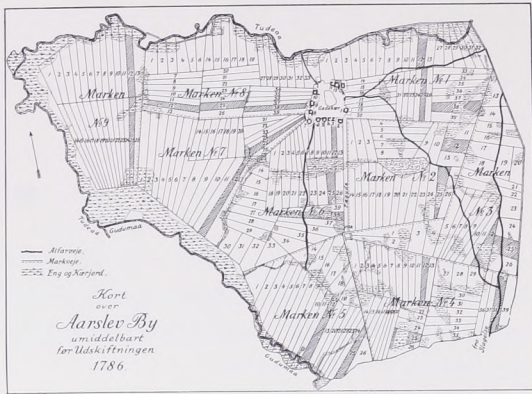

Fig. 2. Kortet viser en typisk landsby inden udskiftningen. Bemærk den koncentrerede bebyggelse og landskabets bygningsmæssige uberøthed.

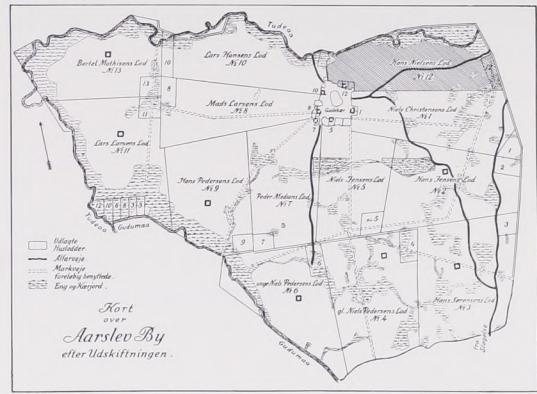

Fig. 3. Samme landsby efter udskiftningen. Bemærk hvorledes bebyggelsen er spredt i landskabet, samtidig med at markerne har undergået en sammenlægning.

brugene, der har præget landskabet med sine krav om store ensartede arealenheder. På dette alter blev adskillige kilometer levende hegn og stengærde ofret.

Under udviklingen fra selvforsynende landbrugsland til industrialiseret velfærdssamfund opstod en ny type kulturlandskab, hvor det primært var økonomi og teknik, der afgjorde udformningen af bygværker, og ikke som tidligere de naturskabte fordele og begrænsninger i materialevalg og terræn. – Symbiosen med landskabet er gået tabt både materielt og ikke mindst mentalt.

Dette er ikke sagt for at meditere over det forgangne; men blot for kort at skitsere baggrunden for de ændringer, vort kulturlandskab har gennemløbet i de sidste menneskealdrer.

De fleste af Frilandsmuseets bygninger repræsenterer en periode, hvor samspillet med det nære landskab endnu var intakt. Påvirkningen natur – menneske var gensidig.

For en institution, hvis opgave det bl. a. er at vise, hvorledes menneskenes kår og levevis har været, indtager omgivelserne til bygningerne selvsagt en overordentlig betydningsfuld rolle i bestræbelserne på at gøre museumslandskabet så ægte som muligt.

På et areal, der dækker ca. 35 ha, er det naturligvis ikke muligt at skabe veri-

table landskaber af så vidt forskellig karakter, som bygningerne fra de respektive landsdele faktisk kræver. Hvis man kaster et blik tilbage på Frilandsmuseets historie og ser, hvorledes arealudvidelserne er sket i takt med den økonomiske formåen, må man erkende, at det faktisk ikke tidligere har været muligt at lave en langsigtet planløsning for museets arealer. Med den påtænkte og formentlig nært forestående store grunderhvervelse vest for Kongevejen, som skal rumme afdelingen om andelstiden, er Frilandsmuseet vel i hovedtrækkene ved at have sin endelige form.

Ved udformningen af de enkelte landsdelsafsnit er en bevidst stilisering af egns- og tidstypiske detaljer en forudsætning for at nå et godt resultat.

Haverne er en af de detaljer, det er værd at kæle for, idet de ved deres udformning og plantebestand fortæller en masse om en egns klima, kultur og sociale stadi. Det var datidens øvrighed – præster – lærere – herremænd –, som var den væsentligste formidler af havebrug til landbobefolkningen. Således var der gammel tradition for, at præsterne også skulle missionere for havebrugets velsignelser. Vi må jo ikke glemme, at det var den gode abbed Vilhelm, der i 1100-årene af sin nære ven, biskop Absalon, blev overtalt til at drage til Danmark – ikke

alene for at forkynde Guds ord, men også for at udbrede kendskabet til havebruget. Før den tid kan man ikke tale om et egentligt havebrug; grøntsager indgik ikke i den daglige kost, men blev nærmest brugt som medicin, en datidens vitaminpille! Sortimentet har været ret beskedent og indskrænket sig til forskellige kål- og løgtyper, bl. a. hvidløg, der medbragtes på de lange sørejser som et universalmiddel mod mange infektions- og mangelsygdomme. Kvan og ræddiker dyrkedes en del; endvidere kendtes enkelte lægeurter.

Udviklingen gik dog lidt trægt; de kød-spisende nordboere var ikke så villige til at ændre kostvaner. Selv bag klostrenes mure var der utilfredshed at spore: „Hvorfor kommer den stødder til os? Han drikker ikke selv noget, men omsætter klostrets midler i sølv og guld, og os giver han kun træernes blade og markens urter i stedet for mad“ (citater der har sin oprindelse fra munkene i abbed Vilhelms kloster på Eskilsø). Fra klosterhaverne bredte kendskabet til havebrug sig langsomt til den jævne landbefolkning, måske hurtigere i perioder med misvækst og de deraf følgende mangelsygdomme.

Et højdepunkt i havebruget var perioden umiddelbart inden udflytningen fra landsbyerne. Landsbyfællesskabet befordrede et højt stadi af havebrug; det var ikke vanskeligt at slutte sig sammen i frugt- og humlehøstens tid og drage afsted til købstæderne for at afsætte produkterne. F. eks. var der en rivende eksport af blommer og svesker fra Lolland til byerne på den jyske østkyst. Endvidere var majgilderne og høstgilderne to af årets store fester, hvortil der ifølge god tradition brugtes mængder af blomster. Et righoldigt udvalg af lægeplanter var heller ikke til at undvære, da det jo kun var i de større byer, der fandtes egentlige apoteker.

Ved den omlægning af landbruget, der startede i 1790'erne, og den store samfundsmæssige udvikling der fulgte, forsvandt mange af disse argumenter. Man havde heller ikke den fornødne tid til at interessere sig for havebrug, nu gjaldt det

om at udvide og bygge nyt. I mange år blev man nødt til helt at hellige sig landbruget. Det var jo det, man først og fremmest skulle leve af. Der gik mange år, inden interessen for havebruget vendte tilbage.

Nu kan vi i Danmark jo ikke prale af at have bidraget væsentligt til havekunstens udvikling. Klosterhavernes stil, den gotiske kvadratur, holdt sig næsten uændret til helt op i 1700-årene, og da de svage ekkoer af den italienske og franske havekunst nåede Danmark, nøjedes man – selv hos adel og øvrighed – med at rette haverne lidt ind efter den nye stil, så egentlige store renæssancehaver har vi relativt få af.

Anderledes forholder det sig med barokkens havestil, der, takket være tidens større internationale samkvem og stilens mere beskedne krav til terrænet, nåede en større udbredelse herhjemme. Fra den tid stammer de fleste af de lindealleer, som pryder vore slotte og herresæder. Disse linde blev oprindeligt holdt som stramme, klippede træarkader, men i den efterfølgende landskabelige haves periode fik de lov at gro frit, og dannede da de karakteristiske kandelaberlinde, som vi kender dem i dag.

Det vi i vore dage opfatter som typiske landbohaver – slyngede grusgange og græsplæner med fritstående frugttræer – repræsenterer en periode i den landskabelige haves historie. Stilens oprindelige virkemidler var kun egnet for store forhold; de lange perspektiver, de kulissegagtigt opstillede busketter og trægrupper. Når man søgte dette anvendt på små arealer, krævedes en så reduceret målestok, at det hele ofte blev meningsløst. Der var derfor flere tilløb til den arkitektoniske haves genopståen; stilens stramhed var let at håndtere selv på begrænsede arealer. Men som vi ved selvsyn kan konstatere, var det den mere „naturlige“ have, der tiltrak de fleste. Det blev en forenklet udgave af landskabshaven, uden de perspektiviske finesser og rumdannende beplantninger, blot en uhøjtidelig ram-

Fig. 4. Haven ved den fynske vandmølle er et eksempel på 1800-årenes havestil.

me om de funktioner og detaljer, man ønskede, f. eks. lysthuse, staudebede, stenhøje, udsigtshøje og parterrebede med sommerblomster.

Selv om der i Danmark har eksisteret en havebrugstradition i mange hundrede år, kan det forekomme lidt vel overdrevet at tale om havekunst og anlægsstil, når emnet er den jævne landbefolkningens havelodder. Det har blot været den almindelige menneskelige trang til dels at bygge på god tradition, dels at følge med tidens mode, der har gjort sig gældende ved anlæg af haver. Den formidlende rolle, som adel og kirke tidligere indtog, blev i 1800-årene overtaget af de mange nystiftede foreninger, der prægede denne tid af idealisme og fremsyn. Eksempelvis kan nævnes Landhusholdningsselskabet, som i 1811 af selve Frederik 6. blev pålagt yderligere at arbejde for havebrugets fremme. Senere opstod Hedeselskabet, Kgl. Danske Haveselskab, Jydsk Haveselskab og Østifternes Forening til Frugtavlens Fremme. Alle gjorde de et stort uegennyttigt arbejde for at få havebruget bragt på fode igen. At det lykkedes, vidner de tusinder af „typiske landbohaver“ om, der, trods de forgangne år, stadig findes i vort land. De har deres kendetegn: det, i forhold til tidligere tiders haver, store areal de indtager, køkkenhavens betydningsfulde rolle og dennes skarpe adskillelse fra prydhaven. Trods prydhavens „landskabelige“ udseende er denne, som før nævnt, egnet til at rumme en mængde individuelle detaljer.

1800-årenes havestil repræsenteres på Frilandsmuseet ved anlægget om den fynske vandmølle, hvor der af pladsnød dog mangler ét væsentligt kendetegn – nemlig køkkenhaven. Dette punkt vil der formentlig blive lejlighed til at råde bod på ved rekonstruktionen af haven til den bornholmske gård, Damaskegården, som netop er under opførelse. Haven har på hjemstedet rummet et betydeligt areal til

køkkenurter, og prydhaven bliver med lysthuse og staudebede et fint eksempel på havebruget i 1880'erne. Senere bliver det spændende at kunne vise publikum et samlet kompleks af tidens haver i den kommende afdeling med bygninger fra andelstiden.

Men ligeså interessant er det at se på det, der ligger før – nemlig landsbymiljøet inden udskiftningen. Frilandsmuseets landsby er opbygget omkring en „hovedgade“, der strækker sig fra foldene i vest til Tystruphuset i øst. Der er bygninger fra Sjælland, Lolland og Fyn. Disse er nok grupperet særskilt, men besøgende uden grundig bygningshistorisk indsigt opfatter vel nok bygningerne under ét som en landsby. Det skyldes vel først og fremmest den indbyrdes tætte beliggenhed, men i høj grad også hele det sæt af historiske detaljer i bygningernes omgivelser, som bevidst er brugt til at forstærke indtrykket af et landsbysamfund.

Bystævnepladsen under et stort træ er en af detaljerne; her i hele to udgaver. En lollandsk dannet af fletris, som holder en lav, cirkulær „jordbænk“, og en fynsk, hvor tingstedet blot udgøres af en række sten omkring bytræet. Men uanset udformningen var funktionen den samme – at træffe de for fællesskabet nødvendige beslutninger. Ved siden af det fyn-

ske bystævne ligger gadekæret, der havde flere fælles formål, såsom kreaturvanding, opholdssted for byens gæs og vandreservoir i tilfælde af brand. Derfor er sprøjtehuset anbragt over for gadekæret. Drikkevandsforsyningen klaredes fra den fælles bypost. Det var ikke alle gårde, som havde egen brønd, og i tørre perioder var det rart at have byposten at ty til. Den var måske også gravet dybere og var bedre udført netop som sikring i tørre perioder. Lige over for byposten ved Pebringegårdens mødding ligger et såkaldt såbed, et lille cirkelformet bed, beskyttet af et lavt fletrisgærde. Bedet blev brugt til udsæd af forskellige kålsorter med senere udplantning for øje. Planterne var ikke kun til eget forbrug, idet det var kutyme, at enkelte af landsbyens større gårde forsynede resten af landsbyen med udplantningsplanter til køkkenhaven.

De stynede popler ved gadekæret og længere mod øst ad landsbygaden er ikke så nært knyttet til landsbyen som de øvrige nævnte detaljer, men har ofte været plantet langs veje og markskel. Det var såre nyttige vækster, som ofte ved deres placering kunne fortælle vejfarende om de overraskelser, der var længere fremme. Det kunne være bratte vejsving, bløde arealer langs vejkanterne eller, som i landsbyen på Frilandsmuseet, for at markere

kanten af gadekæret – gode oplysninger i snefygning. Ved den tilbagevendende styring af risene høstedes et materiale, der var velegnet til mange formål.

Risknipper er et glimrende optændingsbrænde, og ved byggeri anvendtes i stor udstrækning risflet mellem tavlene til at bære lerklining, i øvrigt det samme princip som ved opbygningen af flethegnene på Frilandsmuseet. Indhegningen var særdeles vigtig i tider, hvor kreaturer og svin en stor del af året strejfede frit rundt nær markernes og landsbyhavernes fristende afgrøder. Hegnet er jo det første skridt i havens udviklingshistorie, og det skylder den sit navn, idet ordet have er afledt af hegn som gård af gærde.

Det høje stade af havebrug, som kendetegnede de fleste af datidens landsbysamfund, er efter bedste evne søgt genskabt i museumslandsbyen.

Beslutningen om at føje de oprindelige haver til museets huse blev truffet nogle år efter at de første huse var opført, og det oprindelige udgangspunkt fandtes derfor ikke. Det gælder haverne ved Lundagergården fra Fyn, Åruphuset fra Fyn, Pebringegården fra Sjælland og Kirke-Søbyhuset fra Fyn. Under rekonstruktionen blev der gennemgået et omfattende materiale om emnet, bl. a. Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser og forskellige museumsårbøger. Ikke mindst Frilandsmuseets tidligere overinspektør Kai Uldalls mange optegnelser dannede grundlaget for anlæggelsen af disse haver. På grund af pladsnød blev hovedvægten lagt på at vise de mere interessante ting, såsom humledyrkning og bede med gamle læge- og blomsterplanter, fremfor at udfylde pladsen med kål og grøntsager. Det kan godt give et noget fordrejet indtryk af det virkelige havebrug, men det er vist tilgiveligt, når det smukke resultat af disse komponerede haver tages i betragtning. Tidsmæssigt ligger haverne

Fig. 5. Dyrene er en del af bestræbelserne på at gøre miljøet så ægte som muligt. Her er et parti fra landsbyens gadekær, der havde flere fælles funktioner i et landsbyfællesskab.

Fig. 6. Haven ved Pebringegården er en af de komponerede haver. Motivet er inspireret af klosterhavernes kvadratur, der dominerede landbefolkningens haver helt op til 1800-årene.

Fig. 7. Kalvehavehusets blomsterbed. Denne prægtige blanding af pryd- og nytteplanter var gængs i mange af datidens haver.

fra Lundager, Årup og Pebringe på linie i perioden 1750–1800, inspireret af klosterhavernes gotiske kvadrater og rette linier. Kirke-Søby haven er af nyere dato, hvilket kan ses såvel på plantevalg som på det mere barokke anlægspræg.

De følgende to landsbyhaver, der skal nævnes, er haverne ved husmandsstedet fra Dannemare på Lolland og håndværkerhuset fra Kalvehave på Sjælland. I modsætning til de foregående er disse om end ikke tro kopier, så dog meget nær de forhold der herskede på hjemstedet. Dannemarehaven er skarpt opdelt i en køkkenhave med masser af kål og kartofler, og en prydhave holdt i stramme linier med buksbomkantede bede. Haven ved Kalvehavehuset er vel nok en af de mindste på museet, helt indesluttet af det dominerende stengærde. Men i lighed med de øvrige haver findes også her denne charmerende blanding af pryd- og nytteplanter, både smukke at se på og ganske uundværlige at have ved hånden, når det gjaldt. Formålene var utallige: f. eks. er jødekirsebær god til at kurere blære- og nyregrus; mynte er god mod mavesmerter samt virker styrkende for hjerte og hukommelse; jernurt anbragt i en pose om halsen forhindrer tandpine og hus-

lige stridigheder; betonie lindrer vattersot, blæresten, hoste og blodspytning, og sådan kunne man blive ved med at opremse vore gamle smukke haveplanters fortræffeligheder, – de var ej blot til lyst. Mange af dem forvildede sig fra deres oprindelige voksepladser i bøndernes og klostrenes haver til nærliggende hegn og grøfter, hvor de kom til at indgå i den stedlige flora. Denne lille, for alle planteinteresserede så væsentlige prik over i'et, kan opleves i Frilandsmuseets landsby, hvor en mængde af vore gamle lægeplanter træffes langs veje og stier, således bl. a. cikorie, tvebo-galdebær, lægealant, lægestenfrø, pigæble samt mange flere med ligeså fortræffelige egenskaber som de ovenfor beskrevne. Helt spot skal man nu ikke på forhånd kaste på de gamle urter, da mange af dem indeholder stoffer, der indgår i dagens lægemidler.

Frugttræerne er også et gennemgående træk i landsbymiljøet. I visse egne var det endda påbudt bønderne at plante frugttræer ved deres gårde (fra „De laalandske vilkaar“ i 1446). Interessen for frugttyper med lang holdbarhed har naturligt været størst, idet disse har været supplement til vinterens vitaminfattige kost. Herom vidner det brede udvalg af gamle

lokale pære- og især æblesorter, som Frilandsmuseet gennem en lang årrække er kommet i besiddelse af.

Blommesortimentet har langt op i tiden været begrænset til de rodægte blå og gule krægevarieteter, som til gengæld har været meget udbredte. De mange lokalnavne, der var påhæftet disse blomster, f. eks. havreblommer – spillinger – katrineblommer – krikker og krikblommer, tyder i alt fald på det. Dyrkningen af sveskeblommer i en af landets mildere egne, Lolland-Falster, spillede dog en vis rolle allerede i 1600- og 1700-årene. Som hentydning hertil er der plantet en sveskeblomme i Dannemarehusets „Puthave“ (lille indhegning til fjerkræ vest for den egentlige have).

Begge vore kirsebær, fuglekirsebærret og surkirsebærret, er oprindelig indførte, men nogen stor dyrkningsmæssig værdi har de dog ikke haft. Man har plantet eller sået dem i hegnene omkring gårdene, hvor de fandt sig godt til rette, så godt, at begge arter i dag optræder som vildtvoksende i det meste af landet. Dette med at plante frugttræerne uden for den egentlige have har været ganske almindeligt, hvilket der findes et eksempel på ved Kalvehavehusets vestside. Her står et krægeblometræ og nogle gamle sjællandske æbletræer, der dels har tjent til eget forbrug, dels har bidraget med et kærkomment supplement til indtægten.

De frodige egnes hyggelige landsbymiljø er det relativt nemt at efterligne på Frilandsmuseet, hvad jordbund og plads angår. Det man måske savner er større arealer med mark og overdrev til belysning af det lille samfunds eksistensgrundlag; men atmosfæren i selve bebyggelsen virker ægte nok.

Helt andre krav stiller et andet miljø, som her er medtaget for at anskueliggøre, hvilke ting der på et museum af denne art kan gøres for at understrege bygningernes sted- og tidsmæssige tilhørsforhold.

Det drejer sig om omgivelserne til to af museets vestsjyske gårde – Vembgården

Fig. 8. Mange af de indførte lægeplanter, som dyrkedes ved klostrene og senere i bøndernes haver, forvildede sig og kom til at indgå i den stedlige flora. Her er et udsnit af den „forvildede“ herlighed ved Dannemarehusets forareal.

og Kølvrågården. Begge er udprægede hedegårde og forbindes af lyngplantningerne, der strækker sig i et næsten ubrudt bælte fra Kølvrå i syd til Vembgården i nord. Rømøgården, Læsøgården og den færøske bebyggelse hæfter sig naturligt på dette forløb. Til begge hedegårde er knyttet et stykke græseng. Dette var af overordentlig stor betydning som græsningsland til heste og kreaturer, og bosætningsmønstret fulgte derfor, som det ses ved Vemb, ofte år og vandløb med de tillokkende enge. Hedegårdene lå som regel isolerede, idet der ville kræves alt for store arealer af den karrige jord til at kunne brødføde egentlige landsbyer. At det endda har knebet, vidner disse to hedegårde om, idet såvel udførelse som indretning bestemt ikke bærer præg af overflod.

De bedste og nærmest liggende arealer – den såkaldte indmark – har været dyrket ligeså intensivt som de frodige egne haver. En omhyggelig indsamling og fordeling af dyregødningen, „det brune guld“, sammenholdt med et umenneskeligt slid har givet de nødvendige afgrøder. Kornmarkerne ved de to gårde skal illudere en sådan indmark. Udover indmarken behøvedes et stort opland til at

Fig. 9. En del af Frilandsmuseets hedemiljø ved Kolvrågården. I forgrunden indmarken med byg. Til venstre et stykke græseng. I midten af billedet bebyggelsen med det lave tørvedige der omgav kålgården. Til højre lyngstykker på forskellige udviklingstrin.

dække mange andre behov, som f. eks. skæring af lyngtørv til brændsel og strøelse i stalden. Ligeledes anvendtes store hedearealer til græsning for kreaturer og får; det er vel den type hede, vi i dag forbinder med det typiske og oprindelige. Sandheden er, at den rene lynghede i høj grad er et kulturpåvirket fænomen, der uden menneskelig påvirkning i løbet af en årrække ville springe i skov. Det kan vi konstatere ved mange af vore fredede hedearealer, som fuldstændig er ved at ændre karakter.

Det gjaldt også for hdebonden om at holde lyngen ung og længst muligt i god vækstkraft, uden indvandring af andre vækster, for i en sådan kondition udgjorde den et udmærket dyrefoder. Uanset hvilken metode man valgte for at holde lyngen, måtte denne nøje indpasses i lyngplantens naturlige successionsforløb, for at arbejdet ikke skulle være spildt. Af og til når lejlighed bød sig tog man, efter en skånsom afbrænding og påfølgende pløjning, en eller to rugafgroder på et stykke af udmarken, selvfølgelig uden at bruge den kostelige dyregødning. Heref-

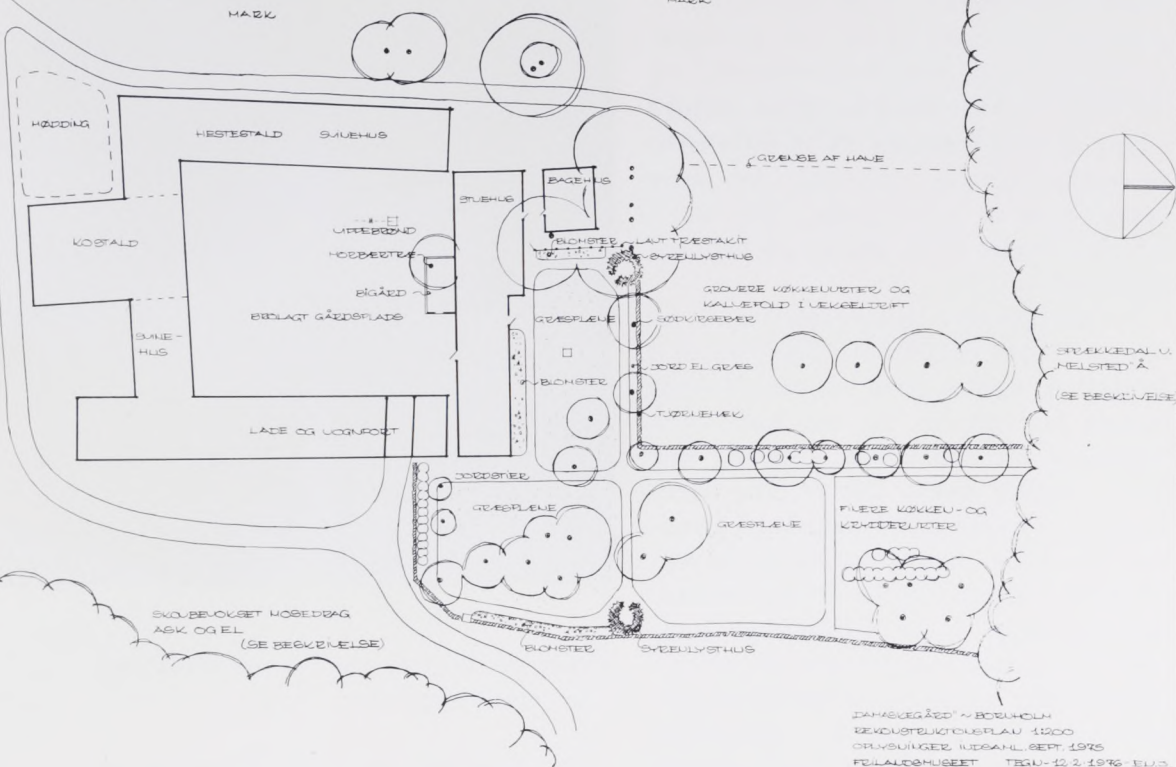
Fig. 10. Opmålingsplan af Damaskegårdens have på Bornholm, lidt syd for Gudhjem. Som det fremgår af planen, var der ikke meget tilbage af det oprindelige haveanlæg. Mod syd og øst udgøres haveskellet af en ca. 1,5 m høj tjørnehæk. Ved østgavlen, gående mod nord, røber et mindre terrænspring og rækken af frugttræer og buske den oprindelige afgrænsning af det egentlige haveareal. Den nordøstlige del af haven afgrænses dels af sprækkedalen ved Melsted Å, dels af en række store træer, der afslører den gamle grænse ind mod kalvefold og de grovere køkkenurter. Udover disse rammer er det kun de fritstående frugttræer og blomsterbedene ved stue- og baghus, der er synlige elementer af den oprindelige have.

Fig. 11. Rekonstruktionsplan af Damaskegårdens have på hjemstedet. Planen blev til på baggrund af opmålingen og de vigtige oplysninger, de tidligere ejere af Damaskegården bidrog med. Adskillelsen mellem have og kalvefold udgjordes af en tjørnehæk, som nordøst for bagehuset endte i et syrenlysthus. Som pendant hertil lå et tilsvarende syrenlysthus ved tjørnehækken mod øst. Disse syrenlysthus var møblerede med hvidmalede tremmemøbler – to bænke og et bord i hver. Haven var af ca. 1 m brede jordstier opdelt i tre store plæner med fritstående frugttræer. Arealet mellem sprækkedalen og den nordligste plæne var kultiveret; her dyrkedes frugtbuske og finere køkkenurter. Langs den østlige tjørnehæk var et staudebed afgrænset mod stien af håndstore marksten. Som ved flere andre bornholmske gårde fandtes også på Damaskegården en bigård. Bigården var beliggende på sydsiden af stuehuset, altså ind mod gårdspladsen, og var indhegnet af en lav mur. Indgangen lå i den korte side mod øst. Her fandtes et stort af jernkæder opbundet morbærtræ.

LEVENDE HEGR LANGSVEJ
(SE BESKRIVELSE)

MÆRK

MÆRK

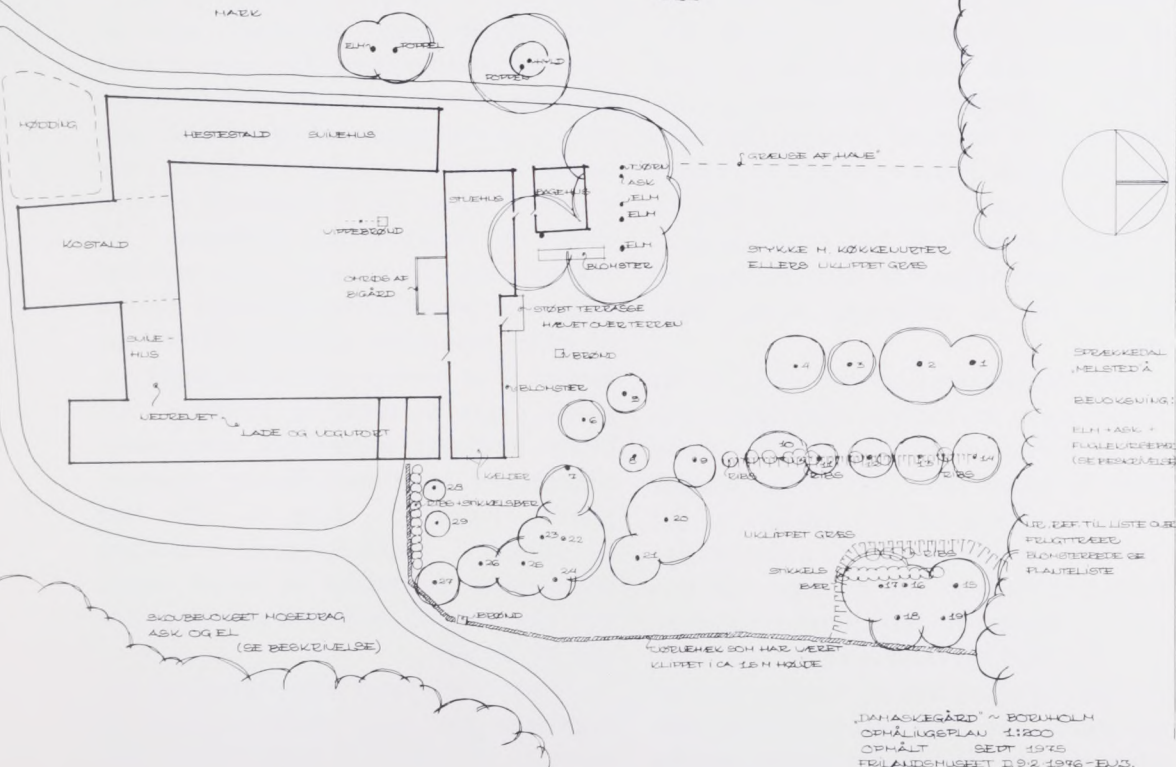

DANHÅSKEGÅRD ~ BORJØHLM
BEVOKSTLEJLIGHEDSPLAN 1:200
OPLYSNINGER UDGAET SEPT. 1975
FRILANDEHUSENET TERN-12.2.1976-EBJ.S.

LEVENDE HEGR LANGSVEJ
(SE BESKRIVELSE)

MÆRK

MÆRK

DANHÅSKEGÅRD ~ BORJØHLM
OPHÅLTSPLAN 1:200
OPHÅLT SEPT. 1975
FRILANDEHUSENET I 9.2.1976-EBJ.S.

Fig. 9. En del af Frilandsmuseets hedemiljø ved Kolvrågården. I forgrunden indmarken med byg. Til venstre et stykke græseng. I midten af billedet bebyggelsen med det lave tørvedige der omgav kålgården. Til højre lyngstykker på forskellige udviklingsstrin.

dække mange andre behov, som f. eks. skæring af lyngtørv til brændsel og strøelse i stalden. Ligeledes anvendtes store hedearealer til græsning for kreaturer og får; det er vel den type hede, vi i dag forbinder med det typiske og oprindelige. Sandheden er, at den rene lynghede i høj grad er et kulturpåvirket fænomen, der uden menneskelig påvirkning i løbet af en årrække ville springe i skov. Det kan vi konstatere ved mange af vore fredede hedearealer, som fuldstændig er ved at ændre karakter.

Det gjaldt også for hdebonden om at holde lyngen ung og længst muligt i god vækstkraft, uden indvandring af andre vækster, for i en sådan kondition udgjorde den et udmærket dyrefoder. Uanset hvilken metode man valgte for at holde lyngen, måtte denne nøje indpasses i lyngplantens naturlige successionsforløb, for at arbejdet ikke skulle være spildt. Af og til når lejlighed bød sig tog man, efter en skånsom afbrænding og påfølgende pløjning, en eller to rugafgrøder på et stykke af udmarken, selvfølgelig uden at bruge den kostelige dyregødning. Heref-

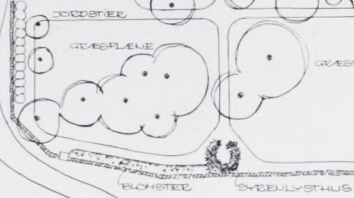
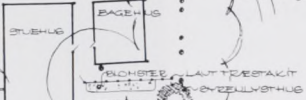
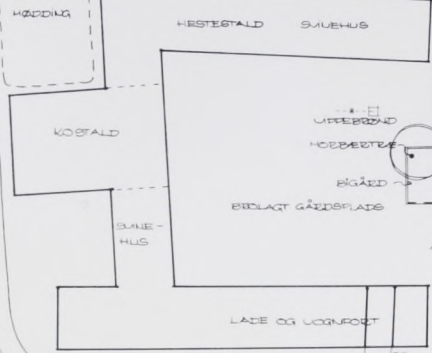
Fig. 10. Opmålingsplan af Damaskegårdens have på Bornholm, lidt syd for Gudhjem. Som det fremgår af planen, var der ikke meget tilbage af det oprindelige haveanlæg. Mod syd og øst udgøres haveskellet af en ca. 1,5 m høj tjørnehæk. Ved østgavlen, gående mod nord, røber et mindre terrænspring og rækken af frugttræer og buske den oprindelige afgrænsning af det egentlige haveareal. Den nordøstlige del af haven afgrænses dels af sprækkedalen ved Melsted Å, dels af en række store træer, der afslører den gamle grænse ind mod halvefold og de grovere køkkenurter. Udover disse rammer er det kun de fritstående frugttræer og blomsterbedene ved stue- og baghus, der er synlige elementer af den oprindelige have.

Fig. 11. Rekonstruktionsplan af Damaskegårdens have på hjemstedet. Planen blev til på baggrund af opmålingen og de vigtige oplysninger, de tidligere ejere af Damaskegården bidrog med. Adskillelsen mellem have og halvefold udgjordes af en tjørnehæk, som nordøst for bagehuset endte i et syrenlysthus. Som pendant hertil lå et tilsvarende syrenlysthus ved tjørnehækken mod øst. Disse syrenlysthus var møblerede med hvidmalede tremmemøbler – to bænke og et bord i hver. Haven var af ca. 1 m brede jordstier opdelt i tre store plæner med fritstående frugttræer. Arealet mellem sprækkedalen og den nordligste plæne var kultiveret; her dyrkedes frugtbuske og finere køkkenurter. Langs den østlige tjørnehæk var et stauedebed afgrænset mod stien af håndstore marksten. Som ved flere andre bornholmske gårde fandtes også på Damaskegården en bigård. Bigården var beliggende på sydsiden af stuehuset, altså ind mod gårdspladsen, og var indhegnet af en lav mur. Indgangen lå i den korte side mod øst. Her fandtes et stort af jernkæder opbundet morbærtræ.

LEBENDE HEGR LANGSVEJ
(SE BESKRIVELSE)

MARK

MARK

SKOVBEVOKSET HOVEDTRAG
ASK OG EL
(SE BESKRIVELSE)

JANASKEGÅRD ~ BORUPHOLM
BEVOKSLEKTORISPLAN 1:200
OPLYSNING UDGAET SEPT 1975
FRILANSMUSEET TEGN-12.2.1976-EBJ.

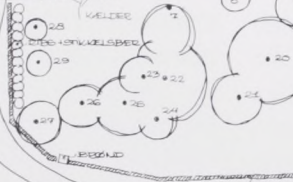
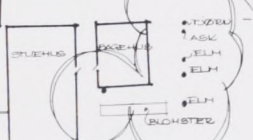
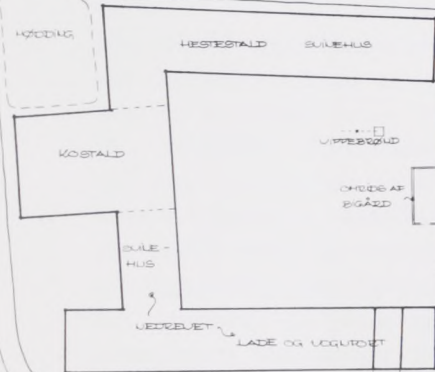

SPRÆKKEDAL
,HELSTED Å
(SE BESKRIVELSE)

LEBENDE HEGR LANGSVEJ
(SE BESKRIVELSE)

MARK

MARK

SKOVBEVOKSET HOVEDTRAG
ASK OG EL
(SE BESKRIVELSE)

JANASKEGÅRD ~ BORUPHOLM
OPHÅLTSPLAN 1:200
OPHÅLT SEPT 1975
FRILANSMUSEET D.9.2.1976-EBJ.

SPRÆKKEDAL
,HELSTED Å
BEVOKSNING:

ELH + ASK +
FRILANSMUSEET
(SE BESKRIVELSE)

VAR. BEK. TIL LISTE OVER
FELGTREER
BLOMSTERBÆRE
OG PLANTELISTE

KURVEHEK SOM HAR VÆRET
KLIPPET I CA. 15 M HOJDE

Fig. 12. De hjemtagne planter plejes i et eller to år i Frilandsmuseets planteskole inden udplantningen på blivestedet.

ter skulle stykket have lov til at springe i lyng igen og henligge 50–60 år eller to successionsperioder, før end det atter kunne bære en kornafgrøde. Man kan i høj grad hæfte titlen økolog på datidens hedebonde.

Frilandsmuseets lyngarealer må, i relation til det foregående, vise lyngen i forskellige stadier, men vel med hovedvægten lagt på det, der har haft størst betydning for eksistensen – nemlig ung lyng i kraftig vækst. Det er ikke ligetil at skabe et stykke jysk lynghede på Lyngbys fede jorder, og mange forsøg har været gjort i årenes løb. De største vanskeligheder ligger i den kalkholdige jords evne til hurtigt at nedbryde de påførte humusstoffer og det på trods af den ph-sænkende virkning, som de i forbindelse med etableringen tilførte svovlmængder udøver. Virkningen fortager sig så hurtigt, at der allerede efter 3–4 års forløb er en del fremmede planter, som indvandrer. Tidsler og gederams hører til de værste „plageånder“. I foråret 1977 indledtes nogle forsøg, som i korthed går ud på at udlægge et vandgennemtrængeligt tæppe af kunststof oven på den eksisterende muld. Herover lægges det egentlige dyrkningslag af tørvestrøelse, sand og forrådnede grenaffald. For at imødegå en uheldig påvirkning fra underbunden, vil en svovling af vækstlaget stadig finde sted.

Som bygningerne er et spejl af de magre egne, er haverne det ligeså; ved mange hedegårde har der slet ikke været tilløb til nogen have. Ved Frilandsmuseets to hedegårde er det tydeligt, at der ikke har været megen tid til at beskæftige sig med havebrug. Bag de lægivende tørvediger finder vi det allernødvendigste: et stykke med kål samt enkelte andre køkkenurter og ellers kun de uundværlige lægeplanter. Ved Vembgården findes desuden et levn fra tidligere tider, nemlig

hirsen, der kogt til grød var en afveksling i den ensformige kost.

Det materiale, der ligger til grund for rekonstruktionen af haverne og landskabet, bygger på en tilbundsgående opmåling af de på hjemstedet værende forhold inden for landbrug, havebrug og natur. Alle detaljer søges undersøgt, også de, som ved første øjekast ikke synes at have interesse; senere kan disse ofte få betydning i andre sammenhænge. Under alle omstændigheder er intet overflødigt, når man skal danne sig et billede af en egns natur og menneskelige aktiviteter. Af samme årsag bliver andre haver end lige netop den pågældende undersøgt. Ejere og ældre mennesker på egnen bliver opfordret til at bidrage med oplysninger om gamle dages havebrug og landbrug. Alt bliver medtaget vedrørende stueplanter, køkkenurter, frugttræer, stauder, sommerplanter, løgvækster, brug af vilde bær og planter i husholdningen, forskellige hegnstypers anvendelse og meget andet, som kan være til støtte ved genopbygningen på museet.

Da haverne i langt højere grad end bebyggelsen kan have skiftet indhold og karakter, er man lidt friere stillet med

hensyn til at abstrahere fra den nøgne haveplan. Derfor må det siges at være forsvarligt at indføre egns- og tidstypiske planter i haverne, det kan være lokalsorter af frugttrær og f. eks. køkkenurten syre i de sønderjyske haver, selv om der ikke er sikre beviser for, at denne eller

hin plante netop har stået i den pågældende have.

Tilsvarende må det gælde for det landskabelige. Den registrering, som foretages på hjemstedet, må være det skelet, hvorpå man bygger det essentielle af de træk, der ønskes belyst på museet.

Teaterkirken – et enevældigt prestigebyggeri på Christianshavn

Af STIG HORNSHØJ-MØLLER

Vi er i 1749. Midt i enevældens dage, hvor kongens vilje var landets lov. Tre hundrede år før var en lille nordtysk fyrste blevet valgt til konge af Danmark, og nu ønskede hans seks gange tipoldebarn, Frederik 5., at fejre jubilæet med manér. Hovedstaden blev udvidet med en helt ny bydel, Frederiksstaden, der var tænkt som en iøjnefaldende manifestation af enevældens magt og pragt. Den blev anlagt som et net af brede gader omkring to midtpunkter. Det ene var den ottekantede plads med fire adelspalæer, som vi i dag kender som Amalienborg Slot. Det andet var en monumental kirkebygning, der

først langt senere blev fuldført under navnet Marmorkirken (Frederikskirken).

Det er i lyset af denne vældige byggeaktivitet, at vi skal forstå en ansøgning fra 41 fremtrædende medlemmer af den tyske menighed på Christianshavn. De bad kongen om at måtte få deres egen kirke. Den danske hovedstad havde længe tiltrukket driftige og virkelystne tyske indvandrere, men de, som havde slået sig ned på Christianshavn, havde på trods af gentagne løfter om en egen kirke været tvunget til at dele Vor Frelser kirke med den danske menighed. Arrangementet var upraktisk, for den tyske gudstjenestetid blev lagt i selve middagsstunden, og menigheden følte sig derved „lille og foragtet“.

Fig. 1. Det er Christianskirkens indre, som har givet den tilnavnet „teaterkirken“. Til venstre ses midt i logearrangementet kongens stol, der er lige over for alteropbygningen, som ses til højre.

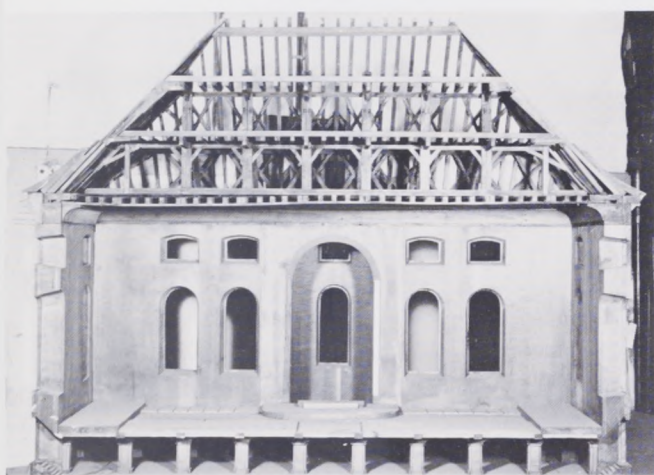

Fig. 2-3. Bygningsmodellen i lukket og åben tilstand. Ved ethvert større byggeri blev der fremstillet en nøjagtig model, og modellen af Christianskirken er en af de relativt få, som er bevaret den dag i dag. Den findes nu på Københavns Bymuseum.

Tidspunktet var klogt valgt. Kongen udtrykte sin velvilje ved at give tilsagn om en byggegrund og tilladelse til at afholde et lotteri. I folkemunde blev nybyggeriet derfor uvægerligt omtalt som „lotterikirken“. Det rette navn – Frederiks tyske kirke – fik den derimod af kongen selv ved grundstensnedlæggelsen i 1755.

Grunden, som kongen skænkede, lå for enden af Strandgade, omgivet af skibsbyggerier, oversøiske handelskompagnier, krudtlaboratorier og sukkerraffinaderier. Gennem et tiår havde pladsen været rammen om et spændende stykke dansk industrihistorie: et storstilet anlagt saltværk, hvis produktion netop var standset på grund af afsætningsvanskeligheder. Grunden var imidlertid så sumpet, at der måtte nedrammes i hundredevis af pæle, inden

byggeriet kunne komme i gang (fig. 9). Men også andre forhold stillede sig hindrende i vejen for en hurtig igangsættelse. Til at forestå byggeriet blev der nedsat en direktion, bestående af fire prominente medlemmer af menigheden. Det var Københavns havnebygmester, J. H. Dumreicher, tidens førende danske arkitekt, hofbygmester N. Eigtved samt to fremtrædende forretningsmænd, P. Casse og J. Fr. Wewer. Det blev Eigtved, som kom til at lede projekteringen af kirken. Men bebyrdet som han var med utallige andre store byggeføretagender – herunder den pompøst anlagte kirke i Frederiksstaden – trak det ud med at få gjort tegningerne færdige. Blot et enkelt år før sin død i 1754 fik Eigtved endelig afleveret to projekter, som kongen skulle tage stilling til. Monarken var ikke i tvivl. På tværs af kancelliets indstilling valgte han det største og dyreste, et valg, som han senere i bogstaveligste forstand skulle blive stillet til regnskab for. Frederik 5. fulgte også siden interesseret planerne. Da der var blevet fremstillet en stor træmodel af kirken (fig. 2 og 3), fik han den således forevist på slottet. Efter grundstensnedlæggelsen i 1755 gik det hurtigt fremad med opførelsen, så selve kirkerummet kunne indvies ved en festgudstjeneste i 1759. Med spirets færdiggørelse elleve år senere fik kirkebygningen sit endelige udseende, som vi kender det i dag (fig. 6).

Menigheden var imidlertid alt for lille, og allerede omkring 1800 var den økonomiske situation så katastrofal, at man næppe kunne skaffe penge til de nødvendige reparationer. Det lykkedes stik mod al sund fornuft at hindre en officiel nedlæggelse af den tysktalende menighed på Christianshavn helt frem til 1886. Kun i en enkelt periode, 1832-39, blev kirken fyldt til bristepunktet. Det skyldtes N. F.

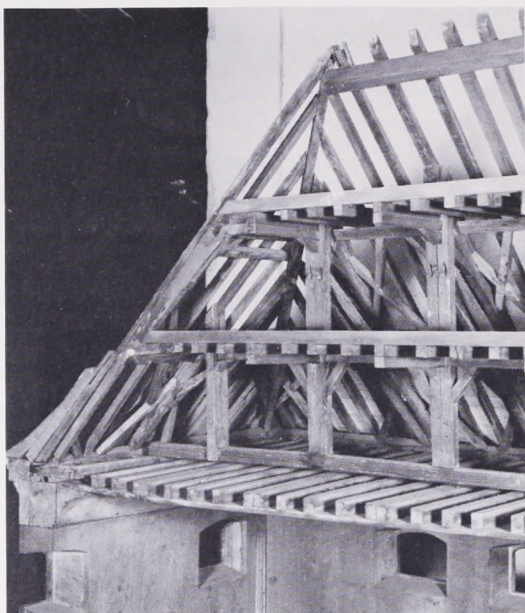

Fig. 3a. Detalje af bygningsmodellens fint udførte tagværk.

S. Grundtvig, som på grund af sine meninger havde mistet sin præstegerning ved Vor Frelser kirke, men alligevel fået en særlig tilladelse til at holde dansk aftensang i den tyske kirke. Mellem 1886 og 1899 løb kirken en stor risiko for at blive revet ned, men takket være det københavnske kirkefond blev den reddet og genåbnet 1901 som dansk sognekirke under sit nuværende navn: Christianskirken. Heldigvis var det også småt med pengene ved denne lejlighed. Man havde ikke råd til at fjerne den særprægede indretning fra 1759, og i dag er der næppe noget menneske, som ville drømme om at ændre en detalje i dette mærkelige, teaterlignende rum (fig. 1). Det er simpelt hen det bedste eksempel på et protestantisk kirkerum, som findes her i landet.

Takket være menighedens righoldige og yderst gennemorganiserede arkiv, der i dag befinder sig på Landsarkivet for Sjælland, stod redaktionen af værket „Danmarks Kirker“ ved sin undersøgelse af kirken i en sjælden heldig situation (fig. 8). Det var muligt at følge enhver forberedelse til kirkebyggeriet, at se hvorledes planerne ændrede sig (fig. 4–6), at spore hver eneste leverance, at identificere hver eneste håndværker samt

at finde ud af byggeriets finansiering. På trods af de over 200 år, der er gået siden da, blev vi næsten dus med alle disse mennesker, som hver på sin måde ydede bidrag til kirkens opførelse. Et af de vigtigste resultater fra de mange timers arkivlæsning blev, at vi kunne ramme en pæl gennem en kunsthistorisk misforståelse. Efter Eigtveds død var det ikke den senere hofbygmester G. D. Anthon, som overtog ansvaret for byggeriet og dermed stod for de ændringer, som blev foretaget i forhold til Eigtveds projekt. Der er i dag ingen tvivl om, at disse må tilskrives havnebygmester Dumreicher; og dermed har det „ueigtvedske“ i kirken, som længe har forundret kunsthistorikere, fundet sin naturlige forklaring. Dumreicher havde – ligesom Eigtved – i sine yngre dage gennemgået en uddannelse i bygningskunst, så han manglede ikke forudsætninger for at lede byggeriet.

Det var naturligt for den tyske menighed at følge moden fra hjemlandet. Denne var velkendt for såvel den danskfødte Eigtved som for Dumreicher, der var født i Kempen i Sydtykland og først som velrenommeret vandbygmester var kommet til Danmark. Eigtved, der oprindeligt var gartner, havde fået sin væsentligste uddannelse 1723–33, hvor han det meste af tiden havde været ansat som ingeniør-officer ved det sachsisk-polske hof. Under franske og franskskolede arkitekters ledelse tilegnede han sig her den viden, som blev basis for hans store arkitektvirksomhed.

Christianskirken er som tidligere nævnt det lykkeligste eksempel på et protestantisk kirkerum på dansk grund. Hvorfor? ville nogle måske spørge. De fleste danske kirker er i deres arkitektoniske udformning katolske, idet de er opført før reformationen 1536 og efter den katolske liturgis krav. Gejstligheden havde sin særlige afdeling, koret, mens menigheden stod eller sad i skibet, hvis eneste inventar var døbefonten og de murede bænke langs væggene. Lidt efter lidt blev rummet tilpasset den protestantiske gudstjeneste: sidealtrene og deres helgenbilleder

Fig. 4-6. To forslag til tårnbyggeriets udseende og kirken, som den ser ud i dag. Fig. 4 stammer fra *Den danske Vitruvius 1757* og fig. 5 fra den støtteansøgning, som Dumreicher sammen med direktionen indsendte i 1760 og fornyede i 1761.

blev fjernet, og der blev åbnet op til det hemmelighedsfulde kor, hvor messerne var blevet læst. Samtidig holdt prædikestolen, hvorfra ordet skulle lyde til menigheden, sit indtog i skibet, der tillige blev fyldt med stolestader.

I den protestantiske del af Europa tumlede man med planer om at skabe kirkebygninger, som passede bedre til den nye gudstjenesteform. Tyskeren Josef Furtenbach foreslog således i 1649, at den protestantiske kirke blev udformet som „et rektangulært kirkerum med gallerier, og hvor de fornemste principalstykker (dvs. alter, prædikestol, orgel og døbefont) rettes mod øjne og øren som et kultisk midtpunkt“. Kirken på Christianshavn, bygget et århundrede senere, er den bedst tænkelige illustration til Furtenbachs ord. Alter, prædikestol og orgel er samlet i én

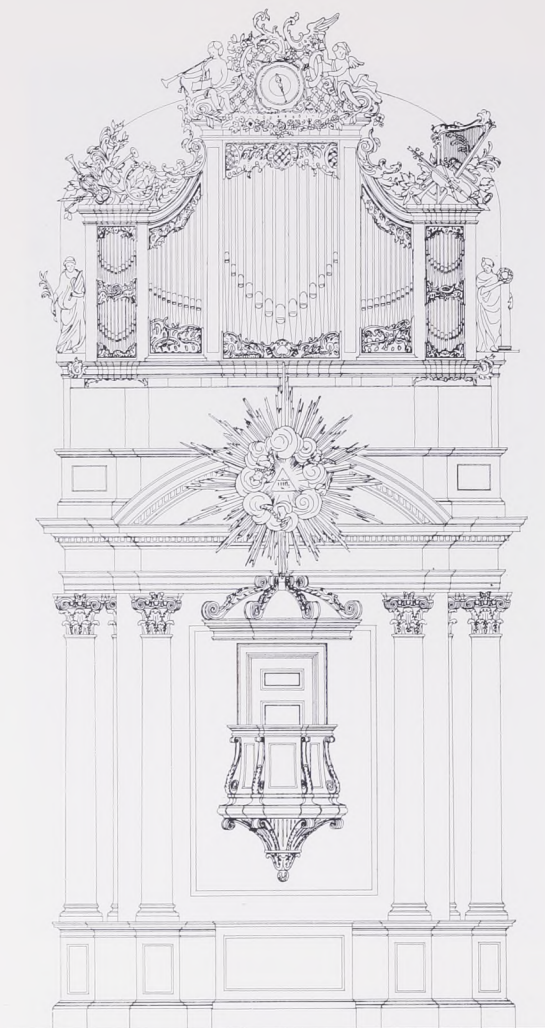

Fig. 7. Alteret er sammenbygget med prædikestol og orgel. Alteropbygningen krones af Jahves navn i en trekant, omgivet af skyer og strålekrans. Opmåling af Dorte Wennerberg.

opbygning midt på den ene langvæg (fig. 7). Alteret er udformet som en indgangsportal – en symbolsk indgang til himmerige. Prædikestolen har fået altertavlens plads, fordi vejen til Guds rige er Ordet, der udgår af præstens mund. Opbygningen flankeres af font og kantorstol. Den sidstnævnte har fået denne fremskudte plads, fordi orgel og korsang spillede en afgørende rolle i gudstjenesten. Alt er samlet på en scene, hvor alle kan se og høre lige godt. Foran og på siderne af scenen står stolene, mens rummets tre andre vægge optages af pulpiturer med lukkede loger som i et teater. Kongelogen befinder sig lige over for alteropbygningen og lige over hovedindgangen. Den er anbragt, så den danner midtpunkt i selve pulpitur-

opbygningen, men på en sådan måde, at ingen kunne komme til at sidde ved siden af eller over den enevældige monark. Øverst oppe står de amfiteatralisk opbyggede soldaterbænke; dér havde den tyske garnison sin plads.

Kirkens meget righoldige arkiv indeholder en utrolig mængde kulturhistorisk stof. Vi sættes i stand til at følge livet på byggepladsen, hvis daglige ledelse lå i hænderne på en kirkebygningsinspektør, der sørgede for, at direktionens ønsker blev ført ud i livet. Der var sluttet kontrakt med forskellige førende håndværksmestre og leverandører, som for størstedelens vedkommende var medlemmer af menigheden. Mestrene udførte naturligvis kun sjældent selv arbejdet, men tjente gode penge på at stille redskaber og svende under ledelse af en mestersvend til rådighed. Lavest og dårligst betalt i byggepladsens hierarki stod håndlangere og drenge, der tillige førte en usikker tilværelse som løst ansat arbejdskraft. Resultatet var da også, at der let kunne opstå gnidninger på arbejdspladsen. En enkelt hændelse peger hen imod de store strejker i slutningen af århundredet, der medførte radikale ændringer i lavsvæsnen. To kleinsmedemestre havde fået en god kontrakt på de store kirkevinduer, men dels aflønnede de svendene elendigt, dels kom de aldrig selv og førte tilsyn. Årsagen til den opståede uro førte de tilbage til en svensk svend, der imidlertid efter direktionens mening var „et Oracul og et umisteligt Subjectum ved dette Arbeide“. Enden på miseren blev, at kontrakten blev opløst, og at håndværkernes forhold blev forbedret, idet materialskriverens hus blev stillet til rådighed som køkken.

Regnskaberne fortæller os også om de lysere sider af byggeriet. Mens såvel grundstensnedlæggelsen som kirkeindvielsen foregik under udfoldelse af hele enevældens højtidelige ceremoniel, fejredes rejsegildet efter gammel håndværkerskik. Efter at kransen under musikledsagelse var blevet hejst, holdt mestersvenden blandt tømrersvendene tale, hvilket i øv-

Fig. 8. Forsiden af den smukke regnskabsbog, der er hovedkilden til vor viden om byggeriet. Da den blev skrevet i 1764, havde kirken endnu ikke fået sit tårn.

En tilsvarende fest blev afholdt, da kobberkuglen og fanen kom på toppen af spiret i 1769. Mestersvenden holdt en længere versificeret takketale, hvor et af versene klart udtrykker enevældens tankegang:

„Hier war ein öder, leerer Ort
Nur wenig Jahr zuvor.
Wir sahen es – Friedrich sprach ein Wort
Da stieg die Kirch empor.“

(Her lå en øde og ubenyttet plet / bare nogle få år før. / Vi så det – Frederik sagde et ord / og kirken rejste sig). Ved denne lejlighed kunne svendene atter glæde sig over en kontant anerkendelse; denne gang var der 30 rigsdaler til deling. Der blev naturligvis også udbragt talrige skåler. Vi ved, at der til festen leveredes 18 pottes rødvin, 6 pottes rhinskvin, 24 bouteiller og 24 halvpæglglas. Til stede var fire høje ministre og gehejmeråder samt en æresvagt, et musikkorps og kantoren med et skolekor. Den kongelige kapelmester havde i stil med de andre festlige lejligheder komponeret ny musik, som blev opført for første gang. Og for at alle rigtig kunne glæde sig den dag, havde direktionen endog givet 10 rigsdaler til de fattige.

rigt indbragte ham 5 rigsdaler i „dusør“. Også de øvrige tømrer- og murersvende kunne glæde sig over kontante belønninger, mens håndlangerne måtte nøjes med en tønde øl, brændevin og brød. Det har dog sikkert været en kærkommen afveksling i den hårde dagligdag.

Det var meningen, at kirkens vedligeholdelse skulle afholdes af to indtægtskilder: leje af stolestader og begravelsespenge. Dengang kunne man nemlig ikke som nu blot sætte sig ned. Man måtte købe sig en fast plads for et år ad gangen. Alt efter social status og pengepung kunne man få sig en loge, en plads på gulvet eller et klapsæde. Disse „Sperrsitzen“ (fig. 10), som vi kendte fra regnskaberne, gav anledning til hovedbrud.

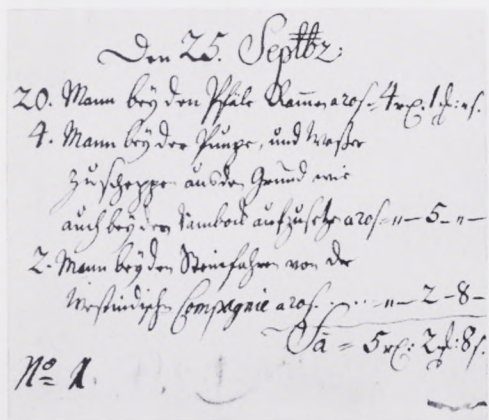

Fig. 9. Den første arbejdseddell fra den 25. september 1754. 20 mænd har arbejdet med at nedramme pæle, mens fire har pumpet vand fra grunden og to har kørt sten.

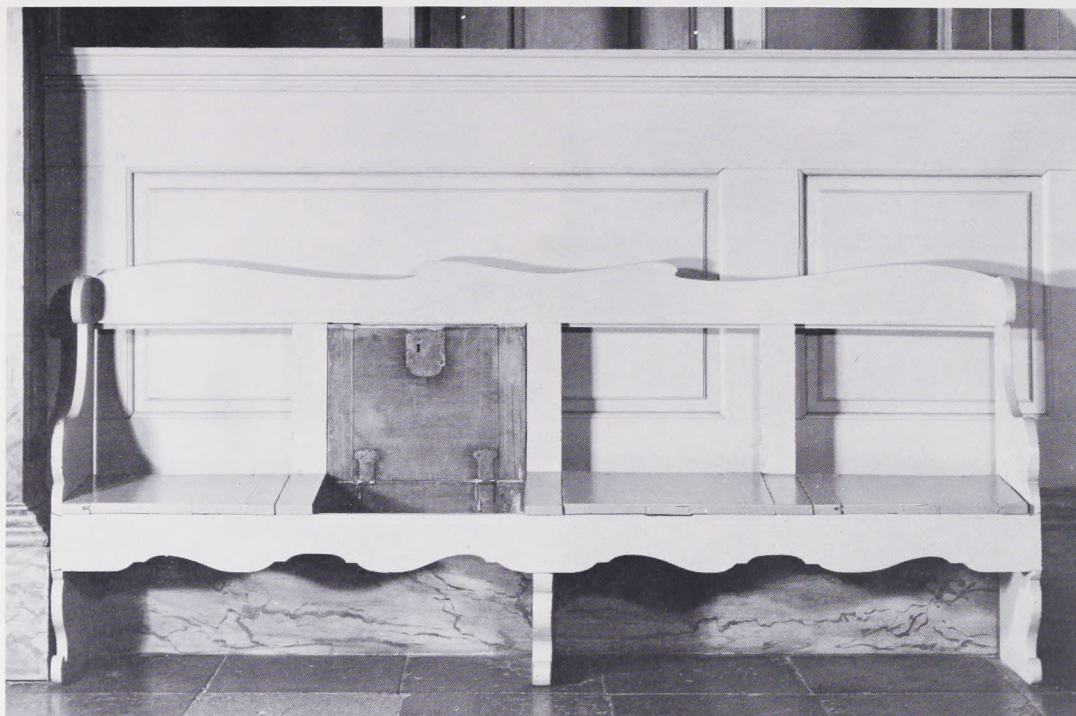

Fig. 10. Bænken med de såkaldte „Sperrsitzen“, der kunne klappes op og aflåses, når de ikke blev brugt.

De var simpelt hen ikke til at finde – indtil vi en dag kom til at løfte hynderne på de grå, lidt uanseelige bænke, som står langs pulpiturefacaderne. Vi kunne hurtigt fastslå, at vi havde fundet det, vi ledte efter: de var nemlig inddelt i fire eller fem klapsæder, der hver for sig kunne slås op og aflåses, så en uvedkommende ikke kunne driste sig til at sætte sig. Denne gennemførte afgrænsning af hver enkelt kirkegængers plads er der også spor af i de lukkede stole på gulvet. Under den brune egetræsfarve ses adskillige steder gule streger og bogstaver, der angiver, hvor meget den enkelte kunne tillade sig at brede sig. Det er endvidere muligt at skelne skrift på enkelte af lågene, som angiver, at her sad officererne og her deres koner.

Fornemst og mest eftertragtet var naturligvis logerne, hvor familierne kunne sidde samlet. Det kunne man ikke på de øvrige pladser; der sad man adskilt efter køn. Fire af de i alt 58 loger tjente som frie stole for sognepræsten, patronen og de to kirkeældste. Det årlige gebyr for

de øvrige androg mellem 6 og 12 rigsdaler, alt efter deres placering i kirken. De dyreste var de to midterste loger på den nordre og søndre sides mellemste etage. Herfra kunne man se både præsten og kongestolen. Vi ved fra den omhyggeligt førte lejeprotokol, hvem der har siddet hvor, selvom vi naturligvis ikke kan sige noget om, hvor hyppige kirkegængere de har været. Derimod kan vi følge enkeltpersoners sociale op- og nedstigning efter den måde, hvorpå de flytter rundt i kirkerummet. Ved lejemålet udfærdigedes en kontrakt (fig. 11), hvorefter lejeren fik udleveret nøglen til den pågældende loge, stolestadet eller klapsædet. Logerne var fra kirkens side kun udstyret med en fast og en eventuel løs bæk, så det var op til den enkelte lejer at medbringe noget at sidde på. Dette princip er grunden til, at kirken i dag har en overordentlig rig samling af gamle stole, hvoraf de ældste stammer helt tilbage fra begyndelsen af 1700'erne. Et par smukke senbarokke bøgestole, der er stemplet med Christian 6.s monogram og årstallet 1740, stammer fra Christiansborg Slot.

Kirkens anden hovedindtægtskilde var som nævnt begravelser. Det er forklarings-

gen på, at kirken blev indrettet med den efter danske forhold temmelig enestående gravkrypt (fig. 12). Den dag i dag benyttes den efter sit oprindelige formål og er i øvrigt det eneste sted, hvor borgerlige personer kan blive bisat under en kirke. Siden middelalderen havde fornemme personer, såsom adelige, gejstlige og rige borgere, kunnet blive begravet inde i kirkerne – naturligvis mod en klækkelig afgift. Til gengæld har lugten ikke just været ret behagelig, ligesom det var ubequem eller direkte farligt, at deres gulv gentagne gange blev opbrudt til nedsættelse af lig. Christianskirkens gravkrypt var et heldigt kompromis, der løste disse problemer, og den blev da hurtigt et anset begravelsessted.

Gravkrypten blev inddelt i ialt 45 enkeltkapeller (fig. 13), og gennemgangen af de begravedes levnedsløb er et spejlbillede af danmarkshistorien. Blandt de tidligst bisatte finder vi nogle af de tyske indvandrere, der dominerede dansk handel, industri og søfart i den såkaldte „florissante“ handelsperiode. Det var dengang, da København nød godt af den danske neutralitetspolitik under de store europæiske og amerikanske krige i 1700-

In der Deutschen FRIEDRICHS Kirche, hat
Jonas Friedrich Knudsen

gemietet unter den zugemachten Stühlen No. 4, für 7 Rthlr., welche 7 Rthlr. bei dem Anfang eines jeden Jahres für das ganze Jahr vom 1. Jan. bis ult. Dec. voraus bezahlt werden, wo nicht vorgebadeter Stuhl verfallen und an andere vermietet werden soll. Der Schlüssel gehört der Kirche.

Daß dies also in das Kirchen-Buch eingeführt sey, be- scheinige ich hiedurch mit meiner Unterschrift. Christianshofen den 1ten May 1766. — *Thomas Andersen*

p. r. Vorsteher der Deutschen Friedrichs Kirche.

Bei Empfang dieses Stuhl-Briefes und des Schlüssels ist zur Heite oder als ein Angeld bezahlt 1 R 4 8 3

Bemerke ist die Miete bezahlt für das Jahr 1766 mit *1 R 4 8 3* Rthlr.
 Die Gelder sind den *11ten* d. *1766* bezahlt.
Jonas Knudsen hat hiedurch *1766*
 den Schlüssel für No. 4. — *Dr. Andersen*

Jonas Knudsen
Christian
Knudsen

Fig. 11. Stolebrev på, at Friedrich Knudsen har lejet loge nr. 4 i 1766 for 7 rigsdaler.

årenes anden halvdel. Andre navne vidner om den tyske embedsadel inden for enevældens hof- og statsadministration, ligesom krypten også rummer det sidste hvilested for flere af datidens førende kunstnere.

Fig. 12. Det hvælvede, lavloftede gravkapel er det eneste sted i landet, hvor borgerlige personer kan blive begravet inde under selve kirkebygningen. Haverslev's atelier fot.

Fra et trykt købebrev ved vi lidt om betingelserne for at blive begravet i krypten. Prisen for et kapel var sædvanligvis 200 rigsdaler, en sum, som bevirkede, at det kun var de allerrigeste, som havde råd til et sådant gravsted. Hver gang, der siden nedsattes et lig, skulle der erlægges et gebyr på 12 rigsdaler, for et ukonfirmeret barn dog kun 6. Såfremt ejeren ønskede en særlig udsmykning som f. eks. et epitafium eller et gitterværk (der dog i et vist omfang var tvunget), måtte han selv lade det fremstille og vedligeholde. Dette er grunden til, at krypten i dag rummer en usædvanlig rig samling af jerngitre fra anden halvdel af 1700'rne (fig. 13–15). De er fremstillet af forskellige, delvis anonyme kunstnere.

Men hvem betalte nu for, at Christianshavns velhavende, indflydelsesrige, men dog ret fåtallige tysktalende menighed fik en så imponerende og efter datidens forhold hypermoderne kirke? I sidste instans

var det som altid den almindelige danske borger og bonde. Ved indsamling blandt menighedens medlemmer og de øvrige beboere på Christianshavn indkom der i alt 1.005 rigsdaler, mindre end én procent af den samlede byggesum. Til gengæld var de fleste håndværksmestre og hovedleverandører af materialer som nævnt medlemmer af menigheden, så det har sikkert ikke været dem uvelkomment, at byggeriet blev så stort og omfattende! De frivillige gaver fra København androg godt 5.000, og fra det øvrige land kom der knapt 3.000 rigsdaler. En langt større sum indkom fra de to af kongen bevilgede lotterier, hvor overskuddet beløb sig til godt 40.000. Disse indtægter dækkede imidlertid langt fra de nødvendige udgifter. Takket være indflydelsesrige venner lykkedes det direktionen to gange at få kongen til at træde hjælpende til. Mens han første gang kun bevilgede et stort (aldrig tilbagebetalt) lån på 26.000, skænkede han anden gang den formidable sum af 50.000 rigsdaler. Gaven var ganske imod Danske Kancellis indstilling, der blot ville yde en mindre sum til allerede

Fig. 13. Det smukke smedejernsgitter, der afgrænser Peder Applebys kapel fra den øvrige gravkrypt, er udført i rokoko. Peder Appleby var indvandret fra England og ejede et skibsværft og et rebslageri.

Fig. 14. Detalje af rokokogitteret, som hørte til grosserer Peter Fengers kapel.

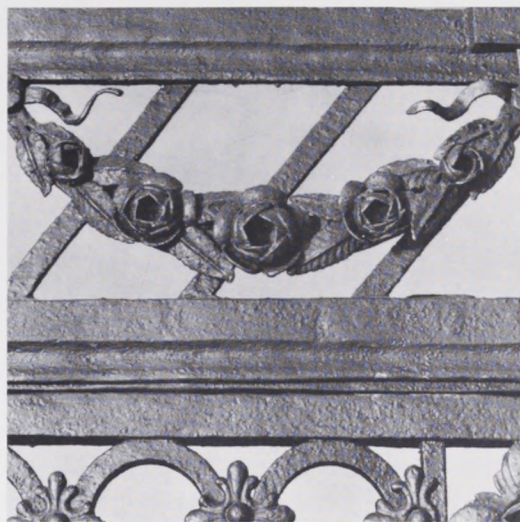

Fig. 15. Detalje af det klassicistiske gitter, som hørte til det kapel, som købtes af kommandørkaptajn H. G. Krog m. fl. 1774.

afholdte udgifter. Den store donation, som sikrede opførelsen af kirkens tårn, må være udvirket af kirkens patron, J. L. Holstein, der som oversekretær i det modvillige kancelli tillige var medlem af kongens råd. Og det var her i konseillet, at den endelige beslutning blev taget. Også dengang betød personlige forbindelser alt . . .

Gør vi således det endelige regnskab op, kan vi konstatere, at mestersvendens versificerede hyldest til Frederik 5. ikke

blot var tomme propagandafraser. Kongen kom nemlig til at udrede omkring 75.000 af den samlede byggesum på ca. 125.000 rigsdaler, der var næsten dobbelt så stor som Eigtveds oprindelige budget på 67.000. Tiderne har ikke ændret sig . . .

En omfattende beskrivelse af kirken og dens historie findes i Elna Møller m. fl. (red.), Christians kirke, Kbh. 1975, der udgør hefte 21-22 i værket „Danmarks Kirker. København“.

Trollesgave-bopladsen. Et eksempel på anvendelse af EDB inden for arkæologien

Af ANDERS FISCHER og BJARNE N. MORTENSEN

Indledning

Da den sidste istids gletchere smeltede bort, opstod der en større sø i det sydlige Midtsjælland. Søen groede efterhånden til og blev til det, der nu kaldes Holmegård Mose. På et sandet næs ved den sydlige bred af denne forhenværende sø blev der i 1972 fundet spor efter menneskers ophold. Fundene stammede fra den flere årtusinder lange slutfase af istiden, hvor landet nok var blevet isfrit, men hvor klimaet stadig var betydelig koldere end nutidens. Da der var chance for at få forøget den sparsomme viden om den sene istids jægerbefolkning, blev bopladsen underkastet en detaljeret arkæologisk undersøgelse.

Fig. 1. Fra udgravningen af Trollesgave-bopladsen. Her undersøges udsmidslaget på bunden af den tilgroede sø.

Udgravningen fandt sted i 1973–75 ved samarbejde mellem Nationalmuseets afdeling for Danmarks oldtid, Nationalmuseets naturvidenskabelige afdeling og Næstved Museum. Der blev ydet økonomisk støtte til undersøgelse af Statens Humanistiske Forskningsråd, Næstved Diskontobank og Næstved Sparekasse-Bikuben. I udgravningsarbejdet bistod lokale interesserede samt beskæftigelsesarbejdere fra Holmegård kommune.

Bopladsen, som kaldes Trollesgave, blev afdækket næsten i dens totale udstrækning, og da der anvendtes en meget omhyggelig udgravningsteknik, blev mængden af registrerede oplysninger særdeles omfattende. For hver af de ca. 20.000 fundgenstande blev der nedskrevet 20–30 oplysninger, og for at være i stand til at analysere denne store data-

Fig. 2. Til højre ses, hvormed meget oplysningerne om Trollesgave fyldte nedskrevet på papir. I data-maskinen kan de samles på det viste magnetbånd. Inden længe vil det blive muligt at lagre dem på en lille del af en emulsion svarende til den til venstre i billedet.

mængde blev informationerne optegnet på en måde, som muliggjorde elektronisk databehandling.

Brugen af EDB er noget forholdsvis nyt i museumsverdenen. Det står imidlertid klart, at denne teknik med fordel vil kunne tages i anvendelse på mange felter inden for museernes arkivering og forskning. Derfor finder vi det rimeligt i forbindelse med denne foreløbige fremlæggelse af Trollesgave-bopladsen at læg-

ge særlig vægt på de sider af undersøgelsen, som har med EDB at gøre.

Til brug for analyserne af de mange data fra Trollesgave blev der udviklet en kæde af programmer – kaldet ARCADY. Denne programkæde er indrettet, så den ikke blot kan bruges til den lille og forholdsvis „fundfattige“ Trollesgave-boplads. Den kan f. eks. også benyttes ved undersøgelser af de langt mere fundrige bopladser fra slutningen af jægerstenalderen.

Det bør i øvrigt nævnes, at vi i programudviklingen og analyserne i vid udstrækning har kunnet nyde godt af Niels Bohr Instituttets tekniske faciliteter og „know how“.

Baggrund og metoder

Men hvorfor er arkæologerne begyndt at udgrave bopladserne så omhyggeligt, at de overvældes af disse uoverskuelige mængder af fundoplysninger? Forklaringen ligger i, at man ved de moderne udgravninger søger at afklare langt mere komplicerede problemstillinger, end det førhen var sædvane.

Tidligere blev der normalt lagt mest vægt på at datere bopladserne og at henføre dem til arkæologiske „kulturer“. Disse arkæologiske kulturer blev ofte tolket som efterladenskaber fra bestemte folkeslag, hvis „udvikling“ og „vandringer“ man søgte at følge. I de senere år har der vist sig en stigende interesse for at tilvejebringe mere eksakt viden om de forhistoriske samfunds teknologiske, økonomiske, sociale og religiøse forhold. Oplysninger om disse forhold betragtes som en forudsætning for at kunne forklare, hvordan disse samfund fungerede, og hvorfor de ændrede sig gennem tiden.

Fig. 3. EDB-analyse af bopladsen med brug af grafisk skærm.

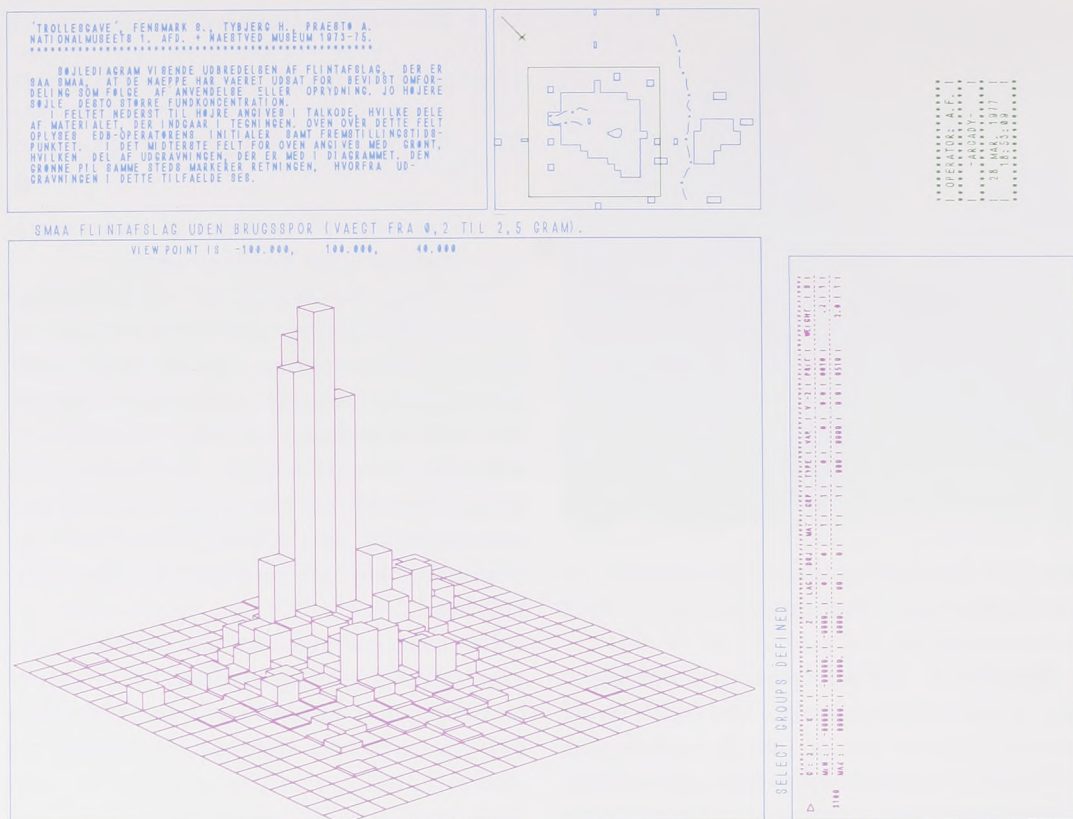

Fig. 4. Computerfremstillet tegning. I modsætning til de følgende tre illustrationer gengives her hele tegningen med titel og brugerkommentarer såvel som fuld dokumentation af, hvad billedet forestiller.

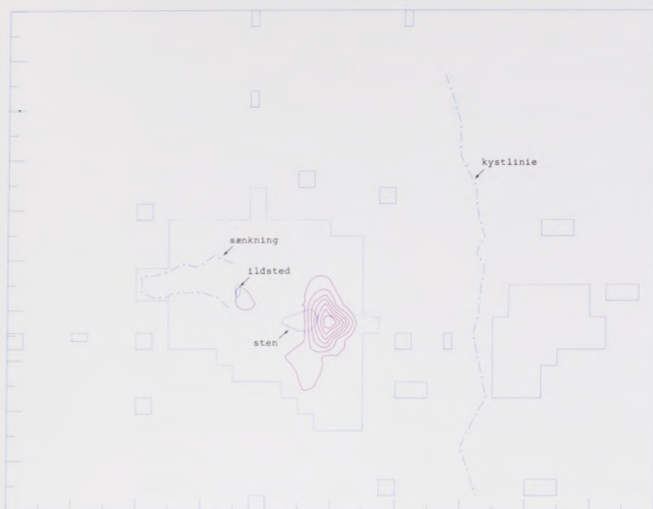
Nogle af de spørgsmål, vi har søgt at få besvaret ved udgravningen af Trollesgave-bopladsen, var, hvilke tekniske hjælpemidler beboerne havde anvendt, hvad de levede af, og hvordan de havde indrettet deres boplads. Desuden skulle der indsamles materiale til en naturvidenskabelig datering af bosættelsen.

Hvis man vil gøre sig håb om at opnå et blot nogenlunde pålideligt indtryk af, hvordan en stenalderboplads har været indrettet, er det nødvendigt at afdække praktisk taget hele pladsen. Man må desuden kende hver eneste fundgenstands position i fladen og dybden. For at kunne fastslå, at tingene ikke er flyttet bort fra det sted, hvor de oprindeligt blev efterladt, forudsættes endvidere en minutøs registrering af fundgenstandenes placering i jordlagene. Endelig må disse jordlags sammensætning og udstrækning undersø-

ges, så man kan vurdere, om de i senere tider er omrodet eller omplaceret på grund af naturkræfters spil eller menneskers virksomhed.

Vi skal ikke komme nærmere ind på, hvordan undersøgelsen af Trollesgave-bopladsen i praksis blev grebet an. Det skal blot konstateres, at vi til slut stod med dels en mængde oldsager og dels en halv meter høj stak af papir med oplysninger om disse genstande og deres fundforhold. Da informationerne var registreret i tal-kode, kunne de uden omarbejdelse overføres til hulstrimler og hulkort for så siden at blive læst ind i datamaskinen på EDB-centret ved Københavns Universitet.

Efter at informationerne var blevet overført til datamaskinen, opnåede vi den fordel, at indholdet af den store stak dataark kunne rummes på et enkelt magnetbånd (fig. 2). Det afgørende for os var imidlertid, at når oplysningerne først lå i computeren, så kunne de gennemanalyseres lynhurtigt og billigt. Ved hjælp af den til formålet udviklede programpakke

kan man foretage en række former for analyser af sine udgravningsdata. Programpakken er opbygget sådan, at den kan betjenes selv af personer uden særlige EDB-kundskaber. Det eneste, der kræves, er, at man giver korte, simple svar på datamaskinens spørgsmål for at få den til f. eks. at foretage omfattende optællinger, komplicerede matematiske beregninger eller udtegning af kort over bopladsen med afmærkning af fund, udgravningskonturer m. m.

Tegningerne kan fremkomme på to forskellige måder. Dels på noget, som ligner en fjernsynsskærm (fig. 3), dels på papir (fig. 4–7). På de følgende sider vises nogle eksempler på sådanne computerfremstillede papirtegninger. Mens disse ved hjælp af datamaskinen blev fremstillet på få

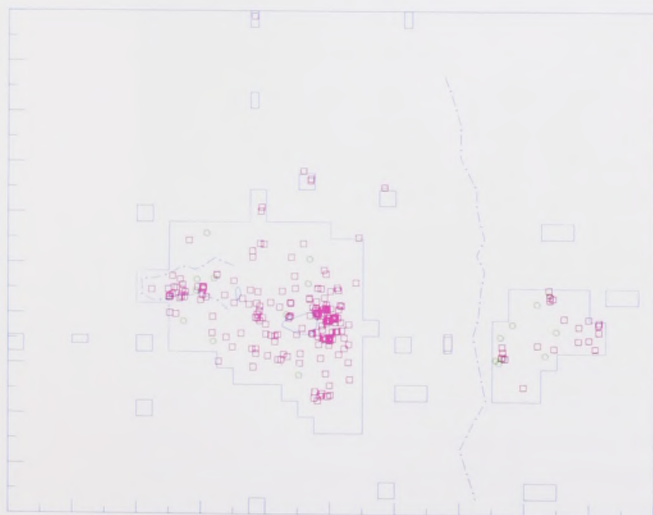

Fig. 5. Udbredelse af flintaflslag med vægt mellem 0,2 og 2,5 g. Disse i alt 3019 aflslag er så små, at de næppe har været fjernet fra det sted, hvor de landede i afspaltningøjeblikket. Deres fordeling skulle således afsløre, hvor på pladsen, der blev hugget flint. (Jo flere konturlinier omkring et punkt, desto større fundkoncentration).

minutter, ville en manuel optælling og udtegning af de samme fund have krævet flere dages arbejdsindsats.

Fundmateriale

Fundgenstandene fra Trollesgave-bopladsen består næsten udelukkende af tilhugget flint. Blandt dette materiale kan udskilles tre karakteristiske redskabsformer – kaldet skafttungespidsler, stikler og skraber. Skafttungespidslerne har været anvendt som od på pile eller spyd, mens stiklerne sandsynligvis blev benyttet som en form for høvle og stemmejern ved forarbejdning af knogler og takker. Skraberne anvendtes sandsynligvis mest ved behandling af skind. Foruden disse karakteristiske redskaber er der fundet et større antal skarpkantede flintaflslag uden egentlig tildannelse, men med slidspor, som viser, at de har været brugt som knive. Langt størstedelen af flintgenstandene er dog blot affaldsprodukter fra redskabsfremstillingen.

På bopladsen har der givetvis været efterladt mange genstande af træ, skind, knogle og tak, men næsten alt er siden opløst og forsvundet. Kun i de dybtliggende „udsmidslag“ på bunden af den nu tilgroede sø er der fundet genstande af let forgængelige materialer. Det drejer sig dels om nogle få kronhjorteknogler, som menneskene har spaltet for at få fat i den fede marv. Dels er der tale om en mængde trækulstykker, som på trods af deres uanselighed er vigtige for fastsættelsen af bopladsens alder. To forskellige prøver, som er analyseret på Nationalmuseets kulstof-14 Laboratorium, havde

Fig. 6. Computerudtegnet plan over udgravningen med afmærkning af kasserede flintkerner (grøn signatur) og flintaflslag brugt som knive (rød signatur).

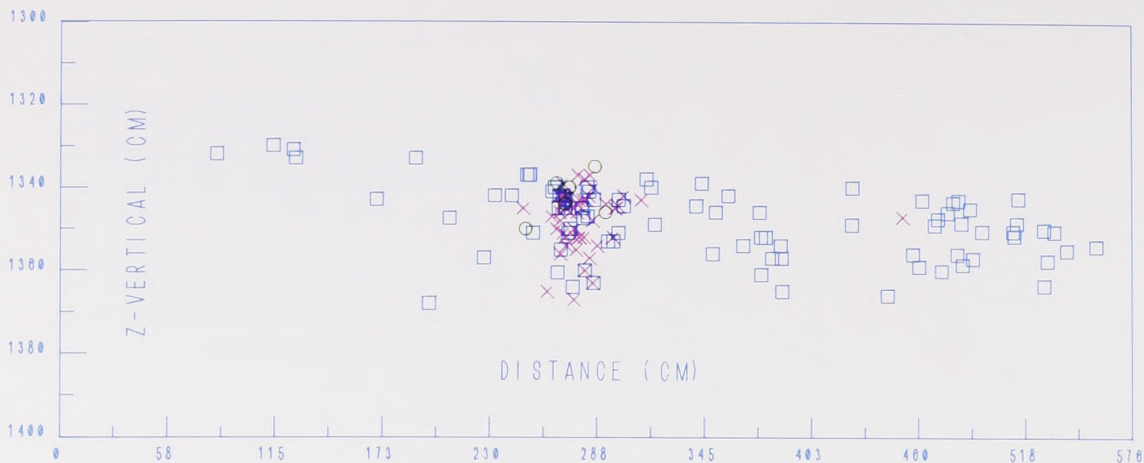

Fig. 7. Lodret snit gennem ildstedet med afmærkning af indmålte flintaflslag opdelt efter grad af temperaturpåvirkning. De røde er stærkt ildskadede, de grønne er lettere varmpåvirkede, og de blå er uden temperaturpåvirkning.

en C-14 alder på henholdsvis 9150 ± 160 og 9120 ± 120 f. Kr. Herved er Trollesgave den hidtil ældste sikkert daterede boplads fra Danmark.

Bopladsens indretning

Ved udgravningen af bopladsen blev konstateret en række „fænomener“, som har betydning for tolkningen af bopladsens indretning. Her skal blot nævnes nogle af de vigtigste. De er afmærket på flere af de gengivne computerud tegnede planer (se fig. 5).

Ved sammenligning med iagttagelser på mere velbevarede bopladser fra istidens slutning (bl. a. Poggenwisch ved Hamburg og Pincevent ved Paris) var det forventet, at Trollesgaves bolig skulle have stået på den højstliggende del af pladsen. På dette sted blev der iagttaget en naturlig sænkning i den daværende jordoverflade. På grund af nedskridninger og jordflydning i den strenge kuldeperiode, som indtraf kort efter bosættelsens ophør, var det ikke muligt at tilvejebringe en hel sikker bekræftelse eller afkræftelse af forventningen. Fundene fra sænkningen taler dog ikke imod, at den – forsynet med en form for tag – har tjent som bolig. Der fandtes nemlig her relativt få stykker affaldsflint (fig. 5), hvorimod der var forholdsvis mange brugs-

genstande (fig. 6, rød signatur) foruden en usædvanlig ophobning af sten af op til en halv meters længde.

Umiddelbart øst for sænkningens åbning mod søen blev iagttaget en mørkfarvning af det fundførende lag. Farvningen skyldtes antagelig, at jorden indeholdt findelte trækulspartikler. At der havde været tændt bål her, fremgik da også af det betydelige antal ildpåvirkede flintaflslag, som fandtes netop på dette sted (fig. 7).

To – tre meter fra ildstedet i retning af søbredden lå en større sten. Ud for den ende af stenen, som lå nærmest søen, fandtes langt størstedelen af pladsens samlede mængde af tildannet flint (fig. 4). Uden tvivl foregik det meste af bopladsens flinthugningsarbejde netop her (fig. 5). Det kan desuden – ud fra fordelingen af flintaffaldet – siges, at flinthuggeren under arbejdet har siddet på stenen med ansigtet vendt mod søen.

Mens affaldsflinten således ligger i en markant koncentration ved stenen, udviser brugsgenstandene en langt mere jævn fordeling. Det gælder f. eks. de flintaflslag, hvis skårede ægge røber, at de har været anvendt som knive (fig. 6, rød signatur). Om dette så skyldes, at snittearbejdet foregik mere tilfældigt ud over pladsen, er dog ikke helt sikkert. Ser man på udbredelsen af flintkerner uden brugspor, må man nemlig også her konstatere en temmelig jævn fordeling (fig. 6, grøn signatur). Fundgruppen repræsenterer resterne af de flintknolde, hvorfra afsla-

gene er spaltet. Da kerner er både store og kantede, kan man forestille sig, at de simpelt hen er kastet bort fra flinthugningspladsen, fordi de var ubehagelige at have liggende der, hvor man færdes mest. Man må således være opmærksom på, at der kan være foregået en form for oprydning på pladsen.

Afslutning og konklusion

I den foreliggende beretning har vi kun omtalt de fund, som er fremdraget i sandlagene under pløjelaget. Det skal dog nævnes, at der også er udgravet en del tildannet flint fra istidsbopladsen i det nu ompløjede lag. Fordelingen af disse fund afviger ikke væsentligt fra, hvad der er iagttaget i de mere uforstyrrede lag. Mønsteret er blot mere „sløret“ på grund af udpløjning, markafbrænding og efterladenskaber fra senere tiders bosættelse.

Resultatet af analyserne af bopladsens

indretning er søgt levendegjort i form af illustrationen fig. 8.

Det skulle med rimelighed kunne konkluderes, at vi med undersøgelsen af Trollesgave-bopladsen er kommet et lille skridt nærmere ind på livet af istidsjægerens tilværelse mere end 500 generationer før vor tid. I dette arbejde har vi haft stor gavn af at kunne gennemanalysere bopladsens omfattende og komplicerede fundstof ved hjælp af EDB. Der kan da heller ikke være tvivl om, at computerteknologien gradvis vil vinde større udbredelse inden for museumsverdenen. Dog må det understreges, at datamaskiner nok er effektive hjælpemidler, men at fortsat fremgang i forståelsen af fortidens samfund først og fremmest afhænger af vores egen evne til at stille spørgsmål og til at drage konklusioner.

Fig. 8. Som en tegner forestiller sig livet på Trollesgave-bopladsen. (Tegning: Henning E. Jensen).

En dommedag i det lykkelige Arkadien – Et efterbyzantinsk vægmaleri fra Granitsa-klostret

Af JENS FLEISCHER og KIRSTEN TRAMPEDACH

Blandt Nationalmuseets mange kunstværker findes enkelte, hvis oprindelse skal søges i de kristne kulturer i Østeuropa. Ud fra de få stykker er det imidlertid ikke muligt at beskrive den mangfoldighed af motiver og stilarter, der kom til at præge østkirkens kunst under dens lange udvikling fra senantikken og frem til det tyrkiske herredømme. Det er dog bemærkelsesværdigt, at Nationalmuseets Antiksamling kan vise billedkunst fra en tidlig og sen fase. Antiksamlingen har i de seneste år ladet ophænge flere udsnit af monumentale mosaikgulve, der menes at stamme fra det østlige Middelhavsområde. Mosaikkerne er udført i slutningen af 5. årh. og begyndelsen af det 6. De viser en tidlig fase i den kristne kunst, hvor motiverne endnu er påvirket af den hedenske symbolverden.

Da tyrkerne erobrede Konstantinopel i 1453, ophørte det byzantinske kejserrige med at eksistere. Dog levede dets kultur videre, ikke mindst i de mange klostre i Grækenland. Fra denne periode, efter kejserrigets opløsning, kan Antiksamlingen nu vise et eksempel på billedkunsten, idet afdelingen for et par år siden modtog et lille brudstykke af et vægmaleri, som stammer fra en klosterkirke i Arkadien. Kirken er formentlig blevet udsmykket i slutningen af det 16. årh. eller begyndelsen af det 17. Denne artikel handler ikke blot om den kunsthistoriske viden og maletekniske indsigt, fragmentet har givet os; det er også historien om nogle af de mennesker, der fik stykket i deres hænder, før det kom til museet.

Fragmentet har tidligere tilhørt Nationalmuseets 2. afdeling, hvor det har ligget i en skuffe, tilsyneladende i mange år. Fragmentet måler kun 35 cm på sit højeste sted og er 63 cm på det bredeste

(fig. 1). Det viser tre persongrupper med velbevarede ansigts- og brystpartier. Personerne i venstre gruppe bærer røde kapper og deres hoveder er smykket med diademer. Midterste gruppe består af gejstlige iført messedragter og de to forreste personer i højre side har henholdsvis en rød og en sort hvid kappe; de sidstnævnte bærer kroner.

Ved siden af fragmentet i skuffen lå en mærkeseddel med et journalnummer og en påskrift: Byzantinsk Malerie. Gave fra Hr. Skovrider A. Holten. Fra Granitza i Arkadien (fig. 2).

Journalnummeret gav ingen yderligere oplysninger, men det lykkedes derimod at finde skovrider Holtens familie. De genkendte ikke fragmentet, men huskede, at han havde hjembragt flere fragmenter fra et kloster i Grækenland, og det bedste stykke havde han for længe siden afleveret til Nationalmuseet! De øvrige syntes forsvundne. Skovrider Holten efterlod sig også en stor brevveksling, som i dag findes i Håndskriftsamlingen på Det kgl. Bibliotek. Familien gav adgang til brevene, og det var en ret usædvanlig personalhistorie, der kom frem.

I 1896, få år efter sin kandidateksamen, rejste Aage Holten med sin hustru til Grækenland. Her blev han direktør for skovbrugsskolen i den lille by Vitina i Arkadien, der er et bjergrigt landskab i den centrale del af Peloponnes. Tre år efter blev han generalinspektør for samtlige skove i landet og flyttede til Athen, hvor han sluttede sig til den snævre kreds af kongelige embedsmænd, der også mødte Georg 1. privat. Men netop ved begyndelsen til en strålende karriere syntes de politiske forhold meget ustabile, Holten opsagde sin stilling og vendte i 1901 tilbage til Danmark (fig. 3).

Fig. 1. Fragmentet efter konserveringen. Højeste og bredeste mål: 35 × 63 cm. Inv. nr. 15124.

Disse oplysninger om Aage Holten stemte jo godt overens med mærkesedlens notits, og et detaljeret landkort viste, at få km fra Vitina lå en landsby med navnet Granitza, altså det sted hvor vægstykket skulle komme fra (fig. 4).

Men nu tilbage til familien Holtens første tid i Vitina. I marts og april 1897 begyndte skovrideren sine første rideture for at besigtige de skovrige egne omkring byen, og ligeledes indledte han undervisningen på skovbrugsskolen (fig. 5). Et brev fra august samme år gav en beskrivelse af en ridetur, hvorunder han besøgte et kloster. Holten skriver hjem til familien i Danmark: „Jeg har været en Ridetur med Frøken Fries (hun var familiens barnepige) . . . Vi var blandt andet inde i et Kloster, der ligger paa nogle meget høje Klipper. Da vi kom til Klosteret som er en 4-500 Aar gammelt kom Abbeden ud i Klosterporten og tog imod os, han vilde kysse mig paa Panden men ramte mig til min store Forskrækkelse midt paa Næsen. Vi var derefter inde og se Klosteret og nød noget Brød og Gedeost, en fortrinlig Vin, rigtignok med Harpix i og lidt Kaffe. Senere besaa vi hele Klosteret, man saa fra en Side hvor der kun var en

lille Mur paa 1 Fods Højde 4-500 Fod lodret ned i Afgrunden . . .“

Kunne det mon være fra dette kloster, at fragmentet stammede? Der var en ri-

Fig. 2. Mærkesedlen, som lå i skuffen, ved siden af fragmentet.

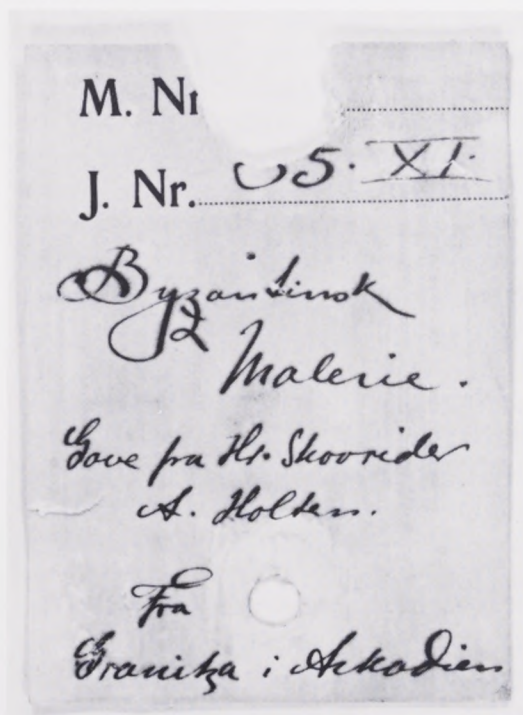

Fig. 3. Skovrider Aage Holten (1870–1960) efter hjemkomsten fra Grækenland. Fotografi fra ca. 1902. Holten er fotograferet hos sine svigerforældre, der boede i Strandgade 36, „Niels Brocks Gaard“, på Christianshavn.

melig grund til at inddrage klostret i de videre undersøgelser. Holten fortæller ikke i brevet, hvor længe rideturen varede, og hvor klostret lå i forhold til omegnens landsbyer, men ved at kigge på kortet over egnen fandt vi gengivet med den sædvanlige korssignatur – et kloster – placeret på et højdepunkt få km vest for Granitza, altså let at nå fra Vitina på hesteryg (fig. 4).

Efter yderligere arkivforskning dukkede et nyt aktstykke frem, et brev stilet til Aage Holten og dateret 9. marts 1903. Det vigtigste afsnit lød: „Desværre mener Joakim jo ikke, at der er noget ved Billederne, han har set en del Kalkmalerier (i) Grækenland og mener ikke, der har været nogen kunst paa den Tid, der duede noget – men der kan jo være Undtagelser, og det – var jo svært – morsomt om Dine var gode ...“

Fig. 4. Udsnit af kort over Arkadien med angivelse af Vitina, Granitza og klostret (korssymbol).

Brevet var underskrevet Cali, men det var ikke svært at afsløre, hvem det navn dækkede over. Vi vidste om slægten Holten, at den var indgiftet i en af de store kunstnerfamilier i Danmark, nemlig familien Skovgaard. Cali hed i virkeligheden Suzette Cathrine Holten, men var født Skovgaard og søster til malerne Joakim og Niels Skovgaard. Hun giftede sig som ung med en bror til skovrider Holten. Den Joakim, som omtales i brevet, var altså den store freskomaler fra Viborg Domkirke. Grundet det nære slægtskab benyttede Holten sig af lejligheden til efter sin hjemkomst fra Athen at lade svogeren vurdere de medbragte freskofragmenter.

Aage Holten udviklede sig også til en dygtig fotograf i Grækenland, og hans fotografiske plader findes stadig i familien Holtens eje. Vi gennemså negativerne og fandt to spændende billeder, som Aage Holten endog havde skrevet et par korte, men vigtige kommentarer til. Der blev fremstillet fotografier efter negativerne, og det første foto (fig. 6) viste et bjergrigt landskab, hvor mellemgrunden domineredes af fire vældige cypresser. Bag deres mørke stammer skimtedes en bjerg-

Fig. 5. Skovbrugsskolen i Vitina i Arkadien. Mål: 21,3 × 28,3 cm. Akvarel malet i foråret 1897 af Aage Holtens svigerfar, etatsråd P. B. Kjær, da han var på besøg i Grækenland. Familien Holten havde tjenestebolig i bygningen. Akvarellen er i privateje.

top og omridset af nogle bygninger. Den ledsagende tekst lød: Granitza – Kloster ved Vitina, og på det følgende foto (fig. 7) så man to gamle, langskæggede munke. Til sidstnævnte fotografi var der skrevet følgende kommentar: Granitza – Kloster 2 Munke. Holten havde åbenbart haft en særlig interesse for dette samfund af munke, som måtte være identisk med det omtalte i brevet fra august 1897.

De videre undersøgelser blev henlagt til Arkadien, idet nærværende forfattere i oktober 1976 rejste til Grækenland. Vi undersøgte først – for at udelukke enhver tvivl – om vægmaleriet kunne stamme fra selve landsbyen Granitza, og da det ikke viste sig at være tilfældet, gik vi videre til klostret. Det lå helt i overensstemmelse med skovrideren beskrivelse og fotografering, men meget var ændret siden Holtens tid. Klosters huse så ud til at være stærkt ombyggede i midten af dette århundrede og munkene var blevet afløst af nonner! Klosterkirken var vi selvfølgelig mest interesserede i at undersøge, og stor var vor forbavselse, da der

i et hjørne af klostergrunden viste sig en beskeden kirke. Bygningen så ud til at være meget stærkt restaureret og dens indre var udsmykket med triste efterligninger af middelalderens byzantinske malerkunst. Kirkerummet var lille og gav ikke plads til ret mange udsmykninger. Forklaringen på alle disse forandringer og dertil løsningen på fragmentets oprindelse fik vi ved at studere den græske litteratur om stedet.

Granitsa-klosters historie fortaber sig i middelalderen, og af de ældre bygninger syntes intet bevaret. De senere klosterbygninger led en hård skæbne under den græske frihedskrig i 1820'erne. Under tyrkernes plyndringer af landsbyer og klostresamfund på Peloponnes blev Granitsa-klosters kirke afbrændt af tyrkiske soldater den 19. juli 1826. Trods reparationer stod kirken ikke til at redde, for i

Fig. 6. Granitsa-klostret fotograferet af Aage Holten ca. 1898–1900.

1878 udtalte en lokal forsamling af abbeder på et møde, at „den er blevet faldefærdig indgydende rædsel i alle uden undtagelse, som besøger klostret“. Man samlede derpå penge ind til opførelsen af en ny kirke, og denne stod fuldført den 1. oktober 1899.

Fragmentets oprindelse lod sig nu let rekonstruere. Mens Aage Holten boede i Vitina, lærte han Granitsa-klostret og dets munke at kende, og fra den stærkt ødelagte klosterkirke, som stod til nedrivning, fik han lov til at nedtage nogle brudstykker af vægmalerierne. Efter hjemkomsten til Danmark blev det fineste stykke afleveret til Nationalmuseet, da Joakim Skovgaard havde set dem.

Men hvad forestiller nu fragmentet? Lad os se lidt nærmere på dets motiv. Billedets personer er fordelt på tre grupper og anbragt således, at de to forreste i hver gruppe er deltaljeret gengivet, hvad angår ansigter og dragter, og ligesom „repræsenterer“ gruppen. Bag de synlige personer er skitseret det øverste af en række hoveder – i alt ti stykker – som skal illustrere, at der er tale om store grupper af mennesker. Personerne er malet på en gråblå baggrund, og ansigterne ses i trekvart profil, vendt mod højre. De to forreste personer i venstre gruppe bærer røde kapper, det venstre ansigt har skæg, det højre er uden. I midtergruppen ses to gejstlige, begge iført en biskopsdalmatika (kappeformet messedragt) med polystavrion-mønster (små kors). Lagt over skuldrene på hver dalmatika er et hvidt omforion (bredt silkebånd) med store, græske kors. Gruppen til højre i billedet er dårligst bevaret, men man ser tydeligt, at dragterne er verdslige, og hovederne er kronede.

Hvor i den østkirkelige billedkunst kender vi et program, hvori der indgår en figurfrise med personer, der vender blikket mod højre? Det gør vi i de store dommedagsfremstillinger, som allerede i tidlig middelalder fik et fast skema. Et

af de kendte eksempler herpå findes i Domkirken i Torcello, som ligger nær Venedig. Dens vestvæg blev udsmykket med en mosaik i perioden fra det 12.–13. årh. Torcello følger den traditionelle dommedagsfremstilling og viser øverst en dømmende Kristus, derunder, anbragt i flere zoner, de frelste til venstre seende mod højre. På modsatte side ses tilsvarende de fortabtes skarer. I en malerhåndbog fra Athos i Grækenland, som er et sammendrag af ældre kilder og forfattet ca. 1701–1733 af munken Dionysios, gives der anvisninger på, hvorledes de forskellige ny- og gammeltestamentlige scener skal skildres. F. eks. hvilke personer der skal være på billedet, hvad de holder i hænderne, hvad der skal stå skrevet på profeternes skriftruller, og hvorledes dragterne udformes. Her læser vi også om, hvordan en „dommedag“ skal gengives ved decorationen af en kirke. De fleste

er grupperet i følgende zoner: i øverste zone patriarker og profeter, i næste række biskopper, martyrer og asketer og nederst konger og kvindelige martyrer.

Fragmentet må udgøre en del af de „frelstes“ side i en dommedagsfremstilling, og hermed giver det også mening, at der er skitseret så mange ansigter. Det skal give indtrykket af de store skarer af hellige, der står opfyldte af forventningen om det evige liv. Det skulle også være muligt at identificere de enkelte grupper. Læst fra venstre mod højre ses martyrer af begge køn, dernæst biskopper og til sidst konger.

Det er vanskeligt at bestemme fragmentets alder, da vi ikke har skriftlige kilder til at fortælle, hvornår Granitsaklostrets kirke har fået sin dommedagsudsmykning.

Men allerede Joakim Skovgaard berørte dateringsproblemet, og han havde faktisk noget kendskab til vægmalerier i

græske kirker. Sammen med Zahrtmann havde han første gang set Grækenland i 1884, og 1896 besøgte han Athen, Delfi og andre steder på Peloponnes. Spørgsmålet er, hvad Skovgaard mener med, at det stammer fra en periode, der ikke frembragte en duelig kunst. Kunne det tænkes, at han mente tiden efter Konstantinopels fald?

En analyse af billedets stil placerer det så sent som i slutningen af det 16. årh. eller begyndelsen af det 17. I denne periode nøjes malerne ikke med at modellere overgangene mellem lys og skygge, ofte lægger de samtidig højlyset som adskilte, hvide streger i enkelte partier af et maleri. F. eks. kan skæg og hårpatter ved personfremstillinger udvikle sig til stregtegninger (se fig. 8). Dette er et stiltræk, som man genoptog fra det byzantinske kejserriges sidste århundreder, hvor de såkaldte Palæologer sad på tronen.

Personernes størrelse sammenholdt med fragmentets areal viser også, at vi her har et eksempel på miniaturemaleriet. Dette er meget udbredt i det 16. årh. og ofte påvirket af ikonmaleriet. At der i denne periode er en sammenhæng mellem miniaturepræget vægmaleri og ikonmaleri kan vel ikke undre, når man ved, at malerne blev uddannet til at beherske begge teknikker.

Når vægstykket ikke dateres til meget senere end 1600-årene, er der også en teknisk iagttagelse til støtte herfor. En undersøgelse af stykket viser, at malegrunden ikke har indridsninger. Ved indridsninger skal forstås indgraveringer i den våde puds af særlig vigtige partier i billedet, f. eks. ansigtsdetaljer og foldekast i klædedragten, således at maleren under arbejdets senere forløb kan kontrollere tegningen frem til afslutningen af billedet. Der er erfaringer for, at indridsninger forekommer før det 15. årh., udelades i de følgende to århundreder for atter at genoptages i det 17. årh.

Fig. 7. Munke ved Granitsaklostret fotograferet af Holten ca. 1898–1900.

Fig. 8. Biskopperne. Detalje af fragmentet. Bemærk de hvide streger i skæg og hår.

Vi har altså et fragment af en dommedagsfremstilling, som har været udmalet en miniature, netop et format som har passet ideelt til forholdene i Granitsaklostrets kirke. Den del af klostergrunden, hvor både den nuværende og tidligere kirke har ligget, er omgivet af stejle bjergvægge på de tre sider og har aldrig tilladt plads til stort mere end et kapel. Fragmentet har siddet på vestvæggen, som er det sted, hvor man normalt udmalede en dommedag. For at illustrere, hvorledes det kunne have set ud, gengives et fotografi (fig. 9) fra en lille kirke i byen Kastoria, der ligger i det nordlige Grækenland. Kirken er udsmykket med vægmalerier så sent som i 1663, og på dens vestvæg i skibet ses hele dommedagsprogrammet. Øverst Kristus som verdensdommer i stråleglorie, i zonen nedenunder siddende apostle, og under deres række ses til venstre på væggen de retfærdige anbragt i grupper og med blikket vendt mod højre.

Værkstedet og mesteren for arbejdet i Granitsaklostret kender vi ikke, men det vides, at byen Nauplion på det østlige Peloponnes var et vigtigt center for vægmaleri, og en enkelt familie – Kavakas – skiller sig ud ved i tre generationer – fra 1565 til 1668 – at arbejde overalt på Peloponnes.

Den 1. januar 1976 blev fragmentet overdraget Kunstakademiets Konservatorskole som afgangsupgave for den 3-årige konserveringsteknikeruddannelse. Opgaven indeholdt interessante perspektiver, idet den i alle henseender adskilte sig fra det normale arbejdsområde, som omfatter danske kalkmalerier. Inden der kunne tages stilling til en konserveringsmetode, var det derfor væsentligt at foretage undersøgelser af fragmentets tekniske opbygning. Manglen på relevant referencemateriale gjorde det imidlertid nødvendigt at sammenholde egne undersøgelser med tilgængelige litterære kilder. Af disse var den vigtigste „Malerbogen fra Athos“,

der er omtalt tidligere i denne artikel. I dette skrift redegøres der bl. a. for teknikken i byzantinsk vægmaleri.

En mur, der var bestemt til udsmykning med „hellige billeder“, overgik i malerens regi fra det tidspunkt, murværket stod rå og ubehandlet. Det var så kunstnerens opgave at skabe en egnet malegrund. For at oppudsningen kunne foretages, uden at mørtlen svækkedes ved en for hurtig optørring, skulle muren tilføres en vis mængde væde alt afhængig af bygningsmaterialet. Var murmaterialet eksempelvis af brændt tegl, måtte muren gennemvædes en 5–6 gange, inden man påførte pudslaget, der skulle være af „2 fingres tykkelse“. Når man befugtede muren så grundigt og derefter pålagde et i hvert tilfælde efter nutidige forhold så svært mørtellag (ca. 3–4 cm), opnåede man, at pudsen holdt sig fugtig gennem ret lang tid, hvilket var en fordel for det videre arbejdsforløb. Det må nemlig an-

tages, at byzantinsk vægmaleri primært har været baseret på frescoteknik.

I henhold til de litterære kilder har sammensætningen af mørtler i det byzantinske muralmaleri været ret konstant gennem århundreder. Læsket kalk udgjorde selve bindemidlet, og som fyldstoffer/magringsmidler kunne man anvende sand, marmorstøv eller finknuste keramiske materialer: potteskår eller tegl. Som noget ganske specielt for byzantinsk vægmaleri anvendte man herudover en række organiske materialer som fyldstoffer, først og fremmest findelt halm (hakelse) fra forskellige kornsorter, endvidere taver af hør og hamp (blår). I byzantinske kalkmørtler optræder de omtalte organiske fyldstoffer i store mængder, hvorimod sand og andre uorganiske materialer kun udgør en beskedent del af mørtlernes totale sammensætning.

Ifølge „Athosbogen“ tilvirkes kalkmørtel på følgende måde: Ren, læsket kalk blandes med fint hakket strå – „det må ikke være så fint som støv“. Efter blan-

dingen henstår „stråalkmørtlen“ i 2–3 døgn, før den tages i anvendelse. Når man har pudset muren med denne mørtel, påføres den i frisk tilstand yderligere et ganske tyndt mørtellag, bestående af kalk og finthakket hør og hamp – blår. En mørtel af denne beskaffenhed, der vel nærmest må betragtes som en slags finpuds, fremstilles ifølge „Malerbogen fra Athos“ ved at „gennembanket blår snos til et reb og hakkes i småstykker. Derefter rystes trædele fra, og resten sigtes ned i læsket kalk“.

Så snart oppudsningen af vægfladen var tilendebragt, blev motiverne skitseret på den friske puds. Når den byzantinske vægmaler skitserede sit motiv, skete det altid på fri hånd uden anvendelse af de for renæssancens italienske frescomalere så uundværlige kartoner. Penciltegningen blev udført med gul eller rød okker, og penslerne, der anvendtes hertil, bestod af

Fig. 9. St. Nicholas-kirken i Kastoria. Kirkeskibet er udsmykket 1663 og dommedag ses på vestvæggen.

Fig. 10. Græsk ikon fra det 16. årh. med dommedagsfremstilling, hvor de retfærdige ses til venstre, anbragt i små grupper. De fortabte ses tilsvarende i højre side af billedet. Ikonen er udstillet på Det byzantinske Museum i Athen og er gengivet med museets tilladelse.

„hår fra æselmanke, okseankel, gede- eller muldyrkæbe, bundet sammen og fæstnet i en ørnefjer“. Endvidere blev særligt vigtige partier i billedet: ansigts- og klædedragtskonturer, glorier m. v. indgraveret i den friske puds, for at maleren

under arbejdets videre forløb kunne kontrollere tegningen frem til billedets afslutning.

Det skitserede og evt. indridsede billede blev så tonet med diverse bundfarver, der skulle skabe en slags koloristisk „klangbund“ for de efterfølgende farvelag. Bundfarven, der sammenfattende kaldtes „proplasma“, bestod for baggrundspartiernes vedkommende af „grøn til mur“, okker og sort tilsat hvidt. Sidstnævnte be-

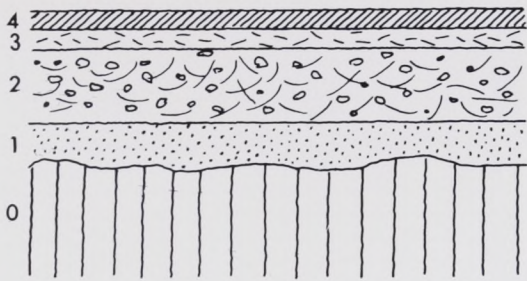

Fig. 11. Fragmentets opbygning. 0) murværk. 1) grovpuds. 2) strå-kalkmørtel. 3) blårkalk. 4) farvelag.

tegnelse dækker rent, hvidt kalk og den grønne farve, der omtales som „grøn til mur“, har sandsynligvis været grønjord. Figurernes bundfarver kunne være mere varierede, idet de blev afstemt efter personernes udseende og farverne i deres klædebon. Som karnationsfarve anvendtes generelt en blanding kaldet „glycasmos“ bestående af „kalkhvidt“, okker, bolus og

„proplasmos“. Blandingen tillempedes i tre modifikationer: skygge, halvtone og højlys i hvilke den mørke „proplasmos“ var fremherskende i skyggen, medens højlyset overvejende bestod af „kalkhvidt“. I klædningerne forekommer tilsvarende tre toner af samme blanding afstemt efter lokalfarven, f. eks. hvid, gul, rød etc.

De anvendte farveblandinger eller lokalfarver stod færdige til brug i malerpotten, og efter alt at dømme er arbejdet gået rask fra hånden, baseret, som maleteknikken var, på en yderst enkel systematik, inden for hvilken den enkelte kunstner nøje kunne fastlægge og disponere udførelsen af sit billede. Hvad angår penslerne, der blev brugt af de byzantinske vægmalerere, skriver Dionysios, at de blev fremstillet af svineborster bundet sammen med silketråd og sat fast i et træskaft. De har således næppe afveget nævneværdigt fra de pensler, der anvendes til frescomaleri i dag.

Sammenholder man de forskrifter, de litterære kilder angiver for opbygningen af et græsk-byzantinsk vægmaleri, stemmer de ganske godt overens med undersøgelsesresultaterne af vægfragmentet. I opbygningen af malebunden er der kun en afvigelse, der består i et tyndt berapningslag med en kalksandmørtel. Dette pudslag er dog konstateret i flere tilfælde i vægmalerier i det byzantinske område. Analyse af strå-kalkmørtlens organiske tilslagsmateriale viste, at det bestod af strå og avner fra rug, hvede og byg. Hakelsen var blandet med ren kalk. En analyse af plantefibre i pudslaget, hvorpå bemalingen er udført, angav, at der her var tale om hør (blår). Strå-kalkmørtlen og blårkalken er således identiske med „Athosbogens“ anvisninger (fig. 11).

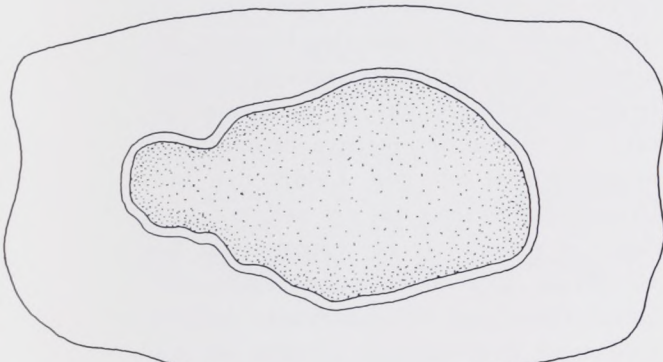

Fig. 12. Fragmentet, som ligger i en gipsform med forsiden nedad, kantes med en vold af plastelina (voksmasse) for at forhindre første lag gipsmørtel i at løbe ud over og ind under maleriet. Første lag lægges ud i en tykkelse på ca. 1 cm. Når fladen er fyldt ud, skal mørtlen størkne så meget, at den kan rives op i overfladen. Derved bliver der bedre forbandt til næste lag.

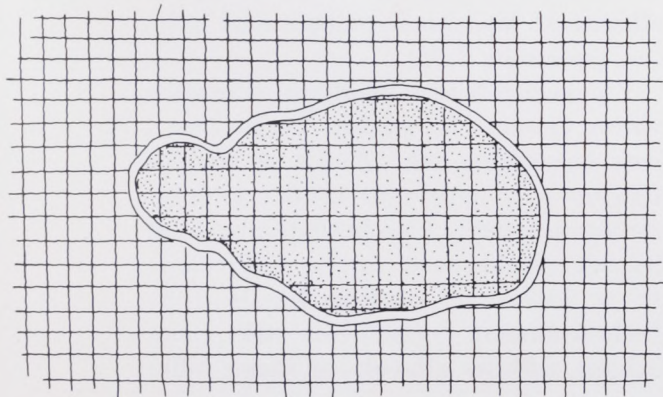

Fig. 13. Lag 2 er et armeringslag bestående af et lag jute. Juten skæres op i stykker (ca. 20 x 30 cm) og lægges i blød i vand. Når stykkerne er gennemvædede, dyppes de i gipsmørtlen og lægges ud over emnet.

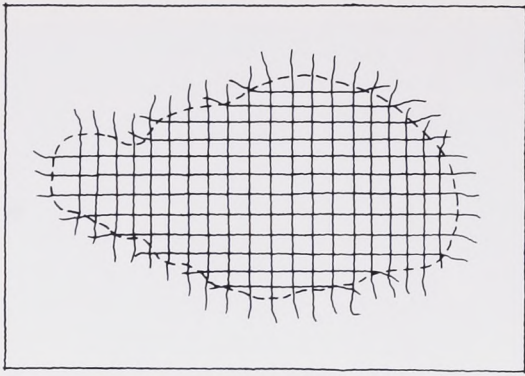

Fig. 14. Når gipsmørtlen er afhærdet, er stabiliseringen stærk nok til, at fragmentet kan fjernes fra den beskyttende gipskappe, og det anbringes nu i en træform, som har paspartoutmål (49,5 × 79,5 cm). Før støbningsprocessen kan fortsætte, skal der skabes en niveauforskel mellem fragmentets billedflade og støbemassen. Dette med henblik på en senere slutpudsning. Niveauforskellen fremkommer ved at lægge et lag silicone (ca. 3 mm tykt) omkring fragmentet og ud til formens ramme.

Ser vi nu på maleteknikken, er det ikke muligt at afgøre, om kunstneren har foretaget en skitsering af motivet. Hverken infrarødt lys eller de udtagne farvesnit kunne afsløre en underliggende fortegning. Derimod kan det med sikkerhed siges, at han ikke har benyttet sig af en indridsningsteknik, da dette ville kunne ses med det blotte øje. Med hensyn til selve bemalingen er baggrundsfarven „proplasmos“ pålagt i frescoteknik. Figurudmalingerne derimod, hvis røde, gule og hvide pigmenter er blyholdige, kan ikke være udført i en kalkteknik, da blyhvidt især ville blive sværtet ved anvendelse af et basisk bindemiddel. Hvilket bindemiddel, der da kan være blevet anvendt, gav analyser intet svar på, men kildematerialet nævner tilfælde, hvor man på tør puds har brugt kogt klid (skaller af forskellige kornsorter), fiskelim eller figensaft.

Som tidligere omtalt lå brudstykket ved behandlingens påbegyndelse i en arkivskuffe. Det kunne umiddelbart konstateres, at bevaringstilstanden var af en sådan karakter, at en primær sikring måtte ske uden at fjerne fragmentet fra skuffen. Man havde tidligere foretaget en meget lemfældig sikring af maleriets bagside

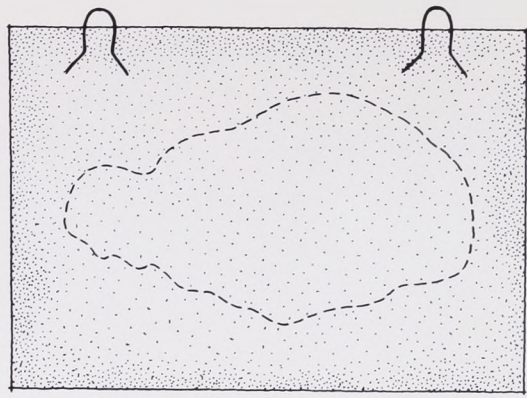

Fig. 15. Første armeringslag af jute føres ud til formens kanter, og hele fladen bliver udfyldt med endnu et lag gipsmørtel (ca. 2 cm). I dette lag anbringes ophænget, som består af to galvaniserede tråde.

med gips. Denne gipskappe havde forårsaget kraftige gennemgående revnedannelser i fragmentets kanter. Visse steder var der endog tale om direkte afbræk af farve- og mørtellag. Ser man bort fra disse skader, måtte man dog betragte den almene bevaringstilstand som tilfredsstillende. Farvelaget var så godt som intakt, og forbandtet mellem bemaling og originalmørtel var god. Under den indledende behandling var det nødvendigt at skabe et stabilt leje for vægmaleriet, før en sikring af forsiden kunne finde sted. Dette skete ved at understøtte billedet med sand, hvorved man foruden det stabile underlag opnåede at kunne bringe de afbrækkede partier i deres rette position. Dermed var der mulighed for at udføre en forsidesikring. Ved valg af materiale til denne måtte der tages hensyn til, hvorvidt bemalingen var vandfast eller ej. Farvelaget kunne tåle fugt, og man kunne uden risiko foretage en forsidesikring bestående af japanpapir pålimet med harelim (opløsning 1:30).

Fragmentet kunne imidlertid ikke uden videre fjernes fra skuffen. Næste fase i dets behandling blev derfor at udstøbe forsiden i en gipsform, således at fragmentet med henblik på bearbejdningen af bagsiden kunne få et fast og sikkert „leje“ at hvile i og samtidig bevare overfladestrukturen. Formen blev støbt i modelgips, og efter afhærdning kunne bille-

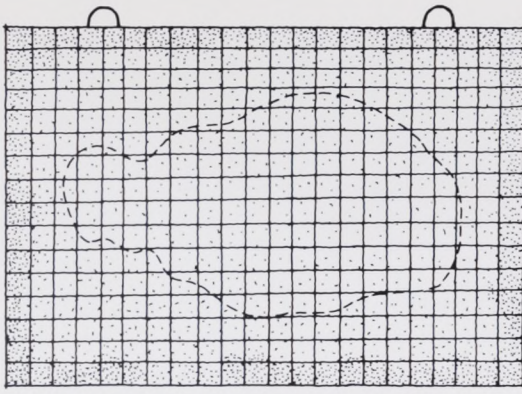

Fig. 16. Armeringslag nr. 2 lægges i.

det vendes, og bagsiden var klar til undersøgelse og behandling.

Som tidligere nævnt var der på maleriets bagside en gipskappe, som havde forårsaget en del skader. Denne måtte fjernes, hvilket skete manuelt. Den originale strå-kalkmørtel (tykkelse $1\frac{1}{2}$ –2 cm), som nu lå frilagt, var i en så god stand, at den kunne bevares, forudsat at en imprægnering fandt sted. Som imprægneringsmiddel anvendtes en gelatineopløsning (1:20). Derefter kunne den egentlige stabilisering påbegyndes.

I materialevalg var udgangspunktet fragmentets originale malebund: kalk og strå. Denne kalk-strå sammensætning vi-

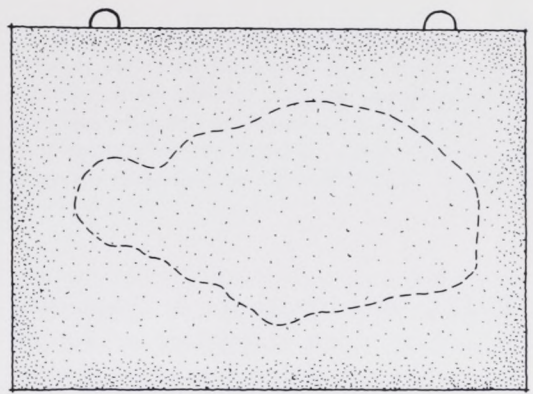

Fig. 17. Sluttelig påføres et gipsmørtellag, som afrettes, således at bagsiden bliver plan. Efter et døgn tørring fjernes formen, og fragmentet vendes. Forsidesikringen fjernes og maleriet er klar til restaurering.

ste sig imidlertid at være for svag, og en række forsøg med forskellige mørteltyper resulterede i valget af en gipskalkmørtel med følgende sammensætning:

- Kalkmørtel: 1 del læsket gotlandskalk
3 del udvasket bakkesand
- Gipsmørtel: 1 del kalkmørtel
1 del udrørt gips.

Vedrørende stabilisering af fragmentet henvises til fig. 12–17.

En borgerlig families ferieliv

Af CHARLOTTE BØGH

FERIE – en selvfølge for os i dag, men for 100 år siden et privilegium for en ganske lille del af den danske befolkning.

Adelige, højtstående embedsmænd og forretningsfolk har langt tilbage i tiden haft mulighed for at rejse. De kunne stort set vælge at tage fri, når de ønskede, og økonomisk var de frit stillede. De foretrukne rejsemål var Paris, Rom, Firenze og Venezia. Ofte kombinerede man ferierne med forretningsrejser og uddannelser. Det var fortrinsvis mænd, der rejste, men hustruen kunne komme med, hvis ikke rejsen bød på for mange strabadser. I midten af 1800-tallet begyndte kvinderne at rejse alene, idet de helt legalt kunne tage ophold på en kuranstalt for at bade og drikke helsebringende vande. Det var især kurstederne i Tyskland, der blev populære.

Foretrak man en ferie her i Danmark, valgte man ofte et sted inde i landet, ved en idyllisk sø med skyggefulde træer ved bredden, hvor hele familien kunne være samlet. Landstederne ved Frederiksdal er et eksempel på, hvor de første landliggere slog sig ned. Havet og de hvide sandstrande var endnu ikke opdaget som feriemål.

Efter 1850'erne begyndte industrialiseringen for alvor at sætte sit præg på de større byer, især København. Der skete en omfattende indflytning fra landet til byen, hvor mange så en mulighed for at tjene store penge, og der opstod i de følgende årtier et økonomisk velfunderet

borgerskab. Det ny borgerskab i København var ofte børn af godsforvaltere, storkøbmænd og præster. Disse havde haft mulighed for at give deres børn en god uddannelse og måske hjælpe til med starten af en virksomhed og et hjem. Byen voksede hurtigt, men med velstanden fulgte også fabriksrøg, os og snavs, og samtidig blev vejen til rekreative områder længere.

I denne periode fik læger og sundhedsapostle også øjnene op for, at lys, luft og havbade kunne have en gavnende virkning på mange sygdomme. Et landophold kunne helbrede eller lindre bl. a. blegset, hoste, gigt, dårlige nerver og almen svækkelse. Der blev bygget kur- og badehoteller, ofte på naturskønne steder som for eksempel Klampenborg, Skodsborg og Silkeborg. Her kunne man hvile ud, spadserer i skoven, spise godt og fremfor alt bade

Fig. 1. Når landliggerens børn opholdt sig ved stranden, var det for at lege under nøje overvågning af mødre og barnepiger. Direktør Holbøll sendte i 1904 sine to sønner på ferie alene med en barnepige til Hornbæk, hvor de blev indlogeret på hotel „Bondegården“. I week-enden kom forældrene på besøg.

Fig. 2. Når fiskernes børn opholdt sig ved stranden, var det oftest for at hjælpe til med at ordne net eller fiskeredskaber. Det var nødvendigt for familiens økonomi, at børnene tog del i arbejdet, som samtidig var en oplæring i deres fremtidige erhverv. Fiskerfamilie ved Hornbæk Strand i 1880'erne.

og drikke vand fra mineral- og jernholdige kilder, hvis man vel at mærke havde råd.

Klampenborg og omegn blev det foretrukne ferie- og udflugtsmål for det københavnske borgerskab. Stedet lokkede med sin skønne natur og mange forlystelsesetablissementer. En medvirkende årsag til, at netop Klampenborg i løbet af 1880'erne blev et mondænt badested, var udbygningen af de offentlige transportmidler. I 1885 kunne man både tage med jernbane, sporvogn, omnibus og dampskib derud. Fra Trianglen var der således tre afgang i timen med dampsporvognen.

Der blev bygget hoteller og sommerpensionater, for borgerskabet ønskede at holde ferie på steder, de havde et vist kendskab til i forvejen. Helst søgte man derhen, hvor folk fra samme eller lidt højere sociale lag havde slået sig ned. Efterspørgslen på ferieboliger steg, og den lokale befolkning i de nærliggende fiskerlejer opdagede hurtigt muligheden for at tjene penge ved at leje ud til feriehængende københavnere. Kunstmalere havde

uden tvivl også indvirkning på folks valg af feriemål, for netop de små lokalsamfund, hvor kunstnerne fandt deres motiver, blev i årene omkring århundredskiftet til velbesøgte badesteder. Som eksempler kan nævnes Fanø, Rømø, Hornbæk og Skagen.

Ferieprojektet

Siden 1940'erne har Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser indsamlet ca. 32.000 beretninger. De første år koncentrerede man sig om at indsamle oplysninger om de gamle arbejdsprocesser i landbruget, inden de helt gik i glemmebogen. Man fik ældre mennesker til at skrive om forhold, de kendte til fra deres barndom og ungdom. Dette arbejde blev senere udvidet til også at gælde beskrivelser af fester og højtider i forbindelse med livets og årets gang. I de seneste år har man ønsket beskrivelser fra alle miljøer for at få et så nuanceret billede af samfundet som muligt. Vi ved en del om folks erhverv, men meget lidt om, hvordan folk fra forskellige samfundslag anvender deres fritid. Ferie er et forholdsvis nyt element i samfundslivet, og derfor ville jeg følge udviklingen inden for dette område. I den forbindelse skrev jeg fire spørgelister om forskellige typer ferie. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelses faste meddelerstab er hovedsagelig landboere, og så godt som ingen havde haft ferie. Jeg måtte have kontakt med andre samfundsgrupper, og gennem en landsomfattende kampagne i dagspressen kom der henvendelse fra ca. 150 personer, der havde lyst til at berette om deres ferier.

Indtil dato er der indkommet omkring 3.000 tæt beskrevne sider og 400 fotografier. Desuden har vi modtaget feriedagbøger, regnskabsbøger og brevsamlinger.

Fig. 3. Landliggerbørn i Espergærde år 1900, i baggrunden står deres guvernante. Drengenes ferietøj var altid hvidt eller sribet matrostøj, sorte snørestøvler og lange sorte uldstrømper, som de fleste hadede. Pigerne gik om formiddagen med blomstrede eller prikkede lærredskjoler, eventuelt med et forklæde over. Om eftermiddagen skiftede de til hvidt fra top til tå. Selv den obligatoriske hat skulle være hvid.

Det er hovedsagelig folk fra Københavns bedre borgerskab, der beskriver barndommens ferier i sommervillaer eller på hoteller i Nordsjælland.

Som eksempel på en typisk borgerlig families feriemønster kan man vælge familien Hagerup, der i flere generationer havde en forlagsboghandel i København. Det er muligt at følge denne familie over en længere årrække, da man har bevaret deres regnskabsbøger, breve og dagbøger.

Barndommens ferier

Børn af det bedre borgerskab levede en ret isoleret tilværelse under mottoet:

Fig. 4. Fru Fenger på spadseretur med sine døtre i Hornbæk Plantage 1905. Dengang var det almindeligt at gå ture i skoven og hvile under skyggefulde træer. Først efter 1. verdenskrig begyndte man at ligge ved stranden og solbade.

„Børn skal ses, men ikke høres“. Den private betalingskole lå ofte et stykke fra hjemmet, så det var kompliceret at tage venner med hjem. Børnene måtte ikke lege i gården eller på gaden med hvem som helst. Hvad fritidsbeskæftigelser angik, hørte det med til god tone at gå til klaverspil og dans, hvilket især drengene ikke fandt attraktivt. Hvis man ikke havde søskende, var man derfor henvist til at lege med sig selv eller snakke med tjenestefolkene. Sommerferien kom derfor til at stå som en kontrast til vinterens stille liv. Langt tilbage i tiden var det almindeligt, at børn blev sendt på landet hos slægtninge i ferien. Selv om man modtog formanende breve fra forældrene, var man dog uden for deres rækkevidde, og i ferien var det ikke helt de samme normer, der skulle opfyldes med hensyn til påklædning, renlighed og gode manerer.

Hans Eiler Hagerup er født i 1854 som eneste søn af forlagsboghandler Hans Hagerup i København. Allerede som 5-årig kommer Eiler på sommerferie hos sin faster og onkel, der er forpagter på Oremandsgård i Sydsjælland, og det bliver en årlig tilbagevendende begivenhed. Eiler leger med sine fætre og kusiner ved skov og strand, og et par gange i sommerens løb bliver man inviteret til børne-

baller på de omkringliggende godser. Da Eiler lærer at skrive, sender han breve hjem, og i et af dem skriver han, nu 13 år gammel, den 29.7.1867: „Kjære Fader! Da det i Dag er daarligt Vejr, vil jeg skrive til dig og fortælle, hvorledes vi have det. I Fredags var vi paa Bal paa Peterslund, og paa Fredag skal [vi] paa Jungshoved. Jeg morede mig udmærket paa Peterslund. Der er Intet modent herude. Den Høj der ligger tæt ved Gaarden, er vi i færd med at udgrave for at finde Oldsager og vi er saa langt nede at du (naar du staar nede) ikke kan se over. I Dag er Onkel Münster, Harald og Eiler S . . . sejlet Hr. Rosthøj til Bøget for at hente Onkel Vilhelm. Jeg skal hilse dig fra os alle herude og vær selv hilset fra din Eiler“.

Borgerskabet anså det for meget nyttigt, at børn fik frisk luft om sommeren, og havde man ikke slægtninge på landet, kunne man indlogere børnene sammen med deres barnepige på et sommergepensionat. Forældrene kunne også vælge at tage sammen med børnene på et hotelophold. På Bellevue Strandhotel var der for eksempel en engelsk, en tysk og en dansk barnepige, der udelukkende havde til opgave at tage sig af gæsternes børn, således at forældrene kunne slappe af og nyde ferielivet. Men det var besværligt at bo med små børn på hotel, for de skulle klædes om til måltiderne og sidde stille, medens orkestret musicerede under middagen. Det var ligeledes besværligt at få vasket tøj, og til et 14 dages hotelophold var det ikke ualmindeligt at give sin datter 16–17 rene kjoler med.

Ungdommens ferier

Unge mænd rejste ofte til udlandet dels for at opleve fremmede lande, dels for at dygtiggøre sig inden for deres fag. Dette gjaldt både håndværkssvende, kunstnere og forretningsfolk, som opholdt sig et par år i udlandet for derefter at vende tilbage og måske stifte hjem og familie.

I 1878 rejser Eiler Hagerup til Tyskland, hvor han får arbejde i en boghandel i Quedlingburg. I et brev til sin mo-

Fig. 5. Brochure fra „Glatveds Hotel“ med forslag til ture, man kunne tage i omegnen. Om besøget ved Honefoss skriver Elisabeth i sin dagbog: „Hr. Glatved roede os over Elven lige neden for Fossen og inellem en masse Tommer. Vandet sprøjter over os, og det er meget morsomt. Det er meget imponerende, at staa overfor et saadant Naturværk. Den stærke Larm og Vandets Fald over Klippestykkerne og den Støvsky af Draaberne, der staar over det og Tømret, der hvirvles rundt og rundt inden det slippes under broen“.

der skriver han lidt om dagligdagen i det fremmede: „ . . . Jeg kan ikke sige andet, end at min Principal gjør meget for at jeg skal befinde mig vel her, og ligesaa min Contubernal . . . I Begyndelsen spurgte han mig hver Aften, om jeg gik lidt ud med ham og en af hans Venner, der i Reglen hver Aften kommer og henter ham. I Begyndelsen gik jeg ogsaa med men nu kun sjældent, dels fordi jeg holder mere af at sidde hjemme og læse lidt, og dels er det ogsaa for dyrt. Thi i Reglen gik vi saa, naar vi saadan gik ud, et eller andet Sted hen og drak et Glas Øl, her bliver overhovedet drukket meget Øl, ogsaa af alle Damer, der paa Restaurationer eller saadan Steder sidder med sit Glas Øl, ligesaa godt som Herrerne.

Fig. 6. Juvelér Berth fik vognmand Simonsen fra Gothersgade til at flytte for sig, da familien lå på landet i Rungsted i 1896. Københavnerne stillede større krav til komfort end den standard sommerlejlighederne havde. Derfor medbragte de et helt vognlæs af møbler, dyner, husgeråd, endog potteplanter og kanariefugle kom med.

... Vi kommer saa i Bogladen nu Kl. lidt over 7 og lukker Kl. lidt over 8, gaar saa over og spiser til Aften, saa Klokken bliver i Reglen næsten 9, før vi kommer paa vort Værelse. Om Sommeren, hvor der ikke er saa meget at bestille, bliver der lukket Kl. 7 om Aftenen, og saa faar man i Reglen en Eftermiddag fri hver Uge ...“

For unge kvinder var rejsemulighederne mere begrænsede. Borgerskabet passede godt på deres døtre, og det var utænkeligt at rejse uden forældre eller anstandsdame. Fik unge kvinder endelig lov til at tage alene afsted, var det gerne for at besøge slægtninge eller feriere under betryggende forhold på en præstegård eller herregård.

Elisabeth Poulsen er født i 1863 som datter af godsforvalter Poul Jacob Poul-

sen på Diesagergård ved Stillinge. I 1882 kommer hun på sin første udlandsrejse, sammen med tre ældre kusiner skal hun besøge nogle slægtninge i Norge. En sådan rejse kunne nok byde på besværligheder, og Elisabeth skriver i sin dagbog om sejlturen: „Kl. 1 sejlede vi. Jeg var øjeblikkelig søsyg, og Anne fulgte strax efter. Det var en skrækkelig Rejse. Vi var forfærdelig Søsyge og henimod Aften var næsten alle daarlige. Skibet krængede snart den ene Vej og snart den anden, det stormede saa Skibet knagede og bragede. Helene troede en Gang, at vi gik under og foer ud af kahytten, og Folk raabte og jamrede. Jeg var saa dårlig, at jeg var aldeles ligeglad med det Hele“. De unge damer kommer dog i god behold til deres onkel i Lauervig. Derfra fortsætter Elisabeth rejsen sammen med en veninde for at besøge dennes forældre på præstegården i Sandsværd.

Boede man på landet i kønne omgivelser, og havde man plads, hørte det med til god tone, at man inviterede slægtninge og bekendte fra byen ud for at nyde sommerens glæder. Når man var gæst

i en familie, lagde værtsfolkene vægt på, at man spiste rigeligt, hvilede ud og gik ture. En meddeler nævner, at han kom på kornvægten ved feriens begyndelse og skulle tage på i sommerens løb, ellers var han ikke velkommen igen. Gæsterne var overladt til sig selv en stor del af dagen, idet de ikke måtte hjælpe til med de mange praktiske gøremål, som nødvendigvis optog værternes hverdag. Ferielivet kunne derfor komme til at virke lidt monotont, som Elisabeth skriver i sin dagbog: „Her er et fredeligt og hyggeligt Familieliv, som er tiltalende. I Dag roede vi en yndig Tur omkring en Halvø, hvor-paa Præstegaarden ligger. I den hyggelige Have er der Masser af Frugt. I nogle Dage er den ene Dag gaaet som den anden. Vi holder af at sidde paa Havetrappen. Jeg læser Walter Scott's „Woodstock“.“

I hele sommerperioden er der mange sommergæster i præstegården, og for at adspredde dem beslutter man at tage på en længere udflugt til Hønefoss. Præstefruen er i familie med hotelejereren på stedet, så hele selskabet bliver indlogeret på „Glatveds Hotel“. For Elisabeth bliver dette feriens højdepunkt, og efter yderligere en månedstid i præstegården går turen hjem til Danmark igen.

De nygiftes ferier

I borgerlige kredse kom det i 1880'erne på mode at tage på bryllupsrejse. Det var gerne forældrene, der betalte en rejse til udlandet, hvor Italien var det foretrukne rejsemål. Når hverdagslivet begyndte for det unge ægtepar, kunne det være svært at få overskud på familiens budget, hvilket var en forudsætning for at holde ferie. Først i 1920'erne kom der en lovgivning om ferie med løn til alle lønarbejdere. Før den tid måtte man selv afholde alle udgifter til sin ferie, hvis man i det hele taget kunne få fri nogle dage fra sit arbejde. Derfor var det hovedsagelig folk fra liberale erhverv, kunstnere og akademikere, der havde mulighed for at holde ferie.

Efter en kort forlovelsestid bliver Eiler Hagerup gift med Elisabeth Poulsen den 5. oktober 1883. Han er da 29 år og hun

Fig. 7. I slutningen af 1800-årene åbnede gæstgiver Bonde en privat dagvognsrute mellem Helsingør og Hornbæk, fordi forbindelsen med postvæsenets dagvogne var dårlig og langsom. Med den nye dagvogn kunne rejsen gøres på 2 timer, men det var dyrt, prisen var 1 kr. hver vej. Da jernbanen til Hornbæk åbnede i 1906, blev fiskerlejet for alvor invaderet af landligere. I sommermånederne befordredes mere end 1.000 rejsende pr. dag det første år.

No. 427 J. C. Borregaard, Helsingør-Hornbæk

20 år gammel. Dagen efter brylluppet dør Eilers far, og som eneste søn overtager Eiler boghandelen i Gothersgade. Det unge ægtepar flytter ind i en lejlighed i Sølvgade 6, hvor huslejen er 122,50 kr. i kvartalet. Det første år holder ægteparret ingen ferie, måske fordi Elisabeth er gravid og nedkommer med en søn den 5. september. Men de har alligevel ikke opholdt sig i byen hele sommeren. Af regnskabsbøgerne fremgår det, at de har været på adskillige familiebesøg, udflugter og skovture:

På Elisabeths fødselsdag den 8. maj tager ægteparret til Fredensborg og Frede-

riksborg, hvor man spiser på Leidersdorffs Hotel og beser kirken og slottet. Hele turen koster 10,25 kr. Den 11. maj rejser parret et par dage til Ringsted, formodentlig for at besøge Eilers søster, der er gift med mølleren i Valsted. På turen køber Elisabeth en dyr parasol til 9 kr. og ekstra blonder til pynt. Dengang blev det anset for bondsk at være solbrændt, så kvinderne fra byen beskyttede deres hvide hud med store hatte og parasoller. Den 22. maj tager man på udflugt til Fortunen, hvor man nyder en sodavand og en øl til i alt 40 øre. Den 25. maj går turen til Bellevue. Pinsedag tager de på skovtur til Lyngby, Søllerød og Skodsborg, og til befordingen lejer de en droske til 1,40 kr.

Den 8. juni er ægteparret på udflugt til Tårnbæk og Raavad. Den 14. juni rejser Eiler og Elisabeth et par dage til Nidløse ved Roskilde for at besøge slægtninge i præstegården, og den 28. juni tager man dampsporvognen til Bellevue, hvor der købes en badebillet og et håndklæde til 28 øre. Man tager på skovtur til Gribskov den 5. juli, til Frederiksværk den

Fig. 8. I 1896 lå familien Berth på landet i Rungsted. Husmoderen og børnene var for det meste alene, idet husfaderen måtte passe sit arbejde i byen. Men når man havde lejet en sommervilla, var det almindeligt, at ældre kvindelige slægtninge kom på besøg og blev nogle dage. Om formiddagen ordnede kvinderne huset, satte blomster i vand, drøftede madplaner og ordnede husholdningsregnskaber. Om eftermiddagen sad man i haven og broderede eller læste, hvis vejret tillod det. Landliggerfamilierne holdt sig for sig selv, og kun sjældent indledte man nye forbindelser med andre landligere eller lokalbeboere.

Fig. 9. Familien Hagerup på rotur med venner i 1892. Man kunne leje fiskernes både for 1,50 kr. om søndagen, og det blev populært blandt landliggere at tage på fisketur.

11. juli for at besøge Eilers to søstre, og den 25. juli går turen til Klampenborg. Den 27. juli kører de i droske til Bellevue og Fortunen, og undervejs nyder de hver en portion jordbær til 1 kr. I august er de igen i Klampenborg og Charlottenlund.

Ferie med småbørn

Det var fortrinsvis familier med småbørn, der ønskede at leje sig ind hos de lokale beboere, fordi hotellerne som regel ikke var baseret på ferieophold, hvor man havde sine børn med. Københavnerne kom i kontakt med den lokale befolkning ved at spørge sig for hos de stedlige handlende eller ved at avertere i aviserne i de tidlige forårsmåneder. Når man var kommet i forbindelse med en familie, var det meget almindeligt at tage derud i påsken og se på sommerboligen dels for at betale en del af lejen på forskud, dels for at få et overblik over, hvad der skulle medbringes fra byen. Man tog gerne på landet i maj og blev der til midten af september. I denne periode flyttede de lokale beboere ud i skure og vaskehuse,

som blev nødtørftigt indrettet til beboelse. Sommerboligerne var imidlertid ikke tilstrækkelig møbleret til at opfylde de mere forvænte københavneres behov, så derfor tog man både møbler og husgeråd med fra byen.

Når de borgerlige familier prioriterede landlivet så højt, var det både for at nyde naturen og for at slappe af fra bylivets repræsentative pligter og selskabelighed. Men det var kun en kortere periode, familien kunne være samlet, for husfaderen måtte passe sit arbejde i byen. Hvis sommerboligen lå i Københavns nærhed, rejste mændene frem og tilbage hver dag. Man kunne tage dampskibet, der lagde til ved de fleste fiskerlejer mellem København og Helsingør. Den tidlige afgang fra Rungsted kaldtes for „Slavebåden“, den næste kl. 9 for „Grossererbåden“, og kl. 10 afgik „Etatsrådbåden“. Om eftermiddagen serveredes drinks eller middag om bord, og herrerne kunne slappe af i

Fig. 10. I 1890 købte Eiler Hagerup et fotografiapparat og 2 dusin plader, fra dette år stammer en del billeder af familien. Billedet viser fisker Nicolaj Hansens hus i Skotterup, som familien Hagerup lejede i 5 år. De indrettede huset med deres egne møbler og anlagde en pynkelig have. Elisabeth sidder i liggestolen med sine børn, tjenestefolk og hund ved siden af sig. Hunden kunne være bister. Det år bed den fisker Hansen, så han måtte have en skadeserstatning på 50 kr.

liggestole. Hvis sommerboligen lå længere væk, f. eks. i Hornbæk eller Hellebæk, måtte husfaderen nøjes med at besøge familien om søndagen. Det var en lang rejse derop. Før kystbanen åbnede i 1897, måtte man med Nordbanen over Hillerød for at komme til Helsingør. Derfra kunne man tage med dagvognen videre op langs kysten eller leje en charabanc for 1 kr., der kørte direkte til bestemmelsesstedet.

Kvinder og børn blev på landet hele sommeren. I folks erindring står barndommens sommerferier i et paradisisk skær, men for kvinderne har sommeren på landet været en blandet fornøjelse. Tjenestefolkene var ikke særlig interesserede i at komme med på landet, fordi de

mange huslige pligter skulle udføres under primitive forhold, og desuden skulle der være nogen til at se efter lejligheden i byen og sørge for husfaderen.

Kvinderne var det meste af tiden overladt til sig selv og børnene. Måske fik man besøg af kvindelige slægtninge, så man havde nogen at snakke med. En meddeler, der dengang havde et spædbarn, nævner, at hendes svigermor kom på besøg i et par uger, men brugte det meste af tiden til at skælde ud: „Hvad har du nu gjort i dag? Så meget, som der kan ligge på min flade hånd“. Man slækkede ikke på kravene til klædedragt og kostvaner, fordi man lå på landet, men under de uvante forhold tog husarbejdet længere tid. Det var besværligt at lave mad ved en hvæsende primus, vaske bleer ved pumpen i gården og få stivet og strøget de hvide sommerkjoler. Den eneste hushjælp, man kunne få, var de lokale unge piger.

I juli måned 1885 lejer familien Hagerup sig ind i Tårnbæk. Boghandler Hagerup har dette år haft økonomisk fremgang. Årsforbruget er steget til 4.636,35

kr., hvilket er 1.173,30 kr. mere end det forudgående år. Til sammenligning kan nævnes, at en arbejderfamilie på 2 voksne og 1 barn behøvede 750 kr. årligt „til et ordentligt, men tarveligt livsophold“. Den forøgede indtægt anvendes bl. a. til et landophold og en bedre bolig, idet familien flytter til en større lejlighed i Holbergsgade 11, hvor huslejen er 212 kr. i kvartalet. Til sammenligning kan nævnes, at en 1-2 værelses lejlighed på brokvartererne på dette tidspunkt kostede 25 kr. i kvartalet.

Elisabeth Hagerup bliver i Tårbæk hele sommeren med den lille søn, måske mest ud fra den betragtning, at drengen vil have godt af den friske landluft, da han har været syg og svagelig hele vinteren. Huslejen i Tårbæk beløber sig til 70 kr. for 2 måneder. Dertil kommer de øgede transportudgifter. Flyttevognen koster 8 kr. og et månedskort til dampskibet 16 kr., idet Eiler Hagerup hver dag skal ind til

boghandelen. Den 31.7. 1885 skriver hun til sin svigermoder om forholdene:

„Kjære Svigermoder!

Det var min Beslutning at skrive til Dig saa snart vi vare komne herud, men saa savnede jeg Papir og Blæk og fik det først da Eiler kom fra Byen i Gaar, før vi flyttede herud, havde jeg saa meget at tænke paa, at jeg ej fik skrevet til Dig.

Vi kom da i god Behold herud. Flyttegodset blev kørt herud om Formiddagen,

Fig. 11. I 1899 rejser Eiler Hagerup sammen med boghandler Bondesen på forretningsrejse til Schweiz, Italien og Frankrig. I Lugano spiser de på Hotel Reichmann, og derom skriver Eiler hjem til Elisabeth: „Det varede en farlig Tid før vi fik noget og det var et højt mærkeligt Maaltid, Stumper af kogt Kjød, Stumper af stegt Hønskjød, Skiver af Polse, Stumper af Skinke, dertil meget sur Salat, samt en Tallerken, der syntes at indeholde dejlige syltede Frugter, men da vi fik smagt paa dem, vare de saa stærkt syltede i Ingefær, spansk Peber etcetera, saa de vare umulige at spise“.

LUGANO- CHEMINDE FER
FUNICULAIRE.

MONTE-

SAN-SALVATORE

914 M. S/M.

MOTEUR ÉLECTRIQUE
SYSTÈME ABT
CONSTRUIT PAR
BUCHER & DURRER, KÄGISWYL (Obwalden)

EXCELLENT
HÔTEL-
RESTAURANT
AU SOMMET.

PRIX MODÉRÉS
TARIF APPROUVÉ
PAR
LA DIRECTION.

VUE MAGNIFIQUE
SUR LUGANO
SES ENVIRONS
ET LA PLAINE
DE LA LOMBARDIE.

Hotel Reichmann au Lac

LITH. MÜLLER & TRUB, AARAU

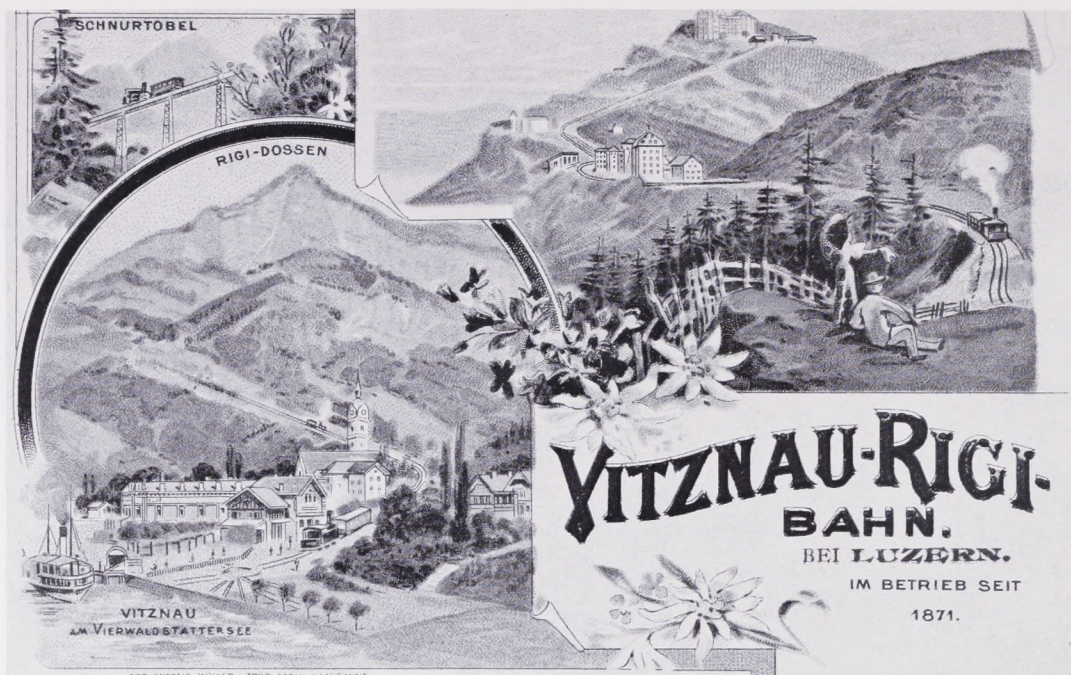

Fig. 12. På rejsen i 1899 genser Eiler Hagerup mange af de steder, han året forud havde besøgt med Elisabeth. Fra Luzern skriver han til hende: „Vi spadserede en lang Tur omkring i Luzern, saa paa Marked, vare oppe ved de gamle Stadmure og tog saa Kl. 10.50 om Formiddagen afsted til Flüelen, hvor vi efter at have styrket os med en Boeuf spadserede hen til Axenstrasse, der som Du nok husker har et Galleri, der er hugget ud i Klipperne lige ud til Vierwaldstättersøen“.

og vi selv kom om Eftermiddagen. Vi ere rigtig glade for Lejligheden, det ere rummelige, luftige Værelser og et rart lille Kjøkken, og efter Taarbæk at regne bo vi temmelig ugenert. Vi have en Bænk nede ved Stranden, og jeg har stillet et Bord derned, som jeg for Øjeblikket sidder og skriver ved, men Bordet er for lavt til Bænken, derfor er Skriften saa daarlig. Eiler kommer ned til Stranden om Morgenen mellem 7 og 7 $\frac{1}{2}$ og staar hernede hele Dagen med Undtagelse af nogle Timer, vi tilbringer i Skoven. Der lægger vi ham paa Rejsetæppet, og saa morer han sig med at trille rundt. Han kom 1 $\frac{1}{2}$ Gang rundt og er saa henrykt, naar han kommer paa Maven, saa sparker han med Benene, men er jo for tyk til at kravle. Han er begyndt at gnaske af en Tvebak og er i det hele taget meget livligere end hos Dig paa Frederiksværk.

Store Eiler kommer ud om Eftermiddagen 4 $\frac{1}{2}$ eller 5 $\frac{1}{2}$, og saa spise vi til Middag. Han tager ind om Morgenen Kl. 7 $\frac{1}{4}$ og bader forinden.

I have det vel rart paa Frederiksværk, det er jo saadan en dejlig Sommer i Aar. Vil Du hilse Caroline og takke for den gode Madkurv, hun gav os med, det glemte jeg at sige i sidste Brev. Hjærtelig Tak for Dit sidste Brev, ja nu hører jeg nok snart fra Dig igjen.

Vil Du hilse Parret paa Herresædet samt Familien paa Værket og Elise hjærteligt fra mig.

Jeg skammer mig ved at sende dette Brev af Sted, men der er uformødet kommet nogle Draaber Vand paa. Jeg haaber Du tilgiver mig og ikke viser det til nogen.

Kjærlig Hilsen fra Elisabeth.“

Det var meget almindeligt, at man skiftede opholdssted hvert år. Måske ønskede man en bedre bolig, måske blot afveksling. Allerede i september samme år, lige hjemkommet fra Tårnbæk, averterer Eiler Hagerup efter en ny sommerlejlighed i „Berlingske Tidende“.

I 1886 ligger familien Hagerup igen på landet i Tårnbæk, men denne gang i en

bolig til 300 kr. for hele sommeren. De lejer også et badehus til 20 kr. for én time daglig. Anstændigheden fordrer, at man ikke viste sig på åben strand i badetøj. En dame kunne end ikke følges med en mand til stranden, blot hun havde badetøjet over armen. Derfor byggede man badebroer med badehuse i strandkanten, så man kunne klæde sig om dér og ugenert stige ned i vandet. Ved de større badesteder tog en kone sig af at skylle og tørre landliggernes badetøj. Når husfaderen kom på besøg i week-enden, tog hele familien på længere udflugter og skovture. Denne sommer var familien Hagerup både i Esrom, Vedbæk, Hellebæk, Ørholm, Raavad og Aldershvile.

I 1887 vælger familien Hagerup at tage til Vedbæk, hvor de lejer sig ind hos sadelmager Tesch for 390 kr. Det var en god ekstraintægt for en sadelmager, der i årsindtægt gennemsnitligt havde 900 kr.

Familien er nu blevet forøget med en lille datter, Ellen Margrethe, og hunden Rolf.

Til sommerboligen køber Eiler Hagerup bl. a. et bord og en havebænk. Hvis man tænkte på at slå sig ned hos samme familie flere år i træk, anskaffede man gerne møbler, der kunne blive stående i vinterhalvåret. Han køber også diverse frø, sommerblomster og stikkelsbærbuske til haven i Vedbæk. Landliggernes opfattelse af, hvordan en have burde se ud, stemte ikke overens med fiskernes forblæste urtehave. Derfor anlagde de sirlige bede og plantede blomster med mere eller mindre held. Til familiens fornøjelse købes også et kroketspil til 7 kr. Dette spil var meget populært blandt københavnerne, men næsten ukendt for de lokale beboere.

I august måned rejser Elisabeth og Eiler Hagerup alene til Møn, et ønske de længe havde haft. Nu var muligheden til stede, fordi de både havde fået en barnepige og en tjenestepige, der skulle tage sig af de to små børn.

For at være uafhængige af jernbaner og dampskibe lejer de en lille jagtvogn med to sæder og en hest ved navn Snup. Undervejs hilser de på slægtninge og venner, og Eiler får lejlighed til at vise Elisabeth de steder, han kendte så godt fra sin barndom.

Efter et par dages rejse, når man til færgelejet, og Eiler skriver i sin dagbog: „... Et Øjeblik efter naaede vi Kallehave, hvor Snup fik sig et Foder, vi en Sodavand. Snup maatte nemlig styrkes lidt før det rædselsfulde Øjeblik kom, da den skulle færges over, det havde den vist aldrig været med til, idetmindste saa den saa forundret og forskrækket ud, som en Hest kan. Men overfarten gik meget godt, der var aldeles blikstille saa det varede en god halv Time, fordi 3 Mand maatte ro Færgen over til Koster.

Fig. 13. Familien Hagerup på verandaen i „Strandhytten“ 1903. Landliggerne holdt af at spise og drikke kaffe i det fri, helst på verandaen eller i et lysthus i haven.

Fig. 14. I 1901 købte familien Hagerup „Strandhytten“ i Bakkebølle. Et idyllisk husmandssted, der lå ugenert helt nede ved strandkanten.

Vi naaede altså Koster, hvorfra det hurtigt gik videre til Stege. Saa kørte vi ind i Badens Hotel og spiste til Middag der, meget daarligt og meget dyrt. Varmt var det og en Middagssøvn, som Fluerne næppe tillod, gjorde godt. Kl. 4 á 4½ kørte vi saa ud af Stege igjennem den ærværdige Mølleport, henad 6½ naaede vi Klintholms Skovriderbolig og spurgte den gamle Skovrider Stoltze om vi kunne bo hos ham. „Nu skal jeg spørge mine Fruentimmer derom“ svarede han og kløede sig bag Øret. Lidt efter kom han ud stadig kløende sig. „Ja, det kommer jo an paa det — — et meget vigtigt Spørgsmaal er om de er Mand og Kone“. Jo, det var vi da, og saa kom vi til at bo der, ellers havde de ikke haft Plads. Og der var meget rart at bo, og glade vare vi, thi der var kun halvt saa dyrt som paa Liselund“.

Fra 1888–1893 bor familien Hagerup fast hver sommer hos fisker Nicolaj Hansen i Skotterup. Familien tager længere

op ad kysten, fordi stedet er mindre besøgt af københavnere, samtidig er huslejen mindre, nemlig 280 kr.

Man køber sikkert ikke egen sommerbolig, fordi familien i denne periode har mange udgifter. Dels har de fået endnu en lille søn Paul, og dels er de flyttet til en stor 5 værelses lejlighed i Sølvgade 34.

I 1891 tager Elisabeth og Eiler Hagerup til Berlin, hvor de besøger kunstmuseer, går i teatret og på forskellige forlystelsesetablissemeter. De rejser også til Quedlingburg og hilser på boghandler Vieweg, hvor Eiler 13 år tidligere havde arbejdet.

De følgende år rejser Eiler Hagerup på forretningsrejser til Sydeuropa enten sammen med Elisabeth eller med boghandler Bondesen.

Ferie med større børn

Mange landliggere kom til at holde af det sted, de boede om sommeren, og ønsket om at få egen sommerbolig meldte sig. Hvis man havde økonomisk mulighed, købte man en grund og fik de lokale håndværkere til at bygge en sommervilla.

Fig. 15. Huset blev for lille til familien. De gamle bygninger blev nedrevet, og i 1910 var den ny „Strandhytte“ klar til indflytning.

Derved kunne man nyde landlivets idyl uden at have de lokale beboere for tæt ind på livet, og som børneflokkene voksede, var det praktisk med flere bekvemmeligheder og mere plads omkring sig.

De fleste indrettede husene enkelt med lette kurve- eller fyrretræsmøbler i almestil, hvilket var en kontrast til vinterboligens mørke plyds- og mahognimøbler.

I 1901 køber familien Hagerup et husmandssted med jordtilliggende i Bakkebølle ved Vordingborg. Familien er de første københavnere, der erhverver som-

merbolig på egnen. Som travl forretningsmand har Eiler Hagerup sikkert villet så langt væk fra byens forpligtelser som muligt. At han netop vælger Bakkebølle, hænger sikkert sammen med det gode forhåndskendskab, han havde til Sydsjælland.

I årene fremover bor familien hver eneste sommer i „Strandhytten“ i Bakkebølle. Da børnene bliver voksne, samles slægt og venner dér for at nyde ferielivet.

Lille Heddinge kirke – en kridtstenskirke i tre stokværk

Af NIELS JØRGEN POULSEN

På den flade, frugtbare slette et par kilometer bag Stevns Klint ligger landsbyen Lille Heddinge. Her er en række velholdte gårde, en smedie og en rytterskole, og her ligger sognets kirke. Den er som alle de ældre huse i byen opført af kridtsten, der længe var det foretrukne byggemateriale på egnen. Allerede i den store kirkebyggeperiode i Danmark i 11 og 1200-årene, da trækirkerne blev afløst af kirker af sten, gjorde stevnsboerne brug af den smukke gullig-hvide stenart. Her

Fig. 1. Stevns Klint ved Korsnøb i Lille Heddinge sogn. Det bløde hvide skrivekridt udgør klintens nedre del. Derover ligger den noget hårdere kalksten (geologisk: bryozokalk eller limsten), hvis lagdeling fremhæves af flintelag. Denne vejrbestandige kalksten, i daglig tale kridtsten, er siden den tidlige middelalder benyttet som byggemateriale. I klinten ses endnu spor af stenbrydning, der først er hørt op ved midten af vort århundrede. Stender fot. 1910. Det kongelige Bibliotek.

og i det øvrige Østsjælland er henved 50 kirker bygget af kvadre, der blev brudt i Stevns Klint (fig. 1). Og herfra hentedes også stenene til ringmuren om den borg, som biskop Absalon grundlagde i København 1167.

Ligesom i nyere tid må arbejdet med at tildanne kvadre af kridtstenen (egl. kalksten) være foregået i selve stenbruddene i klinten. Her er materialet blødt og medgørligt og kan behandles med økse. Som vi nu finder kvadrene i de stevnske kirker, er de smukt glattede og må være gået efter med skarøkse med tværvendt æg. Først i den senere middelalder gik man over til at skære stenene med sav.

Af klintens stenmasser brændtes også den kalk, hvoraf man tilberedte sin mørtel. Selv flinten, der optræder som årer mellem kridtstenslagene, fandt anvendelse. Den kunne sammen med brokker og

Fig. 2. Lille Heddinge kirke efter restaureringen, set fra sydøst. Birgit Als Hansen fot. 1977.

marksten bruges som fyld i kirkernes kassemure.

Fra november 1975 til november 1976 undergik Lille Heddinge kirke en gennemgribende restaurering. De gamle mure havde slået revner, og taget var utæt. Efter arkitekt Curt von Jessens og ingeniør Eduard Troelsgaards anvisning blev der støbt forstærkninger under fundamentet og indlagt bjælker, der skulle binde bygningen sammen. Samtidig gik muremester Michael Jørgensen og hans folk murene efter og nedbankede løstsiddende puds. Herved fremkom en gunstig lejlighed til at gøre bygningsarkæologiske iagttagelser.

Lille Heddinge kirke (fig. 3) består af romansk kor og skib, hvortil der i middelalderens sidste del er tilføjet et sakristi ved korets nordside, et tårn i vest og ved syddøren et våbenhus. Korets hvælv må være indbygget endnu i romansk tid; hvælvene i skibet er ret sene, vel fra tiden omkring år 1500. Ser man på grundplanen er der ikke noget overraskende ved kirken, måske lige med undtagelse af det underligt skæve kor. Men betragter man bygningen fra den pyntelige lille kirkegård, springer skibets usædvanlige højde straks i øjnene (fig. 2). Murene må-

ler omkring 8,5 m, og dette høje hus har da også allerede længe påkaldt sig interesse. I 1890'erne blev kirken undersøgt af bygningsarkæologen J. B. Løffler og historikeren W. Møllerup, og arkitekten V. Koch tegnede et tværsnit gennem skibet. Den hidtil grundigste undersøgelse skyldes museumsinspektør Chr. Axel Jensen (1878–1952), hvis håndskrevne rapport er dateret september 1916. Det er den, der danner grundlaget for beskrivelsen af kirken i Nationalmuseets store værk, „Danmarks Kirker“ (Præstø amt bd. 1, 1933–35). Chr. Axel Jensens arbejde aftvinger respekt. Uden at opleve kirken delvis afklædt for puds og uden at kunne gøre brug af byggestilladser tydede han detalje efter detalje og konkluderede, at skibet oprindeligt havde stået med tre etager.

Under restaureringen 1975–76 blev der i skibets mure under hvælvene fundet aftryk af bjælkeender, der viste, at her oprindeligt havde ligget et bjælkelag. Sporene efter et lignende loft over hvælvene var allerede kendt, og det bekræftede formodningen om, at der engang havde ligget to etager over kirkerummet (se fig. 13a). I skibets østvæg blev der afdækket to nicher, som viste, at korbuen havde været flankeret af to sidealtre; samtidig sås det, at korbuen i sin nuværende form ikke var den oprindelige. Der blev fundet kalkmalerier fra flere perioder. En gennemgang af de øverste murpartier i skibet afslørede ikke få indridsede stenhuggermærker, og i syddøren kom en runeindskrift til syne. Men før vi går nærmere ind på disse fund, må vi imidlertid uddybe en iagttagelse, der gav anledning til en del hovedbrud. Det viste sig nemlig, at kor og skib var bygget i to etager, og at skibet imod sædvane var opført før koret.

Efter afbankning af puds i det hjørne, hvor korets sydmur støder sammen med skibets østgavl (fig. 4), fremkom der en sprække så bred, at man kunne kigge

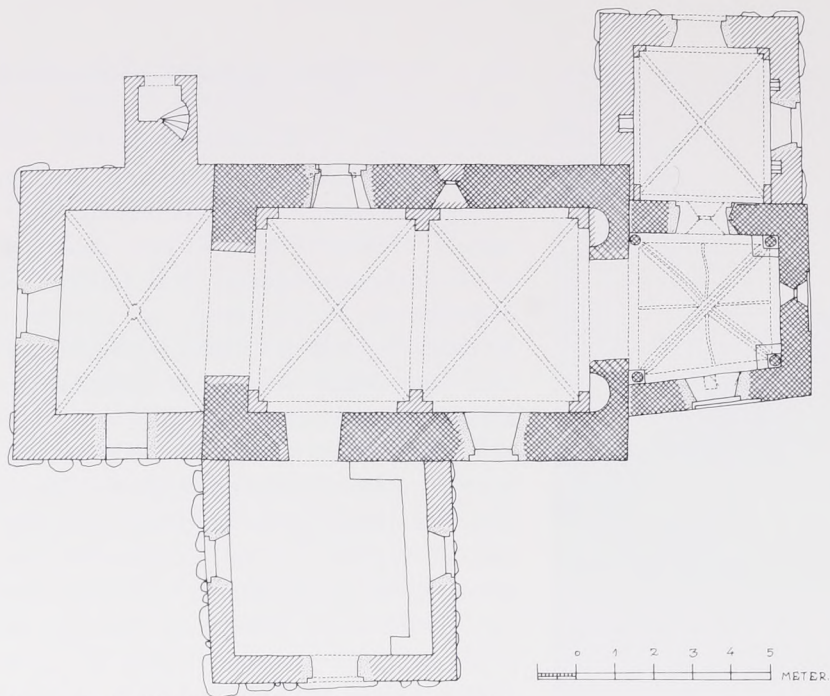

Fig. 3. Lille Heddinge kirke. Plan 1:200. Efter „Danmarks Kirker“, revideret 1977.

igennem den og samtidig undersøge det hidtil skjulte parti af skibets østmur. Det sås her, at skiftene i skibet løb smukt igennem, og at muren stod med glattede fuger. Dette kunne kun betyde, at opførelsen af skibets østfacade var afsluttet, før koret byggedes. Samme forhold kunne iagttages fra tagrummene over koret og sakristiet, hvor det øverste af korets nordmur er tilgængelig fra begge sider.

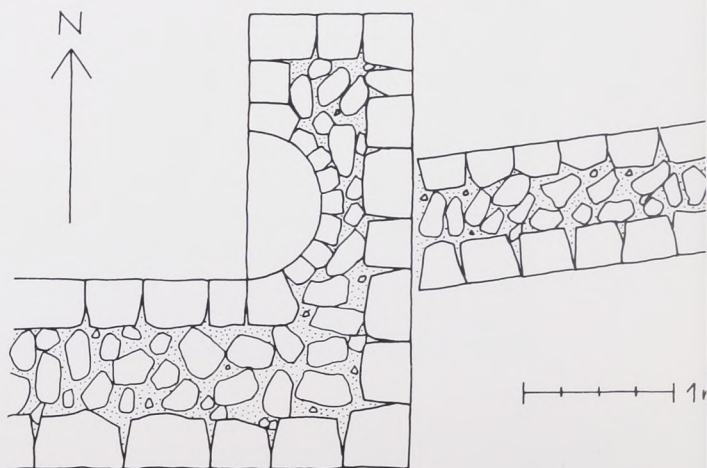
Endnu et forhold peger på, at kor og skib ikke er opført på én gang. Korets oprindelige vinduer er foroven afsluttet med murede buestik. I skibet kendes denne konstruktion slet ikke. Vinduerne i de to øverste stokværk er vandret afdækkede, medens vinduesåbningerne i det nedre rum er rundbuede og hugget ud i det allerede etablerede murværk. Disse kon-

strukture forskelle kan skyldes, at det var et andet og håndværksmæssigt mere avanceret byggesjak, der opførte koret. Hvor lang tid, der er gået mellem de to byggetaper, er det dog ikke muligt at udtale noget sikkert om.

Efter denne konstatering meldte sig nu den dristige tanke: var skibet, dette tårnagtige stenhus, i det hele taget bygget som en kirke? Var den treetages bygning ikke snarere et forsvarstårn eller et magasinhus, som først med korets opførelse blev til et indviet gudshus? For at svare på dette spørgsmål måtte alle detaljer i skibet gæses nøje efter.

Det er tydeligt, at den brede syddør stadig står, som da muren blev opført. Her er de skrå sider, smigene, muret med kridtkvadere. Døren afsluttes foroven af

Fig. 4. Principskitse af murens konstruktion ved sammenstødet mellem korets sydmur og skibets østgavl. Murene er opført som kassemure. Kridtkvadrene danner kun en ydre beklædning, en „stobeforskalling“, der aldrig blev fjernet. Mellemrummet mellem sidernes kvadre er udfyldt med marksten og flint blandet med en fed, grovkornet kalkmørtel. Triumfmuren er vist sådan, som den formodentlig har set ud før korbuens udvidelse.

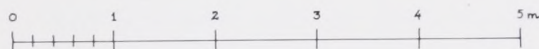
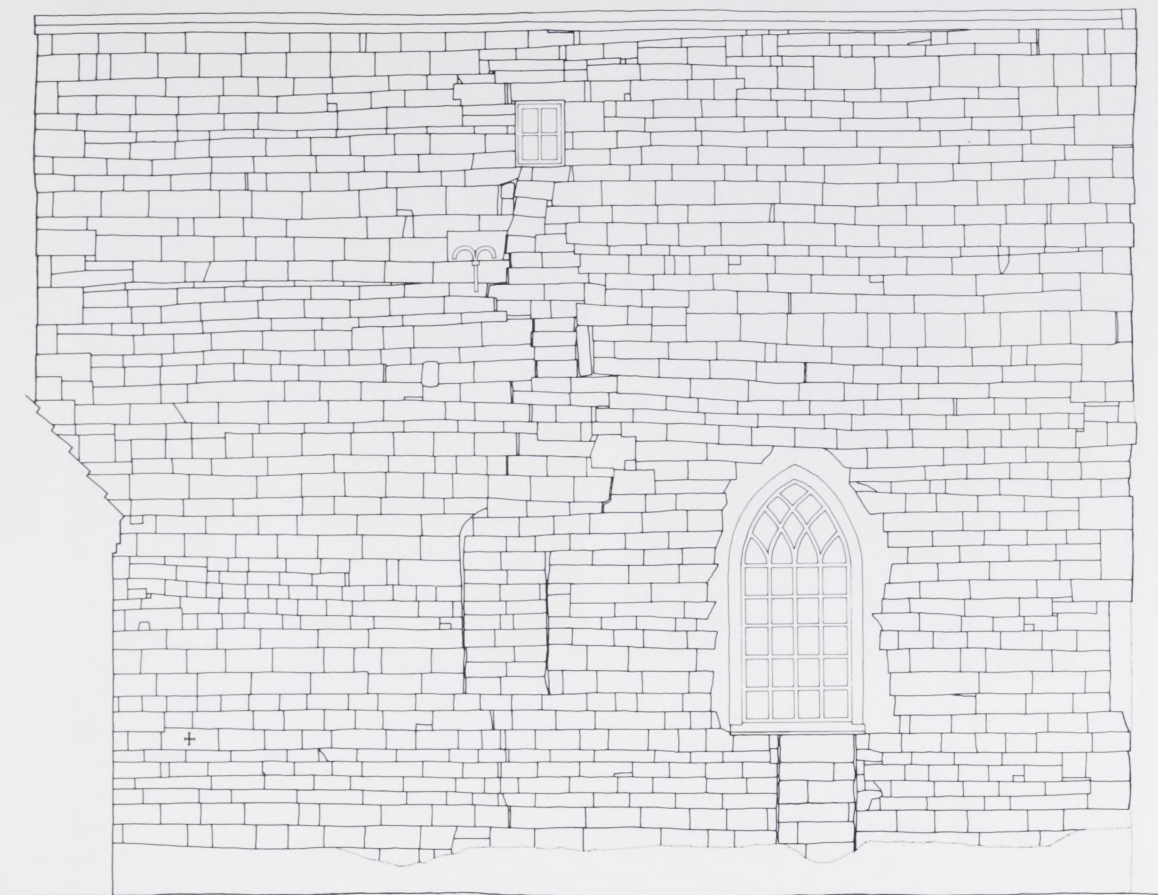
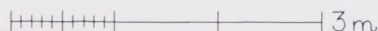
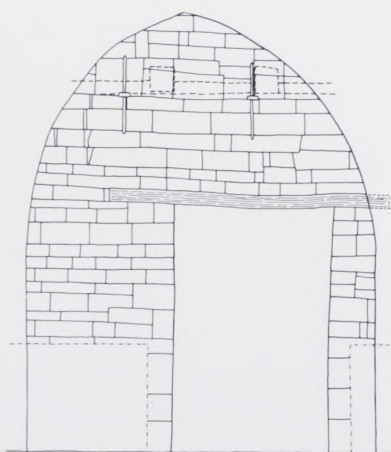

Fig. 5. Skibets nordfacade 1:75. Skifterne er nogenlunde ensartede. I hjørnerne er anvendt større kridtkvadere. Ind imellem har et udligningskifte være påkrævet. De to munkestensskifter i murkronen er en senere tilføjelse. Den øverste del

af den tilmurede norddør er ødelagt af et moderne vindue. Hver af de tre stokværk har haft et vindue i nord; det nederste, rundbuede, er tilmuret, medens det øverste, rektantede, stadig er i brug. Vinduet i mellemetagen er kun svagt kendeligt, idet dette murparti er omsat som følge af en revnedannelse, der sikkert er fremkaldt af åbningernes placering lige over hinanden. Målt af Anette Kruse, Henrik Jacobsen og Niels J. Poulsen; tegnet af sidstnævnte 1976.

nogle svære, vandrette egeplanker (fig. 6), der kun kan være lagt på plads under opmuringen.

Kirkens tilmurede norddør ses endnu i ydermuren, men i nyere tid har et stort vindue opslugt det øverste af døren (fig. 5). Ved at bryde den indvendige karm i vinduet op og fjerne den løse opfyldning mellem dørens indre og ydre tilmuring kunne man se, hvorledes døren har stået,

Fig. 6. Sydveggen i skibets vestende med syd-døren. Sporene efter det nedre bjælkelag er indtegnnet. 1:75. Målt af Niels-Holger Larsen 1976.

Fig. 7. Sidealterniche nord for korbuen delvis skjult af den senere hvælvpille. Kun den øverste halvdel af nichens tilmuring er fjernet. Den runde afslutning er hugget ud i murværket. Den søndre side er omsat som følge af korbuens udvidelse. Fot. 1976.

før den sløjfedes. Den smalle åbning er kun 75 cm bred og sidder forskudt mod øst i forhold til syddøren (fig. 11). Smigene er ikke murede, men står pudset, således at murfyldets marksten og flint træder frem; dog sidder der ind imellem enkelte kridtkvadere. De to dørkarme er frembragt ved behugning af ydermurens kvadre, og i begge sider har det været nødvendigt at supplere med nye sten. Meget tyder således på, at døråbningen er brudt igennem en allerede stående mur. Kirken har derfor nok en tid lang mang-

Fig. 8. Sløjfede romanske vinduer i korets nordvæg. Øverst hvælvets vægbue, der har ødelagt det ældste „hesteskoformede“ vindue th. i billedet. Herunder sidder det yngre vindue, der er konstrueret på en lidt pudsig måde. Først er den ældre åbning tilmuret, derefter er den nye hugget ud i muren, og samtidig er der indmuret et stik. I den stensatte lysning ses sporet efter midterposten. Åbningens nedre del er ødelagt af døren til sakristiet. Fot. 1976.

let norddøren: dette er et særsyn blandt danske landsbykirker.

Skibet har i nederste stokværk kun haft ét vindue i hver langside (fig. 5 og 11). Under restaureringen fjernedes nordvinduet indvendige tilmuring, og der fremkom et smukt romansk vindue. Såvel den rundbuede afslutning som smigene syntes hugget ud i murværket og derefter pudset. Den slanke lysning, 109 cm høj og 31 cm bred, var sat af syv fint tildannede karmsten af kridt, hvoraf den øverste skrev en smuk halvbue. I sydvæggen er bevaret den vestre side af et lignende vindue. Det er svært at afgøre, om de to vinduer er oprindelige. Også alternicherne, der må opfattes som oprindelige (se nedenfor), er udført uden murede buestik; men da vinduerne i de to øverste stokværk står med murede sider, er det nok rimeligt at opfatte de pudsede åbninger i underetagen som sekundære. Med andre ord kan underetagen i begyndelsen have været uden vinduer eller haft mindre vinduer, der er opslugt af de senere åbninger.

I triumfvæggen, skibets østvæg, fremdroges på hver side af korbuen en halvcirkulær niche, der har tjent som baggrund for et sidealter (fig. 7). Alternicherne er ca. 1 m brede, 0,5 m dybe og 1,75 m høje og er afsluttet med kvartkuglehælv. Indvendig er nicherne beklædt med små, smukt tildannede krumme kridtsten, der næppe er senere indsat, men må være muret samtidig med, at mur-

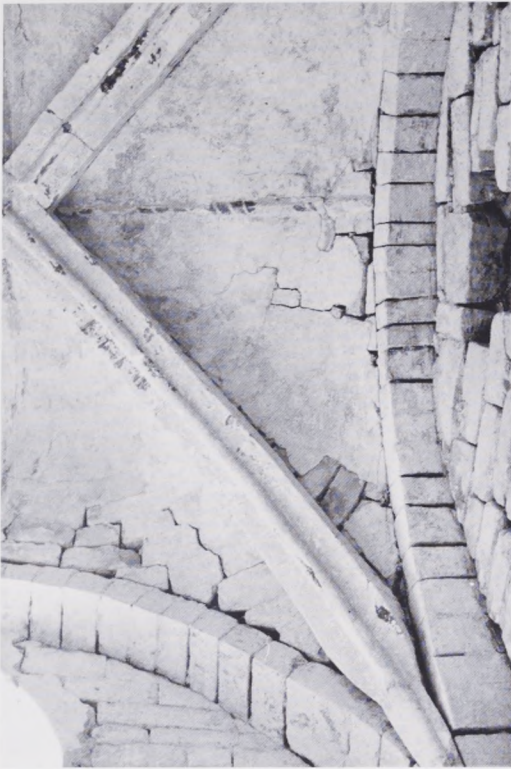

Fig. 9. Korhvælvets sydvestre del. Foruden de rigtige ribber fininddeles hvælvet med små lidt uregelmæssige grater, der er formet i mortlen. Her anses spor af bemaling. Fot. 1976.

kernen blev støbt. Sidealternicherne synes i første færd foroven afsluttet med vandrette skifter, som derefter med økse og mejsel er udhulet til et kugleudsnit. Denne fremgangsmåde forekommer overraskende og lidt primitiv; men kridtstensbeklædningen fortæller, at nicherne er oprindelige.

Det må herefter konkluderes, at skibets nederste etage fra begyndelsen har tjent som kirkerum. Herpå tyder ikke alene alternicherne, men også bygningens rektangulære form, dens øst-vestlige orientering og syddørens placering. Imidlertid er den nuværende korbue som nævnt ikke den oprindelige. Da den udførtes, greb man hårdhændet ind i den nordre alterniche, hvis søndre del blev omsat (fig. 7). Triumfbuen må dog have afløst en tidligere bue, da væggen hele udformning synes at forudsætte eksistensen af en bue i midten.

Spørgsmålet bliver herefter, hvad denne første korbue ledte ind til. Opførte man allerede, så snart skibet stod færdigt, et stenkors, som skulle rumme det indviede højalter, der er kirkens egent-

lige helligdom? Eller stod der øst for skibet et trækapel, der en tid lod sig bruge som kor sammen med det nye skib? Når den sidste tanke bør overvejes, så skyldes det den udtalte stædighed, hvormed man i den katolske tid holdt sig til det sted, hvor man éngang havde indviet et hus til tilbedelsen af Gud. De senere års kirkeundersøgelser har således vist, at trækirken normalt blev stående, medens der rejstes en ny kirke af sten, hvad der sikkert er betinget af, at man ønskede at opretholde altertjenesten under kirkens udvidelse.

Hidtil er der ikke fundet spor af nogen trækirke i Lille Heddinge. Det er ikke umuligt, at der har været en forgænger af træ; men gulvet er endnu ikke blevet undersøgt. Her under de gulbrændte gulvfliser, lagt i en ubarmhjertig beton, vogter kirken måske på en hemmelighed, som ad åre vil kunne afsløres ved en systematisk udgravning.

Inden vi vender os til skibets øverste etager, skal vi se nærmere på koret og de afdækkede kalkmalerier.

Det underligt skæve kor har oprindelig haft et højsiddende vindue i hver af langmurene. Fra tagrummet ses, at begge er muret med stik, og at vinduerne er blevet sløjfet, da hvælvet blev indmuret. De afløstes da af lavere siddende vinduer i hver af korets tre mure, hvoraf det nordre og det østre stadig er at se.

En undersøgelse af de to vinduesåbninger i korets nordmur (fig. 8) gav til resultat, at det ældste af dem endnu har bevaret sin krumme smig. Vinduet kan derfor, som foreslået af Chr. Axel Jensen, med rette betegnes som „hesteskoformet“. Denne på vore breddegrader usædvanlige udformning er hermed fastslået, men uden at der deraf skal drages nogen vidtrækkende konklusion.

Korets hvælv (fig. 9) hviler på fire hjørnesøjler med terningkapitæler. Alt er

Fig. 10. Kalkmaleri på korbuens sydvænge. Springende hjort med gren i munden. Billedet er malet i lys okker med røde optrukne konturer. Robert Smalley fot. 1976.

udført i kridtsten. Det kuppelagtige krydshvælv står på oversiden med en meget ujævn overflade, men fra undersiden sås det tydeligt, at hvælvet er muret med nogenlunde ensartede lag. På søjlehovederne fremkom der smukke tovsnoninger.

Det nu helt hvide interiør stod i middelalderen med mange farver. Søjlerne var oprindelig grå, men blev senere sammen med ribber og vægbuer malet med brændt okker. Der er ikke mange sådanne arkitekturbemalinger bevaret herhjemme, men koret i Lille Heddinge kirke minder endnu engang om, hvor farvelade middelalderens mennesker var.

Bag de beskyttende hvidtelag sad en række kalkmalerier fra forskellige perioder. Vi vil her kun omtale de bedst bevarede. I østvinduet, der må være samtidigt med hvælvslagningen, er der i hver smig malet en kvindefigur. De to skikkelser, der er bevaret fra brystet og nedefter, er hinandens spejlbillede. De er klædt i folderige gevandter og strækker elegant henholdsvis højre og venstre fod frem. På den østre smig i korets yngre

nordvindue (fig. 8) sås resterne af et billede med den hellige Katharina med sit marterhjul. Disse billeder er ret tidlige, måske fra før år 1300. Tidligt er også et motiv med en springende hjort med en gren i munden (fig. 10). Billedet sidder i korbuens søndre vænge og er måske kommet til samtidig med buens udvidelse.

Formentlig i 1400-årenes første halvdel har koret fået en hel billedserie med scener fra Kristi lidelseshistorie. På nordvæggen var der bevaret en piskningsscene. Kristus står med hænderne bundet foran sig, medens en lille bøddel bag ham tæver løs med en nihalet kat. På østvæggen, nord for vinduet, var der rester af Tornekroningen og syd for af en Golgatascene. Kristus hænger på korset, herunder knæler Maria og endnu en kvinde, og bag dem ses soldaten Longinus, der stikker sit spyd i frelserens side.

Også triumfvæggens alternicher har været udsmykket med billeder. De ældste farvelag er nu næsten helt forsvundet, men i den søndre niche er bevaret et yngre gotisk maleri. Når den andagtsøgende i katolsk tid tændte et lys og stillede det foran denne niche, så fremtrådte på den krumme bagvæg en kalkmalet bispehelgen. I venstre hånd holder han sin hyrdestav, og den højre løfter han til velsignelse. Fra andre kirker ved vi, at det nordre alter ofte var viet Guds moder, medens det søndre var bestemt for kirkens skytshelgen. Det er meget sandsynligt, at bispefiguren i Lille Heddinge forestiller Sankt Nikolaus, til hvem mange danske kirker er indviet.

Efter restaureringen står nu hjorten og bispefiguren fremme, medens de øvrige

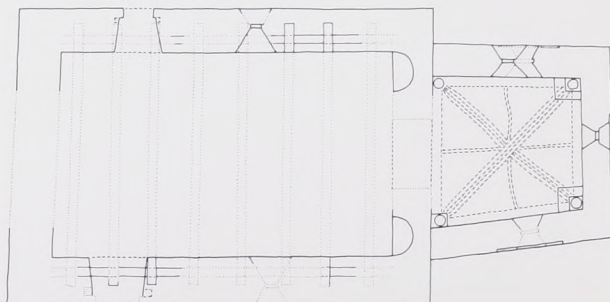

Fig. 11. Lille Heddinge kirke. Plan 1:200. De romanske bygninger, kor og skib, med rekonstruerede dør- og vinduesåbninger. Også triumfbuen er rekonstrueret. Det nedre bjælkelag er indtegnet. Tegnet af Niels J. Poulsen 1977.

billeder igen er skjult bag hvidtekalk. Piskningsscenen var dog så skrøbelig, at den måtte aftrækkes.

Vi vil herefter vende os til skibets to øverste stokværk. Under hvælvene og ca. 3,5 m over nuværende gulvhojded fandtes henholdsvis i nordvæggens østende og sydvæggens vestlige del spor af bjælker (jfr. fig. 6). Tømmeret er for længst forsvundet, men aftrykkene heraf sås endnu i murkernen. Det kunne yderligere iagttages, at bjælkerne i hver langmur har været forankret med et stykke halvtømmer lagt med „bomsiden“ opad, hvorover bjælkerne har været kæmmet. Indtegnes bjælkesporene på en plan (fig. 11), viser de, at der har været et bjælkelag bestående af i alt otte bjælker med en indbyrdes afstand på ca. 75 cm.

Godt to en kvart meter over dette nedre bjælkelag ses over hvælvene (fig. 12) sporene efter et andet loft bestående af syv bjælker. Bjælkerne har haft omtrent samme dimensioner som de nedre (20 til 24 cm på hver led), men er her lagt uden ankerbjælker.

De to bjælkelag betyder, at skibet op-

Fig. 12. Skibets tagrum set mod øst. Nederst oversiden af hvælvene, der ligger omtrent, hvor mellemstokværket har været. Bjælkerne i midten hviler i hullerne efter det øvre bjælkelag. De nicheagtige udhugninger i nordvæggen herover er foretaget ved indlægning af nye bjælker. Det tredje stokværks vinduer er stadig i brug, mellemtagens åbninger er tilmuret. Murkronen, øverst, bærer præg af at være omdannet. Adgangen til korets tagrum er kommet til samtidig med hvælvenes indmuring. Birgit Als Hansen fot. 1977.

rindeligt har været opdelt i tre stokværk (fig. 13a). Denne etageinddeling bekræftes tillige af vinduesåbningerne. I det øverste stokværk er bevaret tre retkantede vinduer, i hver langmur ét, der stadig er i brug (fig. 5 og 12), og i vestgavlen ét, som blændedes, da tårnet blev tilføjet. Det lave mellemstokværk har haft lignende vinduer, men her er langsidernes tilmuret, og det i gavlen næsten helt ødelagt, da der i muren blev brudt en adgang fra tårnet til skibets loftsrum.

De to øvre stokværk er uden døråbninger, og der er da heller ikke fundet spor af nogen udvendig trappe. Etagerner må derfor antages at have været forbundet med en indvendig trætrappe.

Vi kender desværre ikke den oprindelige afslutning af skibets mure. I langsiderne er murkronen omsat (fig. 5 og 12), og de eksisterende glatte gavltrekanter går næppe tilbage til opførelsen. De er muret med bæltet af teglsten (fig. 2), der ikke er anvendt andre steder i kirkens ældste afsnit. Gavlene kan i deres nuværende form skønsomt sættes til 1300-årene. Samtidig hermed er måske skibets velbevarede tagværk, der under restaureringen blev afstivet og forsynet med en ny murrem i sydsiden, efter at ingeniøren og tømrerne med stor teknisk snilde havde løftet hele konstruktionen i denne side.

Siden omkring år 1500 har skibet stået med hvælvinger (fig. 13c). Fundet af et kalkmaleri øst for det nuværende nordvindue fortæller imidlertid, at det nedre bjælkelag på det tidspunkt allerede var sløjftet. Maleriet, der af konservatoren opfattes som en fremstilling af Sankt Kristoffer, var synligt såvel over som under hvælvet og overlappede den nederste etageadskillelse. Det betyder, at mellemstokværket på et tidspunkt inden der blev indbygget hvælv er inddraget i kirkerummet. Måske er det i forbindelse med denne udvidelse, at man udskiftede det øverste bjælkelag. Udhugninger over bjælkehullerne (fig. 12) viser nemlig, at bjælkerne er blevet fornyet, og at man ved indlægningen af nye har søgt at give disse størst muligt vederlag (fig. 13b).

I skibets øverste murpartier er henvend et hundrede kvadre mærket med indridsede figurer. Hovedparten af de mærkede kridtsten sidder i de fire indervægge i 3. til 6. skifte regnet fra oven, men i samme niveau findes nogle få mærkede sten i den del af skibets vestgavl, som står fremme i tårnet. Der sidder kun ét mærke på hver kvader, og alle er ridset med let hånd og måler gennemgående 15 til 25 cm. Der er brugt fem, måske syv, forskellige figurer (fig. 14). De signerede kvadre er tilsyneladende lagt i en vilkårlig rækkefølge, og ind imellem sidder sten, som ikke er mærket, hvad der må betyde, at signeringen ikke er foretaget for på

forhånd at bestemme stenenes placering i skiftet. Det synes troligt, at mærkningen er sket i stenbruddet, hvor den enkelte stenhugger har signeret sine sten af hensyn til afregningen. Med lidt fantasi har vi lov til at forestille os de mærkede sten som resultatet af en håndfuld akkordaflønnede stenhuggeres slid ude i klinten. Dette forklarer imidlertid ikke, hvorfor der kun er „stenhuggermærker“ dette ene sted i kirken. Er de øvrige kvadre måske tildannet af en daglønnet arbejdsstyrke?

Hvad har da dette usædvanlige hus været bestemt til? De øvre stokværk blev af Chr. Axel Jensen forklaret som forsvarsindretning. I en afhandling (Lillehedinge, Storehedinge og Karise, Aarb. 1918) sluttede han ud fra analogier med koret i Store Heddinge kirke og skibet i Karise, at skibet i Lille Heddinge oprindeligt havde stået med en flad tagafdækning og formodentlig havde haft et brystværn. Han tolkede herefter kirken som en „forsvarskirke“, der har skullet bruges både til gudstjeneste og forsvar, hvormed han i første række tænkte på venderne. Derfor anså han kirken for at være af høj alder og daterede den til begyndelsen af 1100-årene eller i det mindste til tiden inden venderkampene hørte op i 1170'erne.

Der fandtes imidlertid under restaureringen intet, der kunne underbygge den antagelse, at skibet har stået med fladt tag, endside at murene har være afsluttet med tinder og skydeskår. Som allerede nævnt er de eksisterende taggavle sandsynligvis først kommet til senere; men man ser ofte gavltrekanterne fornyet i forbindelse med opsætningen af nyt tagværk.

Lille Heddinge kirke bør næppe opfattes som en tilflugtsborg, som aktivt kunne forsvares; men der er dog visse defensive træk ved bygningen. De smalle åbninger i andet og tredje stokværk giver kirken et lukket præg, der før norddøren og underetagens vinduer kom til, må have været endnu mere udtalt. Som sognets vel eneste stenhus og som et fredeligt sted har kirken ydet en naturlig beskyttelse i ufredstider.

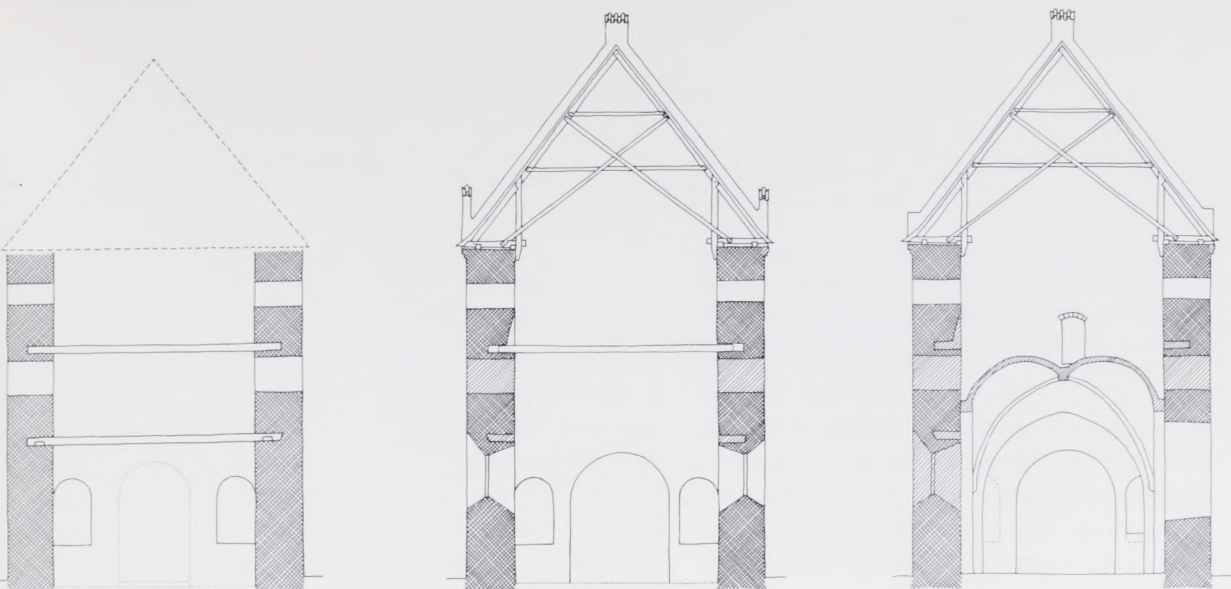

Fig. 13a, b og c. Tværnit af skibet set mod øst. 1:300. a: Den oprindelige stokværksinddeling; underetagen er her gengivet uden vinduesåbninger; korbuen er rekonstrueret; tagets udformning kendes ikke. b: Den senmiddelalderlige situation; de eksisterende taggavle er kommet til; på et tidspunkt inddrages mellemetagen i kirkerummet; det øverste bjælkelag udskiftes; korbuen udvides. c: Situationen fra hvælvs-lagningen omkring 1500 og til nu. Efter V. Koch. Tegnet af Niels J. Poulsen 1977.

Det må være nærliggende at opfatte de øverste stokværk som magasinrum, hvor bønderne tørt og sikkert kunne opbevare deres største rigdom: korn. Spor af hejseanordninger og loftsluger andre steder i landet viser, at loftsrummet i kirker uden hvælvinger har fundet anvendelse som kornmagasin.

Var det da frygten for vendernes angreb, der var årsagen til kirkens særegne udformning? Der er vist ingen grund til at forklejne de krigerske sammenstød og gensidige plyndringer, som i 1100-årene fandt sted mellem de slaviske folkeslag i landene langs Østersøens sydkyst og danske konger og stormænd, og som danner en farverig og eventyrlig ramme om Saxos beretninger. En periode med fredeligt handelssamkvem blev forvandlet til krigsagtige tilstande. Samtidig med, at venderne trængtes af tyskernes fremstød over Elben, blev de målet for danske korstog. Fra Stevns er der mindre end et hundrede sømil til Rygen, og denne kystvendte egn kan have været udsat for vendernes strandhugst. Men hvilke forholdsregler den sjællandske befolkning tog, giver de sparsomme skriftlige kilder ingen oplysninger om.

Kirkens alder lader sig ikke nøjere bestemme. Chr. Axel Jensen forudsætter som nævnt, at kirkens særlige indretning skyldes, at den skulle bruges til forsvar

mod venderne. Herom kan vi ikke vide noget sikkert. Vi er alene henvist til arkæologien. Rækkefølgen i byggeriet må være: skibet, koret og korets omdannelse; men der er intet til hinder for, at ændringerne i koret er foretaget så sent som i 1200'ernes sidste halvdel. De bevarede kalkmalerier er først kommet til en tid efter opførelsen og kan derfor ikke hjælpe med til at datere bygningen. Den anvendte kvaderteknik i murene gør ikke byggeriet entydigt tidligt. Der er intet i kirken, der taler imod, at den ældste bygning er opført én eller to generationer efter, at vendernes plyndringer hørte op i 1170'erne. Men hermed er ikke udelukket, at det var denne fjende, man havde i tankerne, da man ved kirkens opførelse indrettede loftsrum over skibet og gav bygningen et meget tillukket præg. Med disse tre stokværk er kirken enestående i Danmark.

Fra tagene på Lille Heddinge kirke har man udsigt over Østersøen. Det er værd

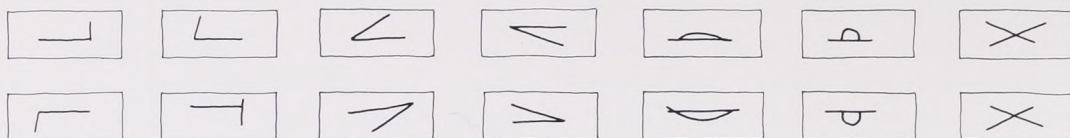

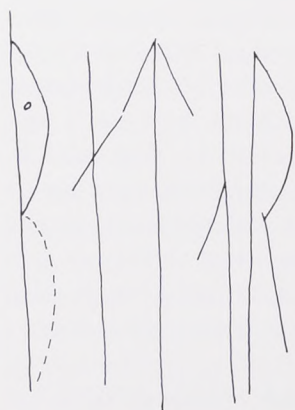
Fig. 14. „Stenhuggermærker“ indridset i kvadrene øverst i skibets vægge. Der er anvendt mindst fem, måske syv, forskellige figurer, der varierer efter, hvordan stenen er lagt. 1:30.

at bemærke sig denne beliggenhed og minde om, at der på øerne og ved randen af denne store indsø findes kirker, der i udformning og indretning afviger fra vore vante forestillinger om en kirkes udseende. Hermed tænkes der ikke blot på de bornholmske rundkirker og den i Valleberg i Skåne, men også på de svenske østtårnkirker i Kalmarområdet og på Øland og på de kirker på Gotland, i hvis umiddelbare nærhed der står et svært muret tårn, en „kastal“, der sandsynligvis har haft en forsvarsmæssig opgave.

For den, som klatrede rundt på byggestilladserne og undersøgte de mange spor, der ved murenes banken kom til syne, syntes stenenes tavse tale ofte levende nok. Når en kvader en gang imellem toges ud, stod sporene efter skarøksens glattende arbejde endnu helt friske. Ved synet af stenhuggermærkerne så man for sig de mennesker, der sled med at til-danne stenene og opføre bygningen. Og dog ved vi i virkeligheden ikke ret meget om det samfund, der byggede kirken. Det helt elementære spørgsmål om, hvem

der tog initiativet til byggeriet, sognets egne beboere, bønderne, eller en stedlig stormand, kan heller ikke besvares her.

Fundet af en runeindskrift giver os muligvis navnet på en af de personer, der under byggeriet eller i den nærmest følgende tid havde sin gang i kirken. I en kvader i syddørens østre smig er der skåret fem runer. Disse er af runologen, dr. Erik Moltke, læst som „pætar“ og skal formentlig forståes som mandsnavnet Peter. Det kan være en anråbelse af Sankt Peter, men er vel lige så sandsynligt navnet på runeristeren. Fra en lignende indskrift i Holtug kirke kendes en runekyndig mand med det nordiske navn Tirad. Personnavnet Peter er et af de kristne navne, der først vandt indpas blandt nordboerne. Allerede i Knud den Helliges følge var der en mand, som havde fået apostlens navn. Af de mange landsbyer, der i den tidlige middelalder udskiltes fra de gamle byer, bærer i alt tolv navnet Pederstrup. Disse landsbynavne fortæller om navnets popularitet. Og sammen med de mange hundrede stenkirker, der rejstes i denne tid, og hvoraf langt den største part er bevaret, vidner disse landsbygrundlæggelser om en tid, der var præget af opgang, åndeligt som materielt.

Treenighedssymbol på mønt

Af GEORG GALSTER

Blandt de forskellige christelige symboler forekommer et tegn, der består af tre sammenslyngede buelinjer. Det fortolkes almindeligvis som et symbol for treenigheden, sancta trinitas. Det forekommer på døbefonte, vægge i kirkerne, på gravstene og runesten, således på den store Jellingsten, hvor Christusfiguren er omgivet af fire af disse tegn. På mønter træffer man ret sent dette symbol. Christenfolkets syn på penge var kommunistisk præget: det var Satans værktøj, og mønterne havde kirkelig vielse behov, når de gik ud i den vide verden og bragte bud om den christne tro. Det mest anvendte tegn var korset, og den dag i dag taler man om kongeside og korside, når man spiller plat og krone med mønter. Gudfader symboliseredes ved sin højre hånd (*dextera Domini*), som strækker sig gennem en sky ned fra Himlen. Også skrives han som Jahve, Tetragrammeton med fire hebraiske bogstaver, ofte sat inden i en trekant, omgivet af flammer. Christus afbildes i brystbillede med korsglorie eller tronende i højsædet, in majestate, med opløftet velsignende højre hånd og evangeliebog i venstre. På en mønt fra Stade ved Elben ca. 1050 læses i vinklerne af et kors PISCIS (fisk), der er en oversættelse af græsk 'ichthys', der står for Jesus Christos theu hyios soter (J. C. Guds søn, frelser); i omskriften står som forklaring AGNVS DEI. Agnus Dei, Guds Lam, afbildes hyppigt både på nordiske småmønter og kostbare engelske og franske guldstykker. Den Hellige Ånd træffes naturligvis jævnligt i en dues lignelse. Og derefter følger Vor Frue, Jomfru Maria, og en hærskere af helgene. Deres billeder og symboler ledsages af skriftsteder og fromme indskrifter på mønter til langt op mod nyeste tid. De christelige

symboler på mønter er således et stort kapitel; her skal kun omhandles det symbol, som antages at betegne treenigheden, også kaldet trefoldigheden.

I et tysk fagtidsskrift beskrev, omhandlede og afbildede en samler, en ritmester Rauch fra Berlin, i 1841 en „Denar fra kejser Ludvig II (855–875)“: +HLV-DOVVICVS IMP (at læse fra højre til venstre). Et kors, i hvis øvre højre vinkel en så kaldet gordisk knude, i nedre venstre et S)(+XPISTIANA RELIGIO (ligeledes bagvendt læst). En gordisk knude. Den gamle møntforsker har måske ikke haft så meget uret i sin datering af mønten, men navnet er rettelig Ludvig 2.s farfaders, kejser Ludvig den Fromme (814–40), idet denne mønttype bibeholdtes uændret med kejserens navn en vis tid efter hans død. Det var hensigten at standse udmøntningerne i Frankerrigets mange møntsmedjer og samle hele møntprægningen ved kejserens residens; men det lod sig ikke gennemføre. Bogstavet S antyder formodentlig møntstedets eller møntmesterens navn. Hans stempelskærer har glemt at skære bogstaverne retvendt.

Den fromme kejser har i stedet for sit brystbillede ladet sætte dette mærke for den hellige treenighed, men her forklaret det med den nærliggende betydning, den christne tro, *christiana religio*, med de ofte anvendte græske bogstaver XP i Christi navn. Det er ikke usædvanligt, at billedet på middelalderlige mønter forkla-

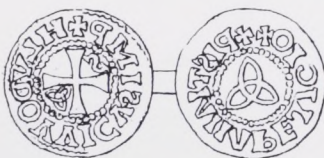

Fig. 1. Ludvig den Fromme, kejser 814–40.

Fig. 2. Henrik 3., kejser 1046–56. Speier.

Fig. 3. Ditmar, greve, død 1048. Nedersaksen.

res således som her, f. eks. CRVX i vinklerne af et kors på Æthelræd den Rådildes mønter af denne type (ca. 991–7) eller CRVX XPISTI omkring et kors på en mønt fra Adalbero, ærkebiskop af Trier (1008–16), BACVLVS ved en krumstav på biskop Bernold af Utrechts mønter fra Groningen (1027–54), CLAVIS ved en nøgle fra Sanct Servatius i Maastricht. På den anden side forekommer SANCTA TRINITAS som omskrift om det sædvanlige kors med tre kugler i hver vinkel på en mønt fra Speier fra Henrik 3., kejser 1046–56. Nævnes kan også en groschen fra Hannover 1482 med omskriften BENEDICTA SIT SANCTA TRINIT(as) og en guldgylden, rhinsk gylden fra kurfyrst, ærkebiskop Uriel af Mainz 1509 med TRINITA(TIS) LAVS (Lovet være treenigheden).

Den ovennævnte møntsamlers synes ikke at have kendt betydningen af tegnet, siden han benævner det en gordisk knude, taget i overført betydning af en uløselig knude. Det var ved templet i byen Gordium i Lilleasien, at der var knyttet en knude om en vognstang med det ord, at den, som kunne løse knuden, skulde blive Asiens herre. „Denne knude var lavet af bast af korneltræ, og man kunde hverken se enden eller begyndelsen på dens sammenslyngning“, siger Alexander den Stores historieskriver, Arrian. Selv om Alexander måtte betænke, at det ikke var meningen, at knuden kunde løses med

et sværdhug, så var det dog en bedrift, eftersom korneltræ er overmåde hårdt, og reb snoet af basten meget sejt; men Alexander bar et sværd, „som havde få sin lige i skarphed og styrke, og hvad der forøgede dets værdi var, at uagtet det var stærkt, var det dog let og håndterligt“, siger en anden historiker, Curtius Rufus. Alexander havde ingen anden udvej; lod han knuden være uløst, vilde hans folk miste tilliden til hans endelige sejr.

Så vidt den såkaldte gordiske knude, en betegnelse, der benyttedes af flere efterfølgende møntforskere, indtil det gik op for dem, at der sandsynligvis var tale om et treenighedssymbol. Ikke desto mindre kan betegnelsen gordisk knude (Noeud gordien) forekomme endnu i vore dage. Som et lille bitemp er det kendetegn for mønter fra Andernach, der hørte til ærkebispedømmet Köln. Som hovedfremstilling kendes tegnet fra to tyske mønter. Den ene er slået for grev Ditmar (død 1048) i Nedersaksen. Den anden er slået for biskop Erkambold (955–91) i Strasbourg. I oversættelse til dansk er undertiden brugt „valknude“, hvor første led er det samme som det i valfader, valhal, valkyrie, valplads.

I Vestfrankerriget er treenighedssymbolet sat på en merovingisk denier med den ubestemmelige omskrift AITO . . ., formentlig fra Poitiers ca. 700. Langt senere satte Karl den Onde af Navarra (1349–87) sit kronede monogram K mellem „to knuder i form af trekløver“, som treenighedssymbolet beskrives, på en gros.

Den northumbriske konge Eadberht (737–58) og flere af hans nærmeste efterfølgere helliggjorde deres sceattas ved at sætte treenighedssymbolet under et fantasidyr på bagsiden. – Af nok så stor interesse er det samme symbol, som pryder

Fig. 4. Erkambold, biskop 955–91. Strasbourg.

de penninge, der blev slået i York (Eoferwic) af de norske vikingekonger Sigtryg (Sihtric) Gale eller Caoch (921–7), Olaf (Anlaf) Sigtrygsson (941–3) og Regnald Godfredsson (943–4). De stod i godt forhold til ærkebiskoppen. Sandsynligvis har de bekendt sig til den christne tro ligesom deres møntprægere Ascolf, Farman og Ba(cia)ger. I øvrigt har kirkens skriftkyndige nok stået dem bi ved valg af billeder og omskrifter.

For datidens nordboere har det sandsynligvis været et magisk tegn, rimeligvis netop det, som der fortælles om i Snorra Sturluson den Yngres Edda i mythen om Hrungnir, den stortalende jætte, som dristede sig til at gå i kamp med Thor, hvad han naturligvis kom dårligt fra: „Hrungner havde et hjerte af hård sten og spids med tre hjørner, således som siden er gjort det tegn, som hedder Hrungners hjerte“ (... sva sem siðan er gert ristubragd pat, er Hrungnis hjarta heitir). Det er fristende at tro, at der her er tale om treenighedssymbolet eller en hedensk efterligning. En sådan ret afvigende forekommer på nogle af de mønter, som kong Godfred, der blev snigmyrdet 810, eller hans nærmeste efterfølgere lod slå i Hedeby eller andetsteds i deres rige. Det gælder en variant af den type, som efterligner Karl den Stores Dorestad-mønter, og det gælder en type med en kronhjort, der efterligner den ovennævnte sceat. Fantasidyret er blevet til en hjort, og treenighedssymbolet er blevet til en anden trespidset figur. Hjorten leder tanken hen på danekongens gård, der i Bjowulfskvadet hedder Hjort (Heorot). Nogen forbindelse lader sig dog ikke påvise.

Efter at Knud den Store omved 1020 havde grundlagt møntvæsenet i Danmark, blev symbolet i særlig grad knyttet til Roskilde, hvis kirke var bygget af Harald Blåtand og viet til den hellige treenighed. Kr. Erslev startede sin løbebane som historiker med en grundlæggende afhandling om Roskildes ældste mønter (1876). Han viste der, at mønttypen med „tre sammenlagte skjolde“ var den vigtigste i tiden 1020–1060, under kongerne

Fig. 5. Merovingerriget. Poitiers? Ca. 700? Denier.

Fig. 6. Navarra, Karl den Onde, konge 1349–87. Gros.

Knud, Hardeknud, Magnus og Svend Estridsen. Da de fleste bar forvirrede indskrifter, byggede han sin ordning hovedsagelig på de kendte fund, således som han gjorde nærmere rede for det i fremstillingen af sin metode. Kong Knud havde i sit navn en særlig tilknytning til treenighedssymbolet, der vel i den gamle danske tunge blev kaldt knutr eller harðaknutr (hårdknude). Bortset fra den legendariske Hardeknud, fader til kong Godfred (Guthred) i York (883–95) var den første af navnet den danske konge Cnut i Danelagen, der i 890'erne slog mønt i York (Eoferwic), Kennet (Cunnetti) på grænsen af Østangel og det danske Mercia samt Quentowic i Nordfrankrig, nærmeste overfartssted til England. Hvis man turde tro sagaen, var han adoptivson af Gorm den Engelske, der i den angelsaksiske krønike hedder Godrum, og som herskede i Østangel og det halve Mercia fra 878 til sin død 890. Han er muligvis fader til Gorm den Gamle og stamfader til Knytlingeslægten, der uddøde med Hardeknud 1042.

I den store „Beskrivelse over danske Mynter og Medailler i Den kongelige Samling“, som udkom 1791, kendes kun et exemplar af Roskildetypen; det fandtes

Fig. 7. Eadberht, konge 738–58. Northumberland.

Fig. 8. Anlaf, konge 941-3. York. Farman.

Fig. 9. Sihtric, konge 921-7. York. Ascolf.

Fig. 10. Knud den Store. Roskilde. Ascetel.

Fig. 11. Knud den Store. Roskilde.

endda ikke i Samlingen, men gengaves efter en tegning af Langebek. Fremstillingen på mønten beskrives som „Tre spidse Skjolde i hinanden“. Denne lidt uheldige beskrivelse overtoges af Ramus og Devegge i deres ufuldendte møntværk og derefter af C. J. Thomsen, Erslev og Hauberg, skønt de alle vidste, at det sandsynligvis var symbol for Treenigheden. Med Selsøfundet 1822 og flere følgende fund blev disse mønter ret almindelige.

Under Hardeknud har den almindeligste Roskilde mønttype på forsiden en forvansket tempelgavl og treenighedssymbolet på bagsiden. Som møntprægere nævnes Brun, Oddencar, Ulfcetel med flere forvirrede. Blandt de mange mønter af denne type med forvirrede om- og indskrifter har en variant på forsiden i den ene tempelgavl et ansigt og derunder i tværskrift +MAHVS+ der vel skal tydes som kongenavnet Magnus, idet H ofte står for blødt G; omkring treenighedssymbolet på bagsiden står: +OVDNCAR ON ROSCLD. Andre har møntprægernavne Osgod, Brunman, men de fleste er forvirrede.

Endnu under Svend Estridsen anvendes treenighedssymbolet på en mønttype

fra Roskilde med forvirrede omskrifter og en korsfigur på modsat side.

Uden for Roskilde forekommer treenighedssymbolet kun på nogle mønter henført til Slagelse under Knud og Hardeknud. Den ene har en ejendommelig omskrift på begge sider: +IN PRINCIPIO ERAD FABVMI)(+ED FARBVM ERAD APVDM. Det er begyndelsesordene fra Johannesevangeliet noget forvanskede antagelig af en tysk præstemand eller stempelskærer, der har udtalt verbum som farbum. En anden af samme type har på forsiden +IN NOMINE DEI PATRI(s). Det kan være lånt fra Psalme 123, vers 3: Adiutorium nostrum in nomine Domini (Vor hjælp er i Herrens navn). Samme forsiden har en tredje mønt med på bagsiden et kors og omskriften +BIHRIC ON SLAHL. Det er vel samme navn som Bihtric, der slog mønt i Lincoln for Knud den Store. En fjerde Slagelse-mønt med forvirrede omskrifter har på den ene side Guds hånd udstrakt fra skyen og på den anden side treenighedssymbolet. Fra Hardeknud foreligger en Slagelse-mønt med symbolet omgivet af +VLF MONE(tarius) I SLA(glosa).

Da Harald Hardråde vendte hjem fra

Fig. 12. Hardeknud. Roskilde. Brun.

Fig. 13. Hardeknud. Roskilde.

Fig. 14. Magnus den Gode. Roskilde. Oudncar.

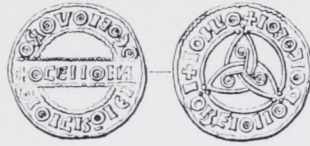

Fig. 15. Magnus den Gode. Roskilde.

Fig. 16. Svend Estridsen. Roskilde.

Fig. 17. Knud den Store. Slagelse.

Byzans og gjorde sig til sin brodersøn Magnus' medkonge, har han blandt dennes danske mønter lagt mærke til treenighedssymbolet, som han måske kendte fra kirkerne i Syden. Han valgte det til hovedtype, da han som enekonge genindførte møntprägning i Norge, i de to møntsteder Nidaros (Nidaros, Trondhjem) og Hamar. I den førstnævnte møntsmedje virkede møntprægerne Gerfin og Ulf, navne som også genfindes i Lund og Lincoln; i Hamar hed prægeren Olaf. De fleste af disse mønter har dog forvirrede omskrifter. Senere i 12. og 13. århundrede er treenighedssymbolet anbragt på et par små ubestemmelige norske brakteater.

Førstekonservator ved Universitetets Myntkabinett i Oslo, dr. philos. Kolbjørn Skaare, har i et grundlæggende arbejde, *Coins and Coinage in Viking-age Norway* (1976), givet et corpus over de norske mønter ca. 995–ca. 1065, hvor hovedvægten naturligt er lagt på kong Haralds triquetra pennies. Der er undersøgt 257 eksemplarer, som er fordelt på 86 varianter. Af selve triquetra, som er den almindeligt anvendte engelske betegnelse for det her formodede treenighedssymbol, er

i tavle 4 tegnet 30 varianter. I dette udmærkede værk er det her forelagte emne behandlet bedre og udførligere, end den her givne plads tillader.

Efter unionsopløsningen 1905 medførte Norges nye statsretlige stilling blandt andet også prægning af nye mønttyper. Ligesom i den nye konges valg af navne for sig og kronprinsen, bestræbte man sig for også på mønterne at knytte trådene sammen mellem det nye og det middelalderlige Norge. Opgaven blev lagt i hænderne på en sagkyndig komité, der bestod af direktøren for Kunstindustrimuseet i Kristiania H. A. Grosch (formand), bestyreren af Universitetets Myntkabinett, prof. L. B. Stenersen, billedhuggeren Lars Utne, professor Bredo Morgenstjerne og møntgravør Ivar Thrønsen. I tidsskriftet *Samtiden* 1908 s. 137–47 har B. M. skildret komiteens arbejde. Det middelalderlige islæt er først og fremmest Hellig Olav, Norges rex perpetuus, der træder på hedenskabets drage, som vi kender det fra de trondhjemske ærkebiskoppers mønter fra det 16. århundrede. Det prydede bagsiden af guldmonterne. Dernæst det reviderede rigsvåben med den norske løve i et tresidet skjold (25 øren dog uden

Fig. 18. Knud den Store. Slagelse.

Fig. 19. Hardeknud. Slagelse. Ulf.

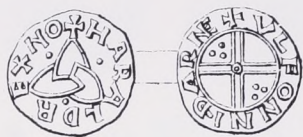

Fig. 20. Harald Hårdråde, konge 1045-66. Nidar-
nes. Ulf.

Fig. 21. Håkon 7. 5 øre 1908, tegnet af arkitekt
Henrik Bull.

skjold). Og endelig det her omhandlede ornament, om hvilket forfatteren udtaler: „De tre sammenstillede skjolde er hentet fra en række af vore middelalderlige mynter“.

Hermed er vi nået frem til vort møntsystems guldalder, da vi i den skandinaviske møntunion havde en jordisk treenighed, hvor inflation blev anset for en bundløs ulykke, utænkelig for Nordens kultiverede stater.

Frihedsmuseet og film

Af HENRIK ANDREAS HENS

Det sker nogle gange om året, at forespørgsler til Frihedsmuseet vedrører film fra og om besættelsen. Skoler, der hører til museets flittigste brugere, tegner sig for nogle, mens andre kommer fra TV- og filmproducenter, forskellige organisationer og historikere i ind- og udland, der søger visuelt kildemateriale til belysning af enkeltbegivenheder eller mere generelle forhold i perioden.

Nu ligger det uden for Frihedsmuseets mål og midler at fungere som filmarkiv med udlån, idet filmene dér først og fremmest er museumsgenstande på linie med illegale blade, våben, m. v., men inden for det sidste år er mulighederne for at besvare den slags forespørgsler blevet væsentlig forbedret gennem en registrering af materialet. Hvor tidskrævende gennemsyn af mere eller mindre skrøbelige filmstrimler tidligere gjorde det til en næsten uoverkommelig opgave hurtigt at finde frem til, om museet havde en eller anden bestemt begivenhed eller begivenhedstype på film – og *hvor* i en, evt. flere af de mangelfuldt (hvis overhovedet) afmærkede æsker og plasticposer med filmruller, man i så fald kunne se den fastholdt – kan søgningen i dag foregå ved opslag i et emnekartotek med samme indgange og kategorier, som gælder for samlingerne i øvrigt. Kartoteket henviser kort til filmenes titler, og disse uddybes i et katalog med udførlige indholdsbeskrivelser.

Registreringen har vist sig nyttig ved filmudvælgelse og programlægning i forbindelse med separatudstillinger og museets ordinære møderækker og andre udadvendte aktiviteter, herunder filmaftener arrangeret i tilknytning til Danmarks Radio og TVs indsamling af historiske fotos og film i Københavnsområdet i februar-

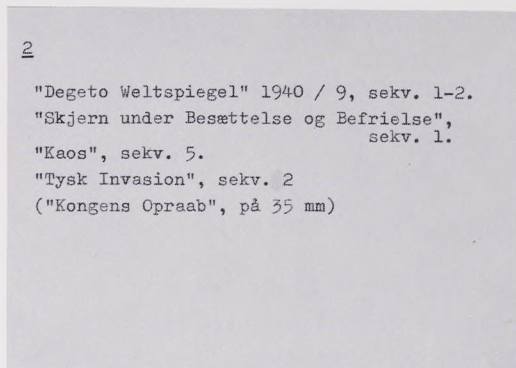
marts 1977, hvor museet fungerede som et af indsamlingsstederne. Den har samtidig gjort det muligt at inddrage filmkilder i museets daglige arbejde, bl. a. som supplement til fotosamlingen i form af billeder som de, der illustrerer denne artikel.

Ved hjælp af kataloget kan man *læse* filmene sekvens for sekvens, ved en stor del af det danske materiale tillige klip for klip, hvor motiverne inden for en sekvens er meget skiftende. Det giver desuden en række praktiske oplysninger om filmenes format, varighed i tid eller længde i meter for hele ruller og for hver sekvens, om de er stumme eller har lyd, om det

Fig. 1. Den registrerede del af Frihedsmuseets filmsamling i foreløbig opstilling. Flertallet af filmene er i 16 mm og alle er på triacetat og andre stabile baser.

Fig. 2. 1 Frihedsmuseets registreringsystem står tallet '2' for begivenheder og effekter i tilknytning til 9. april 1940. Kartoteket henviser til filmene og til indholdsbeskrivelserne i filmkataloget.

drejer sig om negativ- eller positivfilm, originaler eller kopier. I forbindelse med registreringen er filmene blevet set efter i sømmene – især har det været galt med splejsningerne, hvoraf nogle var foretaget med gammeldags cellotape – og en del mindre reparationer er foretaget for at mindske risikoen for brud ved fremvisning. Enkelte films tilstand har dog givet grund til at fraråde forevisning overhovedet, hvilket for uerstættelige positivfilm betyder, at de alene bør anvendes til fremstilling af en duplikat-negativ og derigennem nye kopier. Det samme gælder naturligvis ubetinget for negativer og i princippet også for enhver originaloptagelse, f. eks. diapositivfilm, da en kopi højst kan blive lige så god som sit forlæg, og brug altid slider, ridser, støver, hvadenten den forringelse så umiddelbart kan ses eller ikke. De mest sårbare film

er derfor indtil videre flyttet fra almindelig spole med sider til kerner uden, så de ikke direkte kan sættes på et forevisningsapparat.

Filmbestanden tæller for nærværende lidt over 80 titler. Sporadiske notater på eller vedlagt nogle af de ældre film lader forstå, at de overvejende er kommet til museet som gaver fra private, modstandsfolk og fotografer samt fra et par ambassader. Fra tid til anden får museet også i dag tilsendt filmstrimler med fra få minutters spilletid op til lange dokumentarfilm med lyd, hele eller fragmenter, men de senere år er samlingen i nok så høj grad blevet forøget gennem køb af danske besættelsestidsoptagelser, bl. a. ved

Fig. 3. Eksempel på filmkatalogets omtale af en optagelse fra 9. april 1940.

"Skjern under Besættelse og Befrielse"

da. / 16 mm. / stum / s-h / 16 bps.
orig. & kopi (se også "Skjern under Besættelsen")

Sekvens, nr.	mtr.	Beskrivelse
	0,0	Ovenst. titel.
		Tekst: <u>Optaget af Vestjyllands Smalfilmcentral / P.Th.Graversen.</u>
1	2,01	" : <u>Op ad Dagen den 9. April 1940 væltede den tyske "Værnemagt" gennem Skjern</u> , indkop. over luftfoto af byen. Dernæst lastvogne, mandskabsvogne, sidevognsmotorcykler m.v. i fart gnm. hovedgaden, hvor bl.a. politistationen ses. Eftermiddagslys og -skyggeretning, næsten ingen 'nysgerrige'. 13 klip mod tyskerne kørselsretning, 1 klip med, smst.
		Tekst: <u>Men Føreren fik Brug for dem hjemme i "Riget" og de afrejste baade Nat og Dag</u> , indkop. over foto af ty. køretøjer og soldater, total. Lastbiler gnm. hovedgaden mod syd; soldater med oppakning i færd med at føre heste op i godsvogne på baneterræn, ty. officerer i samtale smst. 10 klip.
2	19,88	Ty. militårkoster kommer marcherende op ad gade, standser og spiller, dirigenten smiler til kameraet. F å civile tilhørere. 10 klip.
		Tekst: <u>Parade paa "Heltmindedagen" (= 11.XI.) 1944</u> , indkop. på foto derfra, efterfulgt af 14 klip, der er optaget med forskellige brændvidder gnm. først lukket, så åbent vindue, let fugleperspektiv; tyskerne opstillet i geled omkring talerstol på torv, holdende kampvogn.
3	41,42	Tekst: <u>Enkelte "danske" Venner fulgte dem bevæget til Toget - med Blomster</u> , indkop. over affot. tegning af Hitler som edderkøb i sit spind, hvis fire (!) ben former spejlvendt hagekors, med billedteksten: <u>5.500.000.oo (...) har dette Uhyre blodsuget Danmark for -</u> Gnm. vindue ses i halvfugl en lille klynge civile og et par ty. soldater tage afsked med ty. soldater i godsvogne på baneterræn; toget starter, der vinkes, en ung pige kaster blomster til de bortkørende (de civile er overvejende kvinder og nogle børn). 12 klip.
4	58,08	Tekst: <u>I Stedet rullede Flygtningetogene herop fulde af Elendighed og Utøj</u> , indkop. over foto af mennesker, der kigger ud af godsvogns skydedør. Nærbilleder af gangbesværede, ældre folk, børn, bylter m.m. 7 klip.
		Tekst: <u>Regulære Tropper blev sat ind mellem Flygtningevognene, der derfor fik Bomber den 4. Maj 1945</u> , indkop. på foto af flygtninge, der slæber på habengut i barnevogne og bylter; bære bæres til ambulance ved toget; forhutlede mennesker på vej fra banen til (indkvartering i ?) byen. 18 klip.

Fig. 4. Som de følgende illustrationer er denne fremstillet ved affotografering af et enkeltbillede på en filmstrimmel. Motivet her stammer fra Skjern under Besættelse og Befrielse og viser indkørslen fra syd den 9. april 1940 med politistationen som anden bygning til venstre, jvf. fig. 3, sekvens 1.

støtte fra foreningen Frihedsmuseets Venner. Det har således været muligt at få trukket kopier af en række optagelser i privateje og i Statens audiovisuelle Samlinger i Brede, og tilsvarende eksisterer et samarbejde med TVs Filmkontor.

Filmenes forskelligartede herkomst har givet samlingen et noget ujævnt præg med hensyn til kvalitet, genrer og nationaliteter, og emnerne spænder vidt. Ren fiktion er repræsenteret af nogle danske revy- og spillefilmsstumper, bl. a. fra *Cocktail* (1937), og af en polsk langfilm *Kampens Farver*, som dog har en vis tilknytning til perioden, idet den omhandler rivaliserende undergrundshæres rentud forbløffende dristige og vellykkede aktioner mod tyske tropper i 1944. En række udenlandske dokumentarfilm, en meget rummelig genre, har tilsvarende ringe til-

knytning til besættelsestiden herhjemme, men er historisk interessante i andre sammenhænge. Blandt kuriositeterne kan nævnes *Hochzeit am Tegernsee* med overrækkelse af Hitlers „Mein Kampf“ til brudeparret, og farvefilmen *Fortress of the Sky* fra 1943 om Boeing-fabrikernes udvikling og serieproduktion af fly-typen „flyvende fæstning“ – med et ikke særligt flatterende kvindesyn.

Flere film omhandler KZ-lejre. Den polske *Auschwitz* er i vid udstrækning et illustreret foredrag om lejrens historie og funktion 1940–45. I mangel af oprindelige filmoptagelser er klip fra stedet, som det ser ud i dag, blandet med datidige fotos, affotograferede dokumenter, museumsgenstande og fremstillinger af „typiske“ scenerier ved hjælp af ekspresive tegninger og små gipsskulpturer af fanger og deres plageåndere. En østtysk film om *Sachsenhausen* er formet som en tidligere fanges fingeret spontane – og i den illusion uhyggeligt kompetente – omvisning på stedet; og *Gelöbnis von Sachsenhausen* viser lejren som ramme om en mindehøjtidelighed i 1961 for fangeforeninger fra mange lande, deriblandt fra Danmark.

En stor del af billedmaterialet i den polske *Requiem dla 500.000* om ghettoen i Warszawa stammer fra tyske uge-revuer, men er her vendt *mod* tyskerne. Også andre film i samlingen er helt eller delvis kompileret af ældre dokumentar- og nyhedsfilms billedsider: Tilføjelsen af

Fig. 5. Som belæg for speakerens beretning vises i filmen *Auschwitz* klip fra det derværende museums dynger af ID-kort, afklippet kvindehår, barberkoste, klæder, tandguld – og ben-proteser i hundredevis: Hvor mange procent af en befolkning gik med den slags?

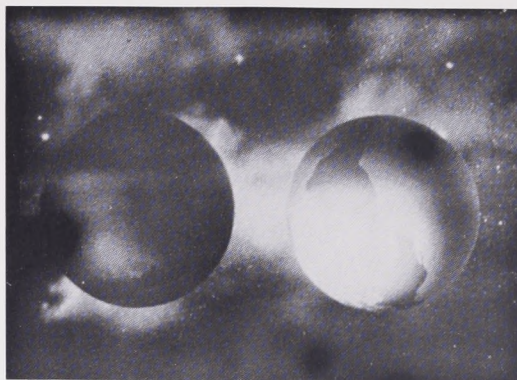

Fig. 6a+b. Citat og grafisk anskueliggørelse brugt som hovedtese i *Prelude to War: Den frie Verden, inkl. Rusland, over for de fascistiske regimer*. Filmen er den første af „Why We Fight“-seriens syv ca. 50-minutters kompilationsfilm fra 1942–45 om krigens baggrund og forløb, produceret af Frank Capra for det amerikanske krigsministerium med det formål at motivere de indkaldte.

en helt eller blot overvejende ny lydside, især en ny speakerkommentar, lader sammen med klip-montagen en fra moderfilmernes forskellig – men ikke nødvendigvis modsat – holdning eller begivenhedstolkning komme til udtryk. Slutfasen af krigen ses politisk og militært gennem russiske briller i den visuelt fremragende *Berlin*, der i hovedsagen er optaget af Den røde Hærs feltfotografer, men med kontrasterende tilbageblik på nazismens storhedstid lånt fra beslaglagte tyske ugejournaler. Tilsvarende indgår nogle klip fra erobrede japanske nyhedsfilm i amerikanske fremstillinger af Stillehavskrigen som *Westward is Bataan* fra 1944 og *Appointment in Tokyo*, der slutter med Japans underskrivelse af kapitulationsdokumentet om bord på „Missouri“ den 2. september 1945.

Af udenlandske ugejournaler og lignende materiale rummer samlingen et par amerikanske og adskillige korte *Degeto*

Fig. 7. Ugejournal-optagelse af amerikansk optog, der ønsker USA holdt ude af militære konflikter, brugt i *Prelude to War* i opgør med mellemkrigstidens isolationisme. Klippet kommenteres på lydsiden af en instrumentaludgave af Stephen Foster's vuggevise „Beautiful Dreamer“ ...

Weltspiegel-stumfilmsversioner af *Deutsche Wochenschau*-film beregnet for frontnyhedstjenesten og hjemmebio. Emnerne spænder her fra den spanske borgerkrig og Condor-legionens hjemkomst, over erobringer på Balkan og i Nordafrika, til strategiske tilbagetrækninger på østfronten. Klip fra besættelsen af Danmark og Norge findes i *Degeto Weltspiegel 9/1940*, der bl. a. viser tropperne på Langeliniekaen og ved Kastellet, besættelsen af Lillebæltsbroen og Christian 10.s ridetur gennem København et par dage senere.

Af det danske materiale stammer kun en del fra modstandsbevægelsens kamaramænd og fra smalfilmsamatører. Museet har således en række 10–15 minutters stumfilm om danske nazisters mere „præsentable“ aktiviteter i slutningen af 1930'erne og de første år af besættelsen. S.A.

1937 fra 1938 viser scener fra landsstævnet i Grenå i juni 1937, marchen gennem byen, og Frits Clausen, grev Knuth og Hoffmann Madsen som talere ved friluftsmødet. Desuden er der klip fra S.A.-skolen ved Nykøbing Falster, nytårsparaden 9. januar 1938 på en mark med sisselleder Orla Olsen som taler, og en propagandamarch i Søborg. *D.N.S.A.P. Ungdomslejr* har normer og idealer som tyske Hitler Jugend-film med friske drenge og sundt friluftsliv: Morgenfanfare, kolde afvaskninger, appel, faner, inspektion af teltene og retfærdig straf for uorden og så gymnastik af tydelig militær karakter, spisning, hvil, mere sport – og fanevagt ved en stendysse i aftenlys. I *D.N.S.A.P. Møde* ses bl. a. glimt fra appellen i Forum den 17. november 1940, her dog uden synlige spor af Jørgen Røjels og andres stinkbomber, der en overgang var ved at opløse mødet. Arrangementet er en bleg afglans af forbilleder sydfra, og heller ikke betoningen af partiets lange og svære „Kampfzeit“ som kontrast til den opnåede effektivitet i *Præsentation af D.N.S.A.P.* er der rigtig dækning for i billederne af S.A.'ere, der i kluntet strækmarch paraderer og præsenterer spader, som var det geværer, til ære for Frits Clausen på hans fødselsdag i Bovrup 1940. Filmen viser også glimt fra hovedkontoret dér og fra stabskontorerne i Rosenvængets Allé i København samt fra partiorganet „Fædrelandet“s trykning.

Sammen med foreningen Dansk Sabotageværn producerede overretssagfører Einar Krenchel, som i eftersommeren 1943 havde søgt at dæmme op for den tiltagende sabotage ved en række følelsesladede radioforedrag mod „denne forfærdende ødelæggelse af danske værdier“, tonefilmen *Kaos* med spørgsmålet „kaos – eller arbejdsfred?“ Her er tyskerne nok fremmede tropper, der besatte Danmark mod vor bestemte protest, som endda blev understreget med våben, men ud fra Christian 10.s proklamation og Staunings formaning om ro og orden i landet beklages den 29. august 1943 som en af de bitreste dage, vi har oplevet. Sabotørerne be-

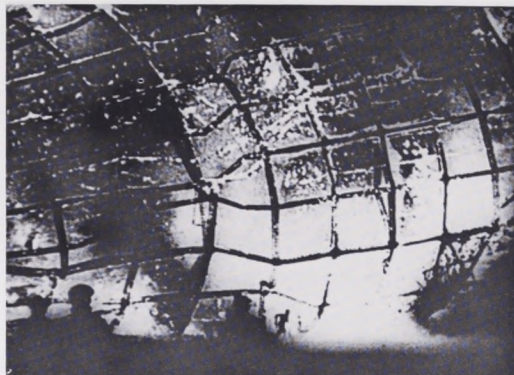

Fig. 8. Anti-sabotagefilmen *Kaos* når vidt omkring i brugen af afskrækkende og dramatiske klip til fordømmelse af sabotagen og schalburgtagen i Danmark. Optagelsen her viser luftskibet „Hindenburg“s endeligt i Lakehurst lufthavn, USA, maj 1937.

tegnenes som vildførte unge mennesker, og da terror føder modterror, så „lad os fordømme disse forbrydelser, ligemeget hvem der er gerningsmanden! . . . Skal vi prøve, vi danske, at holde sammen, til krigen er forbi, i håbet om at undgå invasionens rædsler?“ Billedsiden er temmelig ubehjælpsomt stykket sammen af affotograferede malerier, avissider, tyske ugejournal-optagelser, en del fiktive oprin og billeder af dansk idyl samt træhuse og bjerge, hvilket sidste sammen med nogle stavemåder i teksten kunne tyde på, at filmen var lavet med tanke på også et norsk publikum.

Officiel proportionsforvrængning er markant i *Journal 706* fra 23. marts 1945, der først viser ét klip fra Jarmers Plads mod Shellhuset, og fire fra ramte bygninger tæt på. Kommentaren lyder: „Onsdag den 21. marts rettede en gruppe engelske bombeflyvere et pludseligt angreb på København. I byens centrum blev flere bygninger truffet, og folk på gaden blev beskydt af flyvemaskinernes maskingeværer“. Derefter følger 38 klip fra „hovedbegivenheden“, tragedien ved Den franske Skole, og her hedder det som indledning: „I BBC's danske udsendelse fra London den samme aften blev det udtalt, at Royal Air Force med dette angreb havde rakt det danske folk en hjælpende hånd. Her er resultaterne af denne hjæl-

Fig. 9. Nærlæsning af filmbilleder kan ofte oplyse ellers upåagtede detaljer. Billedet stammer fra Journal 706 og viser, at også medlemmer af Hipo-korpset deltog i redningsarbejdet ved Den franske Skole.

peaktion . . .“ I Arvid Klémensens stumfilm *Omkring Danmarks Befrielse*, der blev vist allerede i juni 1945, efterfølges teksten *Royal Air Force's vellykkede Ødelæggelse af Gestapos Hovedkvarter, Shellhuset* af fem klip fra branden på afstand, og ni klip fra ruinen delvis optaget efter befrielsen. Den næste tekst, *Onsdag den 21. Marts blev en Sorgens Dag i mange københavnske Familier. Den franske Skole og Maglekildevej-Kvarteret*, efterfølges af 27 klip derfra – her altså uden at de to begivenheder knyttes til hinanden!

Ugejournalerne var et af besættelsesmagtens talerør. Fra efteråret 1941 til 1. maj 1945 var det påbudt danske biografer at vise bestemte kvoter tyske spillefilm og som forfilm en *Ufa Auslandswoche*, som folk dog gerne kom for sent til. Forevisninger indledtes sædvanligvis med følgende fortekst, der også findes i senere, skarpere formuleringer: *For ikke at give Anledning til Misforstaaelser under den forhaanden værende Verdens-Situation, anmodes Publikum om at afholde sig fra enhver Form for Mishags- eller Bifaldsyttring over for Scener i Filmen, som kan have aktuelt Præg.* I 1944 blev det opnået, at Dansk Kulturfilm og Ministeriernes Filmudvalgs ofte fremragende produktioner – om genbrug, sociale forhold, civilbeskyttelse, forskellige erhvervsgrene og indenlandsk turistpropaganda m. m. – kunne erstatte ugejournaler før danske spillefilm. Kortfilmene undgik i almindelighed fuldstændig at nævne eller vise tyskerne. I Ingolf Boisens *Staden København* fra 1943 ses således kun én tysk soldat, og ham vil de færreste bemærke ved første gennemsyn. Men tilsvarende bevidst forekommer det trods den begrænsede adgang til materiale, at Boisen i beredskabsfilmen *Bomber over Danmark* fra 1944, som museet har i et ufuldstændigt eksemplar, bruger klip med *tyske fly*

og kampvogne til at illustrere krigens gru.

Det er en naturlig opgave for Frihedsmuseet at bevare filmoptagelser fra besættelsesårene for eftertiden, så meget mere som de illegale danske optagelser i sammenligning med tilsvarende materiale fra andre okkuperede lande er enestående både i mængde og art – også selv om der langt fra altid er tale om dramatiske begivenheder og krilrende spænding. På den baggrund kan det måske undre, at dansk modstand og hjælpen til jødernes flugt i oktober 1943, som uden for landets grænser nok er den bedst kendte danske indsats under krigen, ikke blev nævnt i den engelske TV-serie fra Thames Television om „En Verden i Krig“. En af seriens hovedkræfter, Jerome Kuehl, har imidlertid forklaret, at i valget mellem Skandinavien og Nederlandene blev sidstnævnte foretrukket, fordi filmmaterialet derfra forelå i registreret og forskningsmæssigt bearbejdet form, og fordi hollændernes noget tvetydige holdning til deres jødiske landsmænd og til besættelsesmagten generelt skønnedes at svare bedre til den sandsynlige engelske, hvis øen var blevet okkuperet. Ifølge Kuehl handlede danskerne „*too honourably*“, og man frygtede, at et program om Danmark ville få briterne til at læne sig tilbage i selvtilfreds overbevisning om, at det ville de skam også have gjort.

Et sigte med registreringen har været at samle i en overskuelig form ikke blot

filmenes oplysninger, men også oplysninger om filmene, hvilket især for utekstede stumfilmsoptagelser er en klar forudsætning for at kunne forstå dem. En mand stående foran en bygning, hvorpå læses ordene *Snekkersten Kro*, kan ses som en detalje i en tilsyneladende ikke særlig vedkommende amatørfilmberetning om lidt hverdag og en pjanket fest, som teksten på en hat daterer til nytåret 1943-44. Viden om, at den afbildede er kroejner Thomsen, og at han og kredsens omkring ham, hvoraf nogle deltager i gildet, spillede en betydelig rolle i illegalt arbejde som transporterne til Sverige, gør ikke *beretningen* mere alment interessant, men derimod i høj grad portrætterne, som kan være de eneste af de pågældende fra den tid. Blandt de afbildede er den i 1944 dræbte sabotør „Flamme“, og på en stærkt underbelyst filmstrimmel fra en anden fest *På Snekkersten Kro* ses „Tom“, skudt 1944, og

andre medlemmer af „Horsørødklubben“. Et par gange er filmoptagelser blevet vist for folk, der er med på billederne eller har fotograferet dem, og deres kommentarer samtidig optaget på bånd. Skønt erindringer om begivenheder, der ligger over tredive år tilbage, altid må tages med forbehold og såvidt muligt kontrolleres ved hjælp af fotografier, aktstykker og beretninger, har metoden givet gode resultater med hensyn til identifikation af forløb, steder og personer, og det er tanken også i fremtiden at benytte den – i det omfang museet har kapacitet til det, og i et stadigt kapløb med tiden, da de dengang aktive jo ikke bliver yngre.

Omgåelse af besættelsestidens strenge regler for legal filmoptagelse var en fritidsbeskæftigelse for flere professionelle filmfolk, og gennem dem kanaliseredes i flere tilfælde råfilm ud til modstandsbevægelsen. Bopa-gruppen havde en fotograf med ved nogle aktioner, men en vanskelighed bestod i, at kamaramandens ønsker om visuel effekt ofte måtte vige for sabotørernes formål og krav om sikkerhed og anonymitet. Sådanne modstridende interesser gjorde sig også gældende ved optagelsen af *Radioforbindelsen Danmark-England*. Ingolf Boisen på Minerva Film havde forsynet Jyllandslederen Bennikes telegrafist „Sam“, alias Poul J. Jelgren med to ruller ueksponeret film, og Jelgren allierede sig med fotografen Ib Hansen ved Aarhus Stiftstidende, som tidligere havde filmet illegalt. Resultatet blev en serie klip fra en faktisk modta-

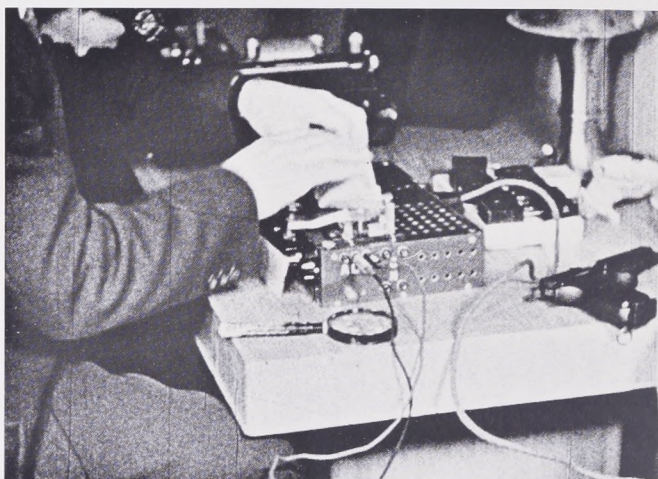
Fig. 10a+b. Kamerabevægelser i vandret eller lodret plan letter undertiden identifikation af sted og dermed personer ved at lade et genkendeligt tårn, hus eller (gade)skilt komme til syne, ligesom en avis(-spiseseddel), et modelune eller løv på træerne kan hjælpe dateringen. F. o. et enkeltbillede i en tiltning fra kroejner Thomsen (se teksten) op til skiltet. Andre klip i filmen viser kromanden i nærbillede, og skarperne. F. n. Bent Fauerschou Hvüid, Carl Munch, der var medstifter af „Holger Danske“, og kriminaloverbetjent Olav Bertel Bertelsen efter i januar 1944 at have lagt en krans for en kammerat ved mindesmærket for de faldne 9. april 1940 på Vestre Kirkegård.

Fig. 11a+b. I Radioforbindelsen Danmark-England er der gjort meget for at sikre telegrafisten og transportøren mod genkendelse, hvis filmen faldt i forkerte hænder.

gelse og afsendelse af radiotelegrammer, afbrudt ved (ikke viste) vagtposters fare-signal som følge af en tysk pejlevogn i farvandet. På filmen ses udstyret blive pakket sammen i hast, og ifølge Jelgren voldte det besvær at afholde fotografen fra at filme pejlevognten gennem vinduet. For en sikkerheds skyld blev filmen efter optagelsen i april 1945 i tilloddet æske gravet ned i en have og først fremkaldt efter befrielsen. Også først da blev en række supplerende udendørsoptagelser af sendesteder og kurerer med depecher i cykelpumper m. v. føjet til, men her var det ikke længere påkrævet at skjule ansigterne.

Der blev under besættelsen filmet mere i København end udenfor, og det præger de fleste kompilerede produktioner om perioden. Hovedparten af optagelserne i Frihedsmuseet stammer imidlertid fra provinsen, og korte, for det meste meget løst redigerede film haves fra Holmstrup ved Odense, Svendborg, Fredericia, Skjern og et par andre jyske byer. De viser i glimt tidens atmosfære og særlige lejligheder som tyske parader og musicerende militør-orkestre med næsten ingen tilhørere, nogle troppetransporter, ødelæggelser efter bombeangreb og sabotager, desuden tyske flygtninges ankomst, transporterne til Sverige af KZ-fanger i hvide busser eller med tog, forplejning under ophold på stationer m. v. Et par sabotageaktioner ses også, men af dem er flertallet rekonstruktioner optaget lige efter befrielsen, deriblandt såvidt vides samtlige filmede jernbanesabotager.

Københavnsmaterialet på museet viser hverdagsglimt med tyske soldater på vagt eller på indkøb med eller uden veninder, billeder af de beslaglagte og befæstede

bygninger og andre steder hvor tyskerne holdt til – „Deutsches Eck“ i Palads-teatrets bygning, og „Tosca“ på Strøget efter ødelæggelsen i april 1945 – endvidere en lang række begivenheder og begiven-

Fig. 12. Optagelse med teleobjektiv af tyske troppers afrejse sydpå før befrielsen, fra Skjern under Besættelse og Befrielse, se fig. 3, sekvens 3.

Fig. 13. Oprydningsarbejde på hovedlinien ved Holmstrup nær Odense i Frihedskæmpere og Englændere. Optagelser efter bombeangreb og sabotager giver ofte bedre end billeder af selve eksplosionen filmet på sikker afstand mulighed for at bedømme virkningen.

hedstyper som kongens fødselsdagsridt, Frikorps Danmarks orlov, bombardementet af B & W den 27. januar 1943, urolighederne i august samme år og Folkestrejken i 1944, foruden egentlige aktioner mod bl. a. Riffelsyndikatet, glimt af den illegale våbenproduktion samt flygtningestrømmen fra tyske østersøhavne.

Over hele landet kulminerede filmoptagelsernes antal i befrielsesdagens jubel, den undertiden vilde jagt på landssvigere, velkomsten til Den danske Brigade, hvis træning i Sverige og ankomst til Helsingør blev filmet af Bjarne Henning-Jensen, og til englænderne. Også tyskerne afmarch, de mange parader og friluftsmøder og mindehøjtidelighederne over faldne patrioter filmedes. Aktionen ved Refshaleøen tidlig den 14. maj 1945 mod tre tyske hjælpkrydsere og en minestryger, som endnu ikke havde overgi-

vet sig, er et eksempel på sjælden mediebevidsthed: Angrebet, der til ringe nytte kostede en tysk marinesoldat livet, blev udsat en time, så det blev lyst nok til filmoptagelse! Filmen blev i øvrigt standset af englænderne, fordi aktionen havde grebet ind på deres kompetanceområde. Den er optaget af Poul Bang på Saga Film, og han står også bag nogle klip fra retsopgøret, optaget den 24. juli 1945 på Politigården, hvor overbetjent Bramsgaard udspørger medlemmer af Brøndumbanden, bl. a. Henning Brøndum og Bøthildsen Nielsen.

Metodisk adskiller anvendelsen af filmkilder i historiske undersøgelser sig ikke radikalt fra brug af andre kildetyper; de implicerer blot en række nye misteltene. Talt eller skreven tekst, musik og lydeffekter samt de årsagssammenhænge og den tidsfølge, der skabes ved sammensætning af to eller flere klip, er sædvanligvis udtryk for redaktionelle tolkninger af de viste begivenhedsudsnit og -forløb. Derved blandes én ophavssituation, der ikke ændres – den filmede virkelighed – med senere udsagn om den. Disse udsagn kan naturligvis, villet eller ubevidst, være sande eller falske, ligesom billederne kan hidrøre fra ophavssituationer, der er sammenhængen ivedkommende.

Ikke blot propagandafilm, men de fleste redigerede filmenheder med historisk eller politisk emne argumenterer ved hjælp af halve sandheder eller unøjagtig-

Fig. 14. Den 9. april 1945 kl. 12 mindedes som de foregående år dagen for Danmarks besættelse rundt om i landet med to minutters stilhed. På Rådhuspladsen i København kom det til skyderi, hvilket er fastholdt på adskillige filmoptagelser, men her ved Nørreport station forløb demonstrationen uden dramatik. En kort række klip i filmen 9. april 1945 viser trafikken gå i stå, stå stille og gå i gang igen.

Fig. 15a+b. Sabotage mod Heibergs autoværksted på Lyngbyvej og schalburgtage mod ØKs hovedsæde den 19. december 1944 – illegal og legal filmoptagelse, der begge indgår i den amerikanske TV-film Sabotage. Værkstedet reparerede køretøjer for besættelsesmagten og var et tilbagevendende mål for modstandsbevægelsens aktioner.

heder i billede og lyd med det formål at ændre holdninger eller fremme en bestemt bevidsthed om værdier og årsags-sammenhænge; betegnelsen „propaganda“ angiver blot, at formålet er „gennemskuet“. Filmhelhederne kan følgelig give interessante oplysninger om intentionerne bag produktionen. Dette kommer også til udtryk i de større danske kompilationsfilm om besættelsestiden: Uden overhovedet at nævne Frihedsrådet eller at gå særlig ind på samarbejdspolitikken viser Olaf Böök Malmströms *Danmark i Lænker* fra 1945 den danske befolknings enige opbakning bag sabotørernes modige aktioner, der påkaldte respekt og beundring hos de allierede. Det er ét syn på besættelsestiden. I Theodor Christensens *Det gælder din Frihed* fra 1946 er synsvinklen derimod nærmere Frihedsrådets og modstandsbevægelsens, og politikerne og samarbejdet med tyskerne kritiseres skarpt. Både den og Theodor Christensen og Mogens Skot-Hansens *De fem År* fra 1955 ser besættelsestiden i sammenhæng med begivenhederne uden for Danmark, men tendensen danner her kompromis mellem opfattelserne i de to ældre film, som den også har en stor del af sit billedstof fra, uden at rehabilitere samarbejdspolitikken. Det sker derimod indirekte i Børge Høsts forkortede skoleudgave af *De fem År* fra 1960, hvor tendens-svækkelsen skyldes udeladelse af nogle negative udsagn: En del stridsøksere fra de første efterkrigsår var da gemt af vejen.

Kopier af disse fire film står endnu kun på museets ønskeseddel. *Omkring Danmarks Befrielse* er tilsvarende patriotisk, men udtrykker ikke ellers speciel tendens med hensyn til politiske holdninger. Med hovedvægten på bestanddelene, de enkelte

klip og sekvenser og uden klart budskab i filmhelheden, fremlægger den tidstypiske glimt fra københavnsk hverdag og illegale optagelser af besættelsesmagtens tilstedeværelse tidligt i 1945, de to minutters stilhed på Rådhuspladsen den 9. april 1945, og begivenheder i befrielsesdagene – med et minimum af kommentarer i form af mellemtekster. Optagelser herfra og fra andre film om besættelsen genfindes i en amerikansk TV-film fra 1960 om *Sabotage* i Danmark, produceret af Burton Benjamin for CBS: Samtidig med at filmhelheden tegner danskerne helt i hvidt og tyskerne med håndlangere helt i sort, tager speakeren, Walter Cronkite, stilling til dele af kildematerialets ægthed (for at understrege optagelsessituationens farlighed og fotografernes mod) ved om en række en-

Fig. 16a+b. Arrestationer af mistænkte landssvigere – i henholdsvis Danmark atter Frit (fra Horsens-kanten) og Gilbergs kompilationsfilm Befrielsen med opsamling af arrestanter ved Domhuset i København under stor opmærksomhed.

keltklip at nævne, hvornår det drejer sig om illegale optagelser og hvornår ikke.

Er en filmet begivenhed let genkendelig, eller giver filmen selv umiddelbart kontrollérbare oplysninger om tid og sted

for optagelsen, så kan klippene bidrage væsentligt med detaljer om personer og de ydre forhold, hvorunder hændelser har fundet sted, såsom vejr, travlhed, udrustning, humør. Filmkilders værdi er dog ikke abstrakt og absolut, men afhængig af viden om deres ophavssituation og bestemmelse af dennes relevans for konkrete problemstillinger, hvilket igen er bestemmende for, hvor alment eller specielt kilden kan bruges. Klippets afspejling af begivenhed og atmosfære, virkelighedsudsnit og forløb i tid, som kun vanskeligt kan ændres gennem retouchering og andre kunstgreb, kan således være autentisk i forhold til – og i heldige tilfælde repræsentativ for – den begivenhed, undersøgelsen gælder.

Fejlplacerede klip og rekonstruktioner, der udgives for „ægte“, optræder hyppigt, og her kan fotografens arbejdsvilkår være ét af mange synlige indicier. Adskillige virkelig illegale optagelser ses tydeligt at være optaget med „skjult kamera“, altså uden de fotograferedes vidende. De indgår i fotograf P. Th. Graversens *Skjern under Besættelse og Befrielse* fra tyske parader, troppetransporter og flygtninge, i ingeniør C. Hansens *Tysk Invasion* fra Åbenrå, – og fra Vestre Fængsel, Frihavnen, 9. april 1945 på Rådhuspladsen m. m. i *Omkring Danmarks Befrielse*, en stor del af *Froslevlejren* og i mange andre film. Ellers påvirker et (film)kammeras tilstedeværelse gerne menneskers adfærd, hvis de ikke er specielt medie-vante eller er for travlt beskæftiget til at lade sig afficere. Børn har det med at vinke

Fig. 17. „Frit Danmark“'s duplikator på budcykel i fuldt sving på Nørrebrogade ved Solitudevej, i Københavns Befrielse.

Fig. 18. Københavnerne hilser englænderne velkommen på Valby Bakke.

Fig. 19a+b. Angrebet den 14. maj 1945 om morgenen på nogle tyske orlogsfartøjer ved Refshaleøen tager sig flot ud i filmen Frihedskæmpere besætter B & W – men hvis situationen virkelig havde været så farlig, som billedet t.v. antyder, havde fotografen nok opholdt sig bag angriberne; og den vagtsomme frihedskæmper under flaghejsningen på et af skibene (t.h.) kan ikke ses at udfylde andre behov end fotografens.

eller kigge lige ind i kameraet, og en del frihedskæmpere stiller sig i drabelig positur, hvorimod vandhentning ved Søerne under Folkestrejken i 1944 tilsyneladende foregik uden megen pjank – og ligeså redningsarbejdet ved Den franske Skole. Hvis nærbilleder af personer, især ved indendørsoptagelser, *ikke* viser kamerapåvirkning, er det imidlertid ofte et fingerpeg om arrangement til ære for kameraet, hvilket dog ikke nødvendigvis hindrer optagelsen i at gengive *et typisk forløb* korrekt. En sådan scene kan blot ikke bruges som belæg for meget andet, end hvordan man på optagelsestidspunk-

tet var i stand til og ønskede at fremstille forløbet.

Alene giver filmkilderne ikke et balanceret billede af Danmark under besættelsen, men de kan støtte indlevelsen i en række forhold og oplyse detaljer, hvis der

Fig. 20. Skjult optagelse ud gennem barakvindue mod lastbiler med danske fanger på vej til Dachau-lejren ved transporten den 16. februar 1945, i Frøslevlejren filmet af premierløjtnant Feilberg og Henrik Sandberg.

spørges relevant, og det er i den sammenhæng, registreringen skal ses. Arbejdet har hidtil været begrænset til museets egne film. På lang sigt vil det imidlertid være ønskeligt at udvide den til at omfatte hele mængden af kendte film-

optagelser, ugerevyer og større filmenheder, der falder ind under museets arbejdsområde, og derved etablere en samlet registratur over denne kategori af kilder til besættelsestidens historie.

Om tingenes sammenhæng, og om at holde orden. Elektronisk databehandling og det etnografiske museum

Af INGER SJØRSLEV

I sommeren 1976 igangsatte Nationalmuseets Etnografiske Samling et forsøgsprojekt omkring opbygningen af en etnografisk database. Hvilke genstande, der skal medtages i en sådan database, hvor mange, i hvilken form osv., er et stort spørgsmål, og når man endvidere betænker, at der i Etnografisk Samlings varetægt befinder sig ca. en halv million genstande, kan man måske danne sig en forestilling om omfanget af et sådant projekt. Der er da også opstået en del problemer såvel af museumsfaglig som af teknisk art i løbet af denne indledende fase, og det er nogle af disse og overvejelserne omkring dem, der her skal gøres rede for.

Skønt sammenkædningen databehandling og etnografi er af forholdsvis ny dato, er der dog allerede gjort erfaringer med sådanne projekter, bl. a. på det etnografiske museum i Stockholm og i USA. Disse erfaringer har været en værdifuld hjælp for Etnografisk Samling på Nationalmuseet, og i øjeblikket overvejes der en koordinering mellem det svenske system, som allerede er temmelig udviklet, og Etnografisk Samlings. Hvad den data-tekniske side af sagen angår, har man endvidere haft stor nytte af gode råd og vejledning fra Socialforskningsinstituttet.

Ethvert museum har problemer omkring registrering og ikke mindst katalogisering.

Formålet med et EDB-system er at bidrage til løsningen af disse problemer. I det øjeblik, man beslutter sig til at anvende EDB, bliver man tvunget ud i en stillingtagen til forskellige spørgsmål, som man måske er vant til at tage for givne. Den hjælp, man kan modtage fra et databehandlingssystem, er nemlig ikke en hjælp til løsning af problemer som

sådan. Det er nødvendigt nøje at have gjort sig klart, hvad man ønsker at benytte EDB-systemet til.

Der eksisterer stadig en myte om, at EDB er noget lidt mystisk – næsten overmenneskeligt, men overmenneskelig er en datamaskine ikke. Den er ikke engang „menneskelig“. En datamaskine kan regne, sortere, tælle osv., den kan lagre enorme mængder af oplysninger i sin „hjerne“, hvilket gør den velegnet til formål, som har at gøre med at udtrække information af en database efter nogle fastlagte kriterier. Datamaskinen kan imidlertid ikke løse vore problemer omkring, hvorledes vi ønsker at benytte de etnografiske genstande. Det er derfor nødvendigt at afklare dette spørgsmål på forhånd.

Ethvert datasystem er en forenklet måde at fremstille virkeligheden på, og vi må derfor tage stilling til, hvilken del af virkeligheden, vi ønsker at medtage i systemet. Disse to krav – specificeringen af vore ønsker og stillingtagen til, hvilke oplysninger der skal medtages, er i praksis udmøntet dels i opstillingen af formål med datasystemet, dels i variabelisten, som senere behandles mere udførligt.

De formål, som vi ønsker, datasystemet skal opfylde, stemmer overens med dem, som er udtrykt af svenskeren Lennart Gärdvall i en artikel om opbygningen af en etnografisk database, nemlig

1. at lokalisere genstande til brug for interesserede forskere og som svar på spørgsmål fra vort publikum.
2. at fremskaffe visse typer af etnografiske data til brug i en forskningsproces.
3. at hjælpe museumspersonalet med lokalisering af genstande til brug for udstillingsvirksomhed etc.

I første række er vore ønsker primært at opnå lettere tilgængelighed til museets genstandssamling, et bedre overblik over, hvad vi har, og et system til at „holde orden“. Med tiden er det naturligvis vort håb, at databasen skal kunne udbygges, således at den kan benyttes mere direkte i en forskningsproces, men dette er foreløbig fremtidsudsigter.

Som eksempel på en helt konkret opgave, som museet står overfor, og som EDB-systemet vil kunne medvirke til at løse, kan nævnes de henvendelser, vi får fra andre nationer i de dele af verden, hvorfra de etnografiske genstande stammer. Forespørgsler om hvilke og hvor mange genstande fra en given nation, der befinder sig i Etnografisk Samlings varetægt, må man formode vil blive hyppigere og hyppigere, og til udskrivning af lister herover vil datasystemet være en stor hjælp.

Det etnografiske museum er imidlertid ikke blot et sted, hvor der opbevares nogle genstande, som skal holdes i orden, kunne identificeres og opbevares i god stand. Vi benytter også disse genstande til at fortælle os noget. Tingene er ikke blot ting i sig selv, de er bærere af informationer, og det er som sådanne, vi anvender dem i museets udstillings- og formidlingsvirksomhed. Derfor er oplysninger om deres regionale såvel som funktionsmæssige sammenhæng af mindst lige

så stor betydning for os som de oplysninger, der hjælper os til at „holde orden“. En smule spidsfindigt kunne man sige, at vi i det klassificeringssystem, vi skaber gennem opbygningen af databasen, både må tage hensyn til den sammenhæng, genstandene befinder sig i for os – som det materiale, vi arbejder med i museet – og den kulturelle og regionale sammenhæng, de befinder sig i som repræsentanter for andre kulturer.

Gennem diskussioner omkring formålsparagraf, genstandene som informationsbærere osv. kunne vi sikkert være nået frem til et eller andet „ideelt“ system og en forestilling om, hvilke opgaver det skulle kunne udføre for os.

Vi er imidlertid underkastet nogle særdeles konkrete og jordbundne begrænsninger, som klart kan sammenfattes under følgende begreber: tid, penge, arbejdskraft og det materiale, vi har at arbejde med. Med hensyn til de første tre forhold er dette en type begrænsninger, som vel vil gælde for et hvilket som helst projekt.

Det materiale, vi har at arbejde med, er protokoller som den, der er vist på bil-

Fig.1 og 2. Den gammeldags indføring af genstandene i protokoller foregik med gæsesfjer og sirlig skrift. For fremtiden vil såvel indføring som udtrækning af oplysninger foregå ved hjælp af en EDB-terminal, således som det blev demonstreret på Etnografisk Samling i maj 1977.

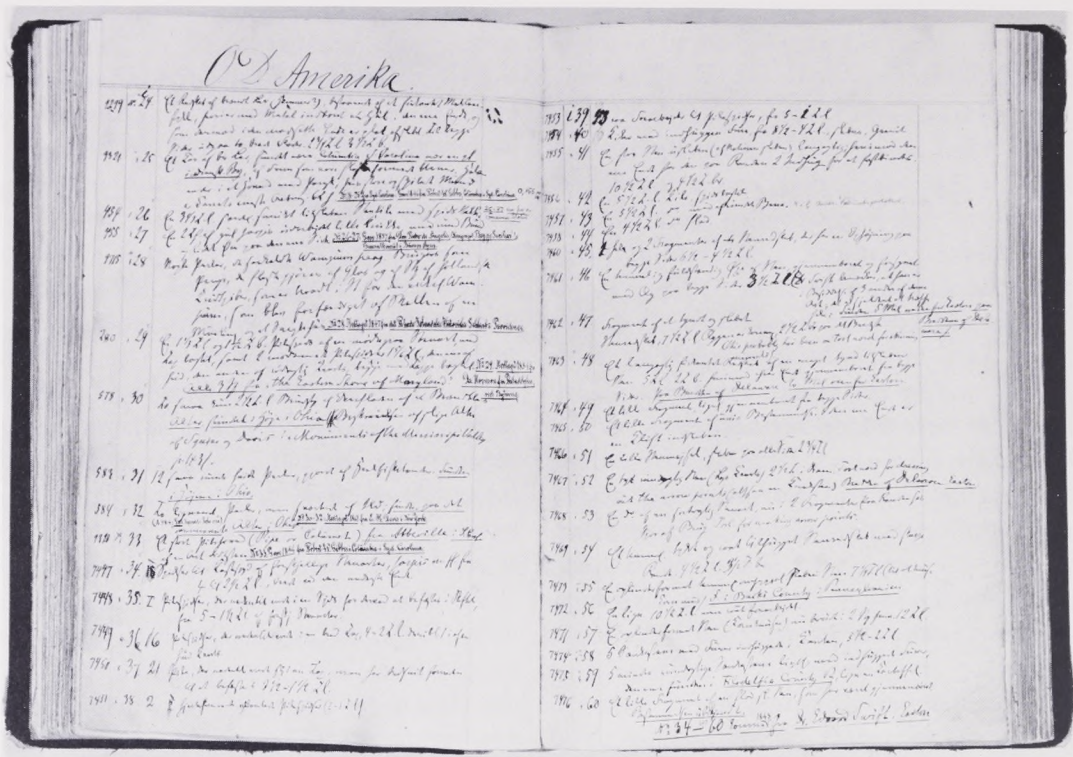

Fig. 3. At tolke såvel skrift som indhold i de gamle protokoller er undertiden en hård opgave. Det er materiale som dette, der må arbejdes med i overførslen til EDB.

ledet. Skulle vi have hver enkelt genstand i hånden for at foretage den ønskede registrering, ville det tage omkring et kvart århundrede at nå frem til en blot nogenlunde rimelig samling EDB-registrerede genstande. Da vi ønsker at se frugterne af vort arbejde inden for en overskuelig fremtid, må vi arbejde med de oplysninger, der i forvejen findes nedskrevne om genstandene.

I protokollerne er de ofte beskrevet overordentlig minutiøst, som f. eks. dette smykke fra Ecuador:

H 1006 Smykke bestaaende af et Stykke brunligt Baand, hvorpaa der i smaa Snore med røde Glasperler hænger halve Frøkapsler. Til Baandet er endvidere knyttet en Snor, der med Mellemrum af blaa Glasperler bærer Benstykker i hvis Ende røde og gule Fjer. Et Sted hænger en stor Pisk meget lange benstykker med Fjer,

et Sted et Stykke Fugleskind med sorte og hvide Fjer, et andet Sted et med lyseblaa Fjer.

Det er ikke lige præcis oplysninger som disse, vi i dag er interesserede i. Beskrivelser af denne art har primært været givet som et middel til identifikation af genstanden, en ting som i dag er overflødiggjort ved, at man kan fotografere genstandene. Derimod savnes der i dette og mange andre eksempler oplysninger af den type, som nu er af betydning for os, nemlig om genstandens anvendelse, hvorvidt der er specielle betydninger knyttet til den, hvor den er indsamlet og hvornår etc. En del af disse oplysninger må vi give afkald på, men andre kan enten fremskaffes gennem et efterforskningsarbejde i korrespondancen omkring genstandens ankomst til museet, i forskellig litteratur eller i beslægtede genstande. Dette arbejde, som er yderst tidskrævende, har vi i vor forsøgsfase besluttet at henvise til en „langtidsregistrering“, en nøjere gennemgang af hver enkelt genstand med fremskaffelse af så

mange oplysninger, som det er muligt. Sideløbende hermed vil vi ud fra de før-omtalte praktiske betragtninger udelukkende registrere ud fra de oplysninger, der findes i protokollerne med de mangler, det nødvendigvis må indebære. Her ved håber vi forholdsvis hurtigt at få opbygget en brugbar samling oplysninger i databasen, samtidig med at vi holder os de mere ideelle mål for øje, så vi sørger for at indføje yderligere oplysninger om en genstand, når vi alligevel har fat i den i forbindelse med udstilling, konservering el. lign. Ligeledes vil vi naturligvis for nyankomne genstandes vedkommende indføre alle ønskede oplysninger.

I den endelige variabelliste er der samlet oplysninger af tre typer. For det første oplysninger, som går på selve genstanden, og som har at gøre med dens placering i museet og omstændighederne omkring museets anskaffelse af den. Herunder hører:

Variabel 1. Museumsnummer – det nummer, som genstanden har fået tildelt ved ankomsten til museet, og som primært benyttes til identifikation. I det oprindelige nummersystem har man indarbejdet en klassifikation ved hjælp af bogstaver. F. eks. stammer en genstand med bogstavet H foran nummeret fra Sydamerika.

Variabel 2. Journalnummer – henvisning til den sag, hvorunder genstanden hører. Dette er også en oplysning om, hvor yderligere informationer kan søges.

Variabel 3. Indsamler – navnet på den person eller ekspedition, der har indsamlet genstanden dér, hvor den har været brugt eller er fremstillet.

Variabel 4. Årstallet for indsamlingen.

Variabel 5. Navn på giver eller sælger, hvad enten dette er en enkeltperson eller en institution.

Variabel 6. Årstallet for genstandens indgåelse i museets samling.

Den anden type oplysninger går ligeledes på selve genstanden. Heri indgår nemlig som

Variabel 7. Navnet på genstanden.

Dette felt er repetérbart, hvilket vil sige, at det er tilladt at anføre mere end ét navn på hver genstand. Det er ønskværdigt i tilfælde, hvor der hersker tvivl om genstandsnavnet, eller hvor det vil være ønskeligt at anføre to navne, hvis disse er af lige stor betydning.

Variabel 8. Materiale – det hovedmateriale, som genstanden er fremstillet af. Dette felt er ligeledes repetérbart. Det kan være svært at afgøre, hvilket materiale der er hovedmaterialet, ligesom der også her kan herske tvivl. Det samme gælder for

Variabel 9. Teknik. Hvorledes er genstanden fremstillet? Ved vævning, støbning, kurvefletning el. lign.?

Variabel 10. Genstandens mål. Det største mål anføres i hele centimeter.

Den tredje gruppe af oplysninger kan med en fælles betegnelse kaldes indplacering af genstanden i en sammenhæng. Det er en lidt anden type oplysninger, der her vil blive ført ind på registreringskemaet, idet der i høj grad anvendes koder, talkoder, som fremkommer ud fra en række registeranter.

Registrarer er systematiserede fortegnelser over muligheder for indplacering af en genstand i en regional eller emne- og funktionsmæssig sammenhæng. Den første variabel i denne gruppe er:

Variabel 11. „Emnekode“, ifølge en emneregistrant, som er udformet af Torben Lundbæk. Genstanden placeres her under en kategori, f. eks. som „personligt udstyr“, „våben“, „redskab til ildfremstilling“ el. lign. For hver gruppering er der et tal, og hele registranten er opbygget som et decimalsystem, således at man, f. eks. når man kun ved om genstanden, at den tilhører en eller anden type personligt udstyr, giver den tallet 1, men hvis man yderligere ved, at det er en hue, gives den tallet 1.42, som står for undergruppen „dragter, hovedbeklædning“. Der kan her foretages op til fire undergrupperinger alt efter hvor specifikt kendskab, man har til genstanden.

Variabel 12. Kode af lignende art, som

beskriver genstandens funktion. Her benyttes en registrant, udarbejdet af G. P. Murdock, „Outline of Cultural Materials“. F. eks. vil man her indplacere en genstand under kategorien „tools“ – værktøj, „eating“ for spiseredskaber, eller „music“. Hver af disse grupper har her et tal, og registranten er endvidere opbygget således, at der for hver gruppe er henvisninger til andre beslægtede grupper.

Variabel 13. Folk/kultur. Her placeres genstanden – også ved hjælp af en registrant, G. P. Murdock, „Outline of World Cultures“ – regionalt gennem en kode, som specificerer den etniske gruppe, som genstanden hører hjemme i.

Variabel 14. Andet navn. Da Murdock's registrant ikke rummer alle de muligheder, vi kan komme ud for, har vi reserveret en variabel til et eventuelt navn på en gruppe, som ikke er medtaget i „Outline of World Cultures“.

Variabel 15. Regionskode. Til oplysning om regionalt tilhørsforhold har vi selv fremstillet en registrant, hvis formål er indplacering efter nationalstater. Denne er ligesom emneregistranten opbygget efter et decimalsystem, således at første ciffer står for verdensregion, f. eks. Afrika, og de næstfølgende indtil fire cifre for mere specifikke afgrænsninger. Decimaler kan således fyldes på alt efter hvor præcist, man kender genstandens oprindelsessted.

Variabel 16. Ældre regionsbetegnelse. Da vi har valgt at indplacere efter nugældende stater og grænser, har det været nødvendigt at reservere en variabel til eventuelle oplysninger om ældre regionsbetegnelse i tilfælde, hvor kun denne kendes, f.eks. „Slavekysten“.

Variabel 17. Datering af genstanden for de tilfælde, hvor et årstal eller en periode, som kan specificeres inden for et årstal-interval, kendes. Dette vil ikke være muligt i alle tilfælde, hvorfor

Variabel 18. er reserveret til et periodenavn. I visse tilfælde vil man vide, hvilken type en genstand tilhører, men uden at kunne placere den inden for et nøjagtigt tidsinterval. Endvidere er denne va-

riabel af betydning for arkæologiske genstande, som Etnografisk Samling besidder en del af.

Variabel 19. EDB-indførelsens initialer. Derefter den overordentlig vigtige rubrik „bemærkninger“.

I bemærkninger kan f. eks. findes oplysninger om en speciel ornamentering, et kunstnernavn, et særligt lokalnavn eller en ganske speciel brug af genstanden. Herudover er rubrikken vigtig i forsøgsfasen, idet eventuelle ændringer af variabellisten vil fremgå af oplysninger, som fremkommer i bemærkninger.

De to registranter, som er udarbejdet af G. P. Murdock, er langtfra ideelle. Vi har lagt os fast på at benytte dem i mangel af bedre, og fordi de benyttes af andre museer. Dette håber vi med tiden at kunne drage fordel af, idet man må forvente, at der vil blive udarbejdet bedre klassificeringssystemer eller viderebygning på Murdock's system og hermed også programmeringssystemer til at foretage ændringer i klassificeringssystemet maskinelt. De to registranter, vi selv har udarbejdet, vil være under fortsat udvikling i takt med vort registreringsarbejde. Her er der dog også allerede sket en vis koordination, idet museet i Stockholm har overtaget emneregistranten. Vi kan således også her få gensidig nytte af hinandens videreudvikling. Alle talkoder vil kunne oversættes maskinelt til tekst.

Som eksempel på, hvilke typer spørgsmål der vil kunne stilles til en database opbygget ud fra denne variabelliste, kan nævnes: „Hvilke genstande har vi fra Nigeria, som anvendes ved begravelsesceremonier?“. Man vil her bede om regional-koden for Nigeria samt OCM-koden (funktionskoden), som står for „funeral“.

Fig. 4-7. Hvorledes holder man orden på en mangfoldighed af genstande, som omfatter alt fra afrikanske træskulpturer til prærieindianernes bøjfjelskind? Og hvorledes finder man nemt og hurtigt frem til oplysningerne om dem? Det kan EDB-systemet bl. a. bidrage til. Så forskelligeartede er protokolteksterne til disse fire genstande (se næste side):

„Fitchefigur. Træ, 39 cm.
 Indsamler: Kjersmeier
 Siguiri, 1932
 Malinke, Mali.
 Anvendes i frugtbarhedskulten“.

„Fedtstensfigur fra Kina.
 Kvindens Dragt er paa et Stykke under Bæltetstedet og paa Borterne forgyldt, Blomsten graa. Dyret, hvis Øjne er udfaldne, vender Hovedet mod højre ved Kvindens venstre Side, det har paa Issen et bøjet Horn. Halen er afbrudt, paa Skabraket paa dets Ryg ses et lille Taphul, antagelig til en Blomsterkurv. På en lavere Afsats paa Fodstykket har staaet en Figur, hvoraf kun den ene Fod er tilbage. 0.345 m højt, Dyret 0.154 m langt, Fodstykket ca. 0.25 m langt, ca. 0.015 m bredt.“

„Krukker, Chancay-stil. Cremefarvede med brun dekoration. Indgået 1872-73 fra skibspræst Pontoppidan, fregatten „Bellona“.“

Købt 1930 af fru Lis Graschitz, der i sin tid har faaet den, 1923, af sin Svigerfader, Lensgreve Christian Scheel til Gl. Estrup, paa hvilken Herregaard Sagerne i lange Tider havde haft Plads“.

„En Indianerhøvding's Sommerkappe, dannet af et garvet Skind, paa hvilket der med den indianske Billedskrift er fremstillet en Kamp mellem to Stammer, der betegnes med røde og sorte Figurer. Fodsporene viser Retningen de have marcheret, og seks røde Skalpe antyder at det sorte Parti virkelig har sejret, og for dette har Kappens oprindelige Ejer formodentlig været Anfører.“

Hjembragt til Museet af Kammerraad Steinhauer fra London“.

Man kan altså stille spørgsmål, som går på en enkelt variabel eller kombinationer af flere variabler.

I løbet af 1977 skulle forsøgsprojektet, som omfatter ca. 1000 genstande, være afsluttet. Vi har allerede fundet fejl og mangler i vort system og har modtaget forslag til forbedringer fra vore samarbejdspartnere i Stockholm, hvilket netop også har været hensigten med forundersøgelsen.

Det ville være utopisk at tro, at det endelige skema og det endelige system ville kunne opstilles på én gang. Mange spørgsmål og problemer fremkommer først i forbindelse med arbejdet med materialet, og planen er derfor at gennemføre dette projekt efter de fastsatte kriterier uden at foretage ændringer, men at opsamle erfaringer og ændringsforslag til brug for den endelige opstilling. Ligeledes er det tanken i løbet af dette forsøgsprojekt at fremstille en vejledning i indføring af genstande. Der opstår umiddelbart en del tvivlsspørgsmål, men mange af dem kan samles under fællesbetegnelser, og der kan vælges en konsekvent måde at løse dem på. Hvorledes skal f. eks. modeller indføres? Som modeller eller som det, de forestiller? Her er det vigtigste at træffe en beslutning og sørge for,

at den bliver overholdt. Om man vælger at gøre det på den ene eller den anden måde er måske af mindre betydning, blot det gøres ens hver gang.

Ved gennemgangen af registreringssystemet i Etnografisk Samling har vi kun lige berørt problemerne, og de mere specifikke detaljer har ikke kunnet medtages. Hensigten har da også blot været at give en oversigt over de overvejelser, man må gøre sig, når man som etnograf skal samarbejde med og tilpasse sig et andet fagområde. Det har på mere end én måde været en balancegang at nå frem til den plan, som nu er iværksat. En balancegang mellem hensyntagen først og fremmest til museets genstandssamling og de mennesker, der arbejder med den, dernæst til vore ressourcer og til EDB-systemets muligheder og umuligheder. Derfor har resultatet naturligt nok også karakter af et kompromis, og hensigten har da også været at gøre opmærksom på, hvorledes sådanne kompromisser nødvendigvis må foretages, også i forbindelse med et projekt, som ellers kunne – og stadigvæk også skal – opfordre til dristige målsætninger og spændende spekulationer omkring forskellige muligheder i et sådant arbejde.

Inuit-Nordbo projektet.

Arkæologiske undersøgelser i Vesterbygden i Grønland

Af JØRGEN MELDGAARD

Det første kulturmøde mellem eskimoer og europæere er emnet for en undersøgelse, der i 1976–77 foretages af Grønlands Landsmuseum og danske museumsfolk i Ameralik-fjorden i Godthåb kommune. Man søger her i nordboernes gamle Vesterbygd at belyse tiden fra 1200 til 1350 ved udgravninger af ruiner og møddinger fra de eskimoiske fangere og det nordiske bondefolk. De to parter fik kontakt med hinanden allerede i 1100-årene længere nordpå i egne, hvortil nordboerne drog på sommerjagter fra både Vesterbygd og Østerbygd. En pålidelig skriftlig kilde, *Historia Norwegiæ*, fra tiden kort før år 1200, har en kortfattet, men klar beretning om dette møde. Det konstateres, at man har truffet nogle små mennesker, skrællinger, der ikke kender til jernredskaber, og som bløder på en mærkelig måde, når de rammes af våben . . .

Eskimoer og nordboer har derefter på fangstfelterne og senere nær bygderne en

form for samvær, der strækker sig over tre århundreder, en periode længere end fra Hans Egedes tid til i dag. Men det er forsvindende lidt, vi ved om dette kulturmøde. Hvorledes levede de sammen? Hvad lærte de af hinanden? Vi kan med sikkerhed blot konstatere, hvordan situationen var, da det hele var ved at være forbi: Nordboerne forsvinder i Vesterbygden omkring 1350, i Østerbygden ca. 1500, og eskimoerne lever videre med den traditionelle livsform. Om dette synes de arkæologiske spor, de nordiske skrifter, og de eskimoiske sagn, at være enige.

Inuit-Nordbo undersøgelsen forsøger, om yderligere nogle vidnesbyrd kan gra-

Fig. 1. Træsnit fra 1859 udført af grønlænderen Aron fra bopladsen Kangeq nær Godthåb. Aron var sælfanger, men i sine sidste år nedskrev og illustrerede han eskimoiske sagn, bl. a. mødet med nordboerne og de indbyrdes stridigheder (se artiklen „Aron fra Kangeq“, Nationalmuseets Arbejdsmark 1960).

ves op af jorden. Samtidigt prøver man en ny arbejdsform. De to forhistoriske parter, eskimoer og nordboer, får lejlighed til at afgive disse vidnesbyrd fra aflejringerne ved deres bopladser og gårde, og forskerne er repræsentanter for de nutidige parter, grønlændere og danske. De arkæologiske spor bliver udgravet og registreret på traditionel vis, men de bliver ikke udelukkende fortolket af professionelle arkæologer. Og spørgsmålet om, hvad der er betydningsfuldt, hvilke problemer der skal søges belyst, og hvorledes resultaterne skal formidles, er det overladt en bredere kreds af „sagkyndige“ at udtale sig om. I felten samarbejder arkæologer, eskimoer og zoologer, skolefolk og elever, – grønlændere og danske. Lykkes det ikke at komme frem til den fulde og endelige sandhed om forholdet mellem

de to forhistoriske parter eller at få placeret „skylden“ for det tilsyneladende svigtende samarbejde i middelalderen, så kan vi dog håbe på en større forståelse for parternes egenart og særheder. Og et sikkert udbytte er øget viden om vore traditioner, vore forudsætninger.

Tidligere arkæologiske udgravninger af eskimoiske ruiner og nordbogårde har givet fund, som vidner om kontakt mellem de to folk. I de eskimoiske huse findes der ofte genstande, der stammer fra nordboer, og i nogle nordbogårde er der fundet eskimoiske sager. Ser man nærmere på disse formodede handelsvarer, er det dog kun én af nordboernes „varegrupper“, som kan have haft betydning i det eskimoiske samfund: Jernet. De øvrige sager har ikke haft nogen funktion i den specialiserede fangstkultur, selv om de åbenbart har haft eskimoernes store interesse. På eskimoiske bopladser langs hele Grønlands vestkyst til det nordligste Thule distrikt, samt pletvis på østkysten,

Fig. 2. Kort over Vesterbygden med nordbogårde afmærket. Inuit-Nordbo undersøgelsens arbejdsområde er markeret med to cirkler: Ved Ameralikfjorden lokaliteterne Eqauiit (nr. 59) og Niaqússat (nr. 48). I indlandet Nipáitsoq (nr. 54).

Fig. 3. Kort visende nordbobygdernes placering samt de eskimoiske bopladser, hvor der er fundet nordbogenstande. Desuden er afmærket findestederne for de små træfigurer forestillende nord-

boer, som eskimoerne udskar i perioden 1200–1500. Indsat på kortet et „portræt“ af nordboen som eskimoen opfattede ham (Inugsuk bopladsen, Upernavik distrikt).

er der fundet flere hundrede nordbogenstande: Tenvægte og væevægte, skakbrikker og dambrikker, kamme og tøjstykker, fåresakse, skeer, brudstykker af kirkeklokker osv. For eskimoerne kan det kun have været kuriositeter; vi må opfatte dem som souvenirs, – og umiddelbart undre os over, at nordboerne gav afkald på sager af denne art. Arkæologerne har tidligere taget det for givet, at det drejede sig om handelsvarer, som fortalte om nære kontakter, og de eskimoiske ruiner med nordbosager er derfor allerede dateret til „nordbotiden“. Men langt de fleste er formentlig erhvervet af eskimoerne i århundrederne efter nordboernes forsvinden og må betragtes som resultatet af skattegravninger i forladte nordbogårde. Vi kan yderligere konstatere, at denne gruppe af nordbosager er af ganske samme karakter og sammensætning, som de arkæologiske samlinger vi i vore dage graver op af nordboruinerne; eskimoerne har dengang som arkæologer fået fat i det samme repræsentative udvalg af efterladenskaberne. Ruinerne var eskimoernes jernminer, og i tilgift har de gjort andre interessante fund og taget dem med hjem som rariteter og legetøj. Tenvægten og dambrikken fik en pind gennem hullet og kunne bruges som snurretoppe, kirkeklokkestumperne blev filet til øresmykker og dingledede videre i pigernes ører, eller de blev til amuletter.

Eskimoernes behov for nordboernes jern var stort. Også de få ældre eskimoiske husruiner, om hvilke vi med sikkerhed kan sige, at de er samtidige med nordboerne, har et betydeligt antal redskabsformer forarbejdet af nordbojernet, især knivblade og harpunspidser. Selv om nordboerne langtfra har haft overskud af dette materiale, var det formentlig denne handelsvare, som bragte de to folk i nærmere forbindelse. Hvad nordboerne fik som modydelse er det vanskeligere at aflæse i det arkæologiske stof. De få eskimoiske genstande fundet i nordboruiner er igen i kategorien kuriositeter: En snekniv, nogle småudskæringer o.l. Nordboerne har været interesseret i handels-

varer, som de selv kunne lade gå videre til det europæiske marked, og blandt disse har eskimoerne kunnet levere det værdsatte elfenben, tand af hvalros og narhval.

De arkæologiske fund viser, at der har været kontakt, men endnu stærkere taler manglen på vidnesbyrd om gensidig påvirkning. Eskimoerne kopierede nogle få af nordboernes brugsgenstande til husholdningen, som f. eks. en skeform og små kar lavet af tøndestave. Nordboerne lærte tilsyneladende at forsyne deres slæder med flade skinner på medernes underside, en gammel eskimoisk opfindelse. Afstanden mellem de to folk var stor – efter de arkæologiske spor at dømme. Der var en kulturkløft, og man gjorde ikke alvorlige forsøg på at lære noget af hinanden. Antropologerne kan tilsvarende sige, at der har været begrænset fysisk kontakt, ingen skeletter vidner med sikkerhed om raceblanding. Racefordomme har trukket skarpe grænser mellem folkene, nordboernes klassedelte samfund har øget afstanden til de eskimoiske „skrællinger“, og den katolske tro har yderligere skærpet modsætningerne.

De historiske kilder fra såvel europæisk som eskimoisk side giver kortfattede beretninger om kulturmødet, til dels om fredelig sameksistens, men fortrinsvis om stridigheder. For vort undersøgelsesområde i Godthåb distriktet sætter en skriftlig kilde punktum omkring år 1350 med sætningen: „Nu har skrællingerne hele Vesterbygden“. Beretningen er kortfattet og flertydig, og den er blevet taget til indtægt for ganske modstridende teorier: Eskimoer udryddede nordboerne / nordboerne døde pludseligt uden eskimoisk indblanding / eskimoerne optog nordboerne i deres fangersamfund / nordboerne udvandrede til Vinland (Amerika). Kilden var Ivar Bårdsson, præst ved bispesædet Gardar i Østerbygden. Omkring 1350 er han „en af dem, som udpeges af lagmanden til at rejse til Vesterbygden mod skrællingerne, at uddrive skrællingerne af Vesterbygden. Og da de kom dertil, da fandt de ingen mennesker, hver-

ESKIMOENS SYN PÅ NORDBOEN

DRAGTENS SÆRHEDER

1300-1400
MAND ?

1400-1500
KVINDE

MAND

MAND & KVINDE ca.1400

ca.1500
MAND

-TUSKHANDEL-RAN-SKATTEGRAVNING

I ODEGARDE-GAV KENDSKAB TIL NØRDBOENS SAGER

RARITETER

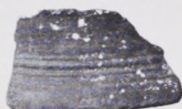
UDEN VARIG VÆRDI

SKAKBRIK

FRA DAMBRIK
TIL SNURRETOP

FRA KIRKEKLOKKE
TIL ØRESMYKKE

VÆVET TØJ

TENVÆGT

SKRIVE-
REDSKAB ?

FARESAKS

SLIBESTEN

RINGBRYNJE

MÅLKESE

KAM

JERN

OMDANNES

SVÆRD TIL KNIV

EFTERLIGNING

AF NØRDBOENS SAGER

SKEFORM KOPIERES

SKE-ETUI

TONDESTAV
=BØDKERTEKNIK

ken kristne eller hedninge, men blot vilde køer og får. Og de forsynede sig af de vilde køer og får og sejlede derefter hjem“.

Kulturmødet mellem eskimoer og nordboer er et emne, hvor mange har forsket, opstillet problemer og fremsat teorier. Men forskningen har været præget af ensidighed. Hovedsagen har været det for europæiske forskere fascinerende: Nordbokoloniernes skæbne. Eskimoerne er kun draget ind i denne sammenhæng, hvor de som modpart kan behandles som én af flere mulige faktorer, der kan have medvirket til koloniernes undergang eller opgivelse. Denne faktor får tildelt mere eller mindre vægt alt efter en personlig bedømmelse af, hvor „krigerisk“ man forestiller sig det eskimoiske folk. Fra grøn-

Fig. 4. Et stort antal af nordboernes sager er havnet på eskimoiske bopladser. Ved udgravninger af eskimoiske ruiner er der desuden fundet et antal små træfigurer udskåret af eskimoer og forestillende nordboer. Disse viser, at man virkelig har stået ansigt til ansigt, og i udskæringerne er nordboernes dragtmøder antydet. De fleste af nordbogenstandene er dog formentlig erhvervet efter nordboernes forsvinden ved udgravninger i de øde gårde. Eskimoerne havde ved handel med nordboerne skaffet sig jern, senere udnyttede de nordboruinerne som jernminer.

landsk side bemærkes, at graden af krigeriskhed kan formodes at have været afhængig af nordboernes adfærd . . . Inuit-Nordbo undersøgelsen interesserer sig for adfærden hos begge parter og søger at belyse arten af deres samvær – og de endelige følger af kulturmødet – som et samlet problemkompleks.

Fig. 5. Indlandsgården Nipáitsoq ligger i et frodigt område med gode græsgange for husdyr og rige muligheder for rensdyrjagt. Dalbunden er opfyldt af smeltevandsaflejringer gennemskåret af elvøb fra en nærliggende isbræ.

Der blev i sommeren 1976 foretaget udgravninger i Ameralik-fjordens indre del og i indlandet syd herfor, et område beboet og udnyttet af såvel eskimoer som nordboer. Udgravningerne sigtede først og fremmest mod at klarlægge udnyttelsen af de lokale ressourcer, tilvejebringelsen af føden med de to folks forskelligartede erhvervsformer og de mulige ændringer i deres tilværelse, som kunne være forårsaget af klimaændringer eller et resultat af kulturmødet. Der blev fortrinsvis undersøgt affaldslag i møddingerne, hvor bevaringsforholdene og mulighederne for opdeling af fundene efter lag og alder er særlig gunstige. Et meget omfattende knoglemateriale blev derved bragt til veje, og de deltagende zoologer kunne tilrettelægge denne del af undersøgelserne således, at der indsamledes repræsentative prøver på „spisesedlen“ dækkende en lang tidsperiode for såvel eskimoer som nordboer ved kysten og i indlandet.

Med hovedlejr ved Equaluit-bugten blev der arbejdet ved tre eskimoiske bopladser, Umivik, Tuperdluk og Equaluit samt ved nordbogårdene Eequaluit og Niaqûssat. Foran den sidstnævnte lå en indtil 2 m tyk, velbevaret mødding, hvor der fra et par lange profilgrøfter blev udgravet mere end 4000 identificerbare dyrekogler. Den foreløbige analyse viser, at der i løbet af bebyggelsens ca. tre århundreder sker en gradvis tilbagegang for husdyrene (ko, får og ged taget under ét) fra 28 % til 20 %; ligeledes bliver rensdyrets rolle i økonomien relativt mindre, fra 16 % til 12 %; medens sælfangsten bliver tilsvarende mere betydningsfuld med en stigning fra 56 % til 68 % af det samlede antal af de store „mad-dyr“. Man kan nok gå ud fra, at bondekonen på denne gård har serveret sælkød de fleste af ugens dage.

I forsøget på at vurdere kostplanen på en gård som Niaqûssat må man dog også tage andet end køddyrenes kogler i betragtning. Kvæget var først og fremmest malkedyr, og mælkemad var dagligmad. Fisk har utvivlsomt været af stor betydning. Men til trods for, at 50 % af knogle-

materialets titusinder af fragmenter fra de tre nordbo-møddinger blev sigtet med 4 mm maskenet, var der kun et dusin fiskeknogler at fremvise. Bevaringsmulighederne for disse knogler er ringe, og fiskeaffaldet var almindeligt foderstof til husdyrene. Sælkødets optræden på spisesedlen har nok været dominerende, men den har været sæsonpræget. Af de forskellige sælarter har grønlandssælen været langt den almindeligste, og den har på sin vandring langs Grønlands vestkyst hovedsageligt været tilgængelig i perioder om foråret og efteråret. Men selv ved de fjerneste og mest isolerede indlandsgårde i Vesterbygden udgør sælknogler mere end $\frac{1}{4}$ af det samlede knoglemateriale, og vi må nok forestille os fangsten af grønlandssælen som et særligt vigtigt foretagende, hvor bygdens mænd med store fangstnet sejlede ud mod fjordmundingerne og til sundene nær yderkysten. I bygdens første århundreder har nordboerne haft disse gode fangstfelter for sig selv, men i den sidste tid, måske i et par generationer før 1350, var dette område gradvis blevet besat af konkurrenter. Eskimoiske bopladser var etableret, kontak-

ten blev uundgåelig, – og mulighederne for konflikter forøgedes.

Ved indlandsgården Nipáitsoq var arbejdet samlet om nordbogården, som synes at være pludseligt forladt og nedbrændt, formentlig i bygdens sidste fase. Den foreløbige undersøgelse af denne gård antyder, at den er efterladt med rigelige forråd, – i lighed med et par tidligere udgravede gårde i Vesterbygden. Et rum bagtil i det store, sammenbyggede gårdkompleks viser resterne af fadeburet: En tønde med bevaret bundlag af syrnet mælk; træfade med forkullede kanter; knogler af tamdyr og vildt, deriblandt en ophængt hare, som er faldet til gulvet; hele blåmuslinger hentet friske fra fjorden; små detaljer, der tilsammen antyder et velforsynet spisekammer. Det var næppe mangel på føde, som skabte krisen i bygdens sidste tid.

Fig. 6. Udgravning ved Eqaluit af ruiner fra eskimoiske rensdyrjægere og laksefiskere i 1700-årene. Arkitekt Hans Langballe og seminarielever Bolethe Thorsen ved opmålingsarbejdet.

Fig. 7. Grønlander og nordmand i kvanerne på nordbogården Niaqússat, hvor traditionen beretter om kampe mellem eskimoer og nordboer (eskimologen Robert Petersen og etnologen Otto Blehr). Kvan spises af grønlanderne som grøntsag. For nordboerne har den utvivlsomt, som i Nordens middelalder i øvrigt, spillet en stor rolle som haveplante ved gårdene. Den blev desuden anset som det bedste middel mod pesten. Kvan hedder på grønlandsk „kuáneq“ og er et af de få ord, som sprogforskere mener kan være overtaget fra nordboerne.

Deltagerne i undersøgelsen i 1976 var fra grønlandsk side fordelt på repræsentanter for Landsmuseet, lærere fra en række grønlandske skoler samt elever fra seminariet i Godthåb, gennemgående 20–25 personer foruden gæstebesøg af kortere varighed. Med støtte fra skoledirektoratet var en „feltskole“ etableret i to perioder hver på tre uger. Alle deltog i udgravninger og rekognosceringer, og i begge hovedlejrenes store militærtelte blev der i form af aftenseminarer fremlagt materiale fra de involverede fagområder, behandlet emner rækkende fra nordboernes fåreavl og væveteknik til samarbejdsformer og ejendomsret i det eskimoiske samfund, – og diskuteret kulturmøde i 1350 og i 1976.

I 1977 stiler man mod en nærmere undersøgelse af de to mest lovende lokaliteter. De rige og tykke møddingsaflejringer på kystgården Niaqússat, hvor de stratigrafiske forhold gør det muligt at konstatere ændrede vilkår gennem hele bebyggelsesfasen, vil blive udgravet sammen med et nærliggende eskimoisk fælleshus fra en senere periode. Her ved Niaqússat beretter grønlandske traditioner om fund i nedskredne møddinger af „nordbokranier med isiddende eskimoiske pilespidser“. Der blev i 1976 i selve nordbomøddingen fundet en enkelt menneskeknogle i det øverste, sene affaldslag; og på sæsonens sidste dag blev der i kystskrænten fremdraget dele af to skeletter, som dog var så dårligt bevaret, at de endnu ikke har kunnet bestemmes som nordboer. Men arbejdet skal føres videre. I indlandet venter Nipáitsoq-gården med sine mange boligrum, som kun er delvis udgravet, og som kan forventes at uddybe kendskabet til nordboernes situation omkring år 1350. Herinde opmåles også vardeanlæg fra nordboernes drivjagter på ren, og de eskimoiske rensdyrjægeres lejrpladser kortlægges.

Det eskimoiske jægerfolks rolle i sidste akt af dramaet om det europæiske bondefolks tilværelse i Vesterbygden vil næppe kunne løses endeligt ved udgravningerne. Det ser ud til, at fjendtlighe-

derne har været af stor betydning, men der er utvivlsomt tale om en række samvirkende faktorer, som svækkede bygden. Der kan konstateres en ændring af klimaet, der formentlig var til ugunst for nordboerne (og samtidigt fremmede for udviklingen af eskimoisk fangstteknik baseret på kajak). Og handelsforbindelserne til Europa blev stadig ringere i bygdens sidste tid. Man blev mere isoleret, og muligvis er der i et vist omfang sket en gradvis udvandring, familier kan være draget til Østerbygden eller helt til de europæiske moderlande. I denne situation, hvor bygdens oprindelige befolkning på mere end tusinde mennesker, fordelt på 90 gårde og samlet om fire kirker, er reduceret til måske nogle få hundrede på spredtliggende gårde, da kan en eller flere pludselige katastrofer have været afgørende: Angreb af eskimoer?, europæiske pirater?, græsædende larver?, – eller Den Sorte Død, pesten som netop hærgede Europa i årene omkring 1350?

Pesten rammer Bergen, handelsporten til Grønland, i året 1349, og i afsides egne i Norge lægges hele fjordbygder øde. Den ondartede form for sygdommen, lungepesten med 100 % dødelighed, dominerede under Nordeuropas køligere himmelstrøg. Der er til lykke for Island ingen skibsforbindelser dertil i de kritiske år 1349–50. Men ingen kilder fortæller om Grønland. Et par notater i de islandske Annaler synes dog at åbne muligheden for, at smitten kan have nået helt herud. For 1347 siger årbøgerne: „Kom et skib fra Grønland til Strømfjorden; det havde sejlet til Markland, men var senere fordrevet hertil over havet, med 18 mands besætning“. Vejen til Markland (Labradorkysten) med havstrømmen fra Vesterbygden over David Strædet var åbenbart endnu på denne tid benyttet for at hente tømmer og andre goder. Det følgende år siger årbøgerne: „Jon Guthormsøn og Grønlænderne sejlede bort fra landet“. Denne Jon, en bekendt islandsk høvding, skulle til Norge for at søge kongens nåde i en retssag, og han har åbenbart hyret den lille grøn-

landske skude med besætning. Vi kan formode, at skibet overvintret i Bergen i 1348–49. Og i 1349 rammer pesten byen. Er grønlandsskuden nået til Grønland, til Vesterbygden, med smitten? Arkæologien burde kunne afdække sporene efter en katastrofe af denne art, selv om det formentlig vil kræve udgravning af et større antal gårde i bygden for at skabe sikkerhed. Billedet vil være gårdtomter, hvor alt gods er efterladt, og kirkegårde med store fællesgrave. Et par af de hidtil udgravede gårde *er* efterladt med forbløfende rige fund og komplette genstande (Sandnæs og Austmannadalens gårde, jævnfør Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1938), men de er dog ikke tilstrækkelig overbevisende i denne sammenhæng. Og eskimoernes skattegravning vil yderligere vanskeliggøre tolkningen her og i andre gårde. Af bygdens fire kirkegårde

Fig. 8. Eqaluit bugten med Inuit-Nordbo undersøgelsens hovedlejr. Nordbogården (nr. 59) ligger inderst til højre i bugten, de eskimoiske ruiner omtrent midtfor.

er kun én, Sandnes, blevet undersøgt, og af den blot et beskedent hjørne, der er tilbage efter landsænkningen har druknet Sandnes Kirke under Ameralik-fjorden. Her fandt man bl. a. en fællesgrav, tilsyneladende fra sen tid, men igen er det et utilstrækkeligt vidnesbyrd.

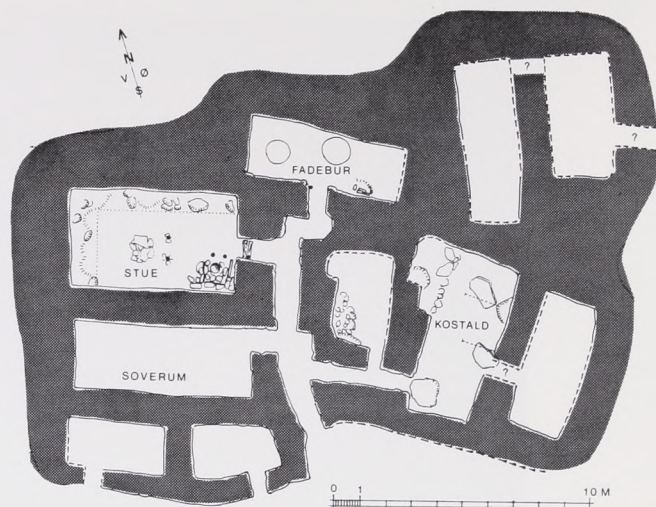
Pest-hypotesen synes at kunne forklare Ivar Bårdssøn's lakoniske skildring af situationen: Ingen mennesker, mange husdyr. Skræmt ved synet af pestens virkninger har skrællingerne trukket sig tilbage og er spredt på fjerne bopladser (en reaktion som gentages på Hans Egedes tid, da koppepidemien i 1733 ramte Godthåb-egnen, og man flygtede bort langs yderkysten mod nord og syd). Hus-

Fig. 9. Nipáitsoq gården (nr. 54). Skitse af grundplanen opmålt i 1977.

dyrene vandrede vilde omkring i landet. Der er endog køer, som man vanskeligt kan tro er blevet efterladt i live af en bortflyttet befolkning, eller af angribende eskimoer. Ej heller har køerne kunnet overleve en hel vinter uden fodring. Katastrofen har været total, og den må have fundet sted i det forløbne vinterhalvår. I Nordeuropa fortæller kilderne, at når pesten ramte, så hærgede den i indtil seks måneder, hvorefter egnen lå helt eller delvis øde.

„Nu har skrællingerne hele Vesterbygden“, siger Ivar Bårdssøn. Måske forstået således: Nu er bygden helt overladt til eskimoerne. Det finder sted et af årene mellem 1347 og 1355. Skibene har sejlet ind gennem Ameralik-fjorden til hovedgården Sandnes, og de har passeret „vore“ gårde Eequaluit og Niaqûssat. Der var hverken kristne eller hedninge at se, og de drog den lange vej tilbage mod syd til Østerbygden.

Den næste gang, de skriftlige kilder nævner eskimoerne, er igen et notat i de islandske årbøger. Det er året 1379: „Skrællingerne hærgede på grønlanderne og dræbte 18 mænd og tog to drenge til trælle“. Livet i Østerbygden gik videre, en betrængt og stadig mere isoleret folkegruppe, som holdt fast ved traditio-

nerne selv efter at forbindelserne med moderlandene Norge og Island svigtede i begyndelsen af 1400-årene. Arkæologien har ingen vidnesbyrd bragt for dagen om denne sidste fase af kulturmødet, men de sidste daterbare spor vidner om en gruppe nordboer, der ved bygdens sydligste kirke og anløbshavn holdt sig i live i troen på den gamle samfundsorden og nødvendigheden af adskillelse mellem racerne, mellem kristne og hedninge. På Herjolfsnes kirkegård gik de endnu ved år 1500 i gravene med trækors og en ligklædning af sidste franske mode i et næsten patetisk forsøg på at hævde sig som europæere. På samme tid havde skrællingerne bredt sig forbi bygden og op langs østkysten. Det eskimoiske fangerfolk sluttede ringen omkring Grønland.

Efterskrift

Inuit-Nordbo Projektets 1977-sæson blev gennemført som planlagt med udgravningerne samlet på to lokaliteter: Niaqûssat ved kysten og Nipáitsoq.

Ved Niaqûssat blev det eskimoiske „fælleshus“ udgravet, et langhus til 3–4 familier. Oldsagerne viser, at det har været beboet i begyndelsen af 1700-tallet, og formentlig kan der sættes årstal på afslutningen: 1733–34. Denne vinter hærgede den store koppe-epidemi, som var bragt

til Hans Egedes Godthåb med et skib fra Danmark. Den breder sig til bopladser 10 mile syd for Godthåb og 20 mile mod nord, og den slår så hårdt, som var det en gentagelse af middelalderens pest: „Af circa 1200 Mennesker er icke bleven uden 8 sjæle tilbage . . .“ Ved fælleshuset fandt vi den første sommer to skeletter, i 1977 yderligere to i indgangspassagen, og ude i den nedskredne mødding i stranden to gravlagte, den ene en kvinde med sin ulo.

Nordbogården ved Niaqûssat – kun 50 meter bag det eskimoiske fælleshus – måtte afgive endnu et stykke af sin store mødding ved en minutøs udgravning. 35 m³ nordboaffald blev skrabet igennem i tynde lag. En god, fed mødding er en af arkæologens store glæder, og denne viste sig at være nordbobygdernes hidtil bedste. De amerikanske gæste-zoologer, Tom McGovern og Gerald Bigelow, kunne hæfte endnu nogle tusinde knogler på den 300 år lange spiseseddel. Og talrige affaldslag af varierende sammensætning afspejlede ændringer i kostplanen og aktiviteter som f. ex. gårdens lejlighedsvis hovedrengøring. Nær frontmuren lå små dynger af birkekviste og gødning fra staldene, og fra boligrummene tilsvarende kvistelag med høvlspåner, vegstensaffald, museknogler, m. m. Gårdens rum har åbenbart haft gulvene dækket af tykke isolerende kvistelag, der højst een gang om året er skovlet ud på møddingen. Velbevaret gødning hørte til de materialeprøver, der blev optaget med særlig omhu til undersøgelse af to deltagere, veterinærerne Peter Nansen og Rolf Jess Jørgensen. Analyserne vil give ny viden om sundhedstilstanden hos husdyrene – og måske også hos menneskene – men navnlig om sygdomme forårsaget af parasitter.

I indlandet ved Nipáitsoq blev nordbogårdens boligrum udgravet. De ligger i den vestlige halvdel og har fælles hoveddør og entré med nogle staldrum, deriblandt den velisolerede kostald, som har kunnet rumme 5–6 køer. Gårdens 10 „huse“ har været ligeligt delt af mennesker og husdyr. En 6 m. lang stue, et stort fadebur med kogested, et 7 m. langt soverum, samt et par smårum, udgør tilsammen en bolig, som vel har rummet en halv snes mennesker. Til køer, malkefår, geder og vinterfoderet de resterende 5 rum. Hele gården ser ud til at have været i funktion, lige indtil den lægges øde.

I tiden derefter har eskimoerne utvivlsomt gået på skattejagt i gården. Muligvis er det ved en sådan lejlighed, at rummene omkring den lange fællesgang er brændt. Men en del sager har de dog overset og overladt til arkæologerne i 1977 (ledet af Jens Rosing, Landsmuseet, og Claus Andreassen). Går man ind i gangen ligger der på gulvet indenfor døren til soverummet bl. a. en god kniv med et 12 cm. langt jernblad og en fornem kam; lidt længere fremme i gangen 3 små figurer af hvalros-tand (2 isbjørne og en hvalros, amuletter i en skindpose?); i næste døråbning ind til stuen en skakbrik, indenfor på gulvet en økse og ved langvæggen resterne af væven (en dyngvevægte). Og for enden af den 10 meter lange gang fadeburet! Foruden tøndene med syrnede mælk, haren og blåmuslingerne byder det på: Rygstykke af ren (ryghvirvlerne), bryst og bagluffe af sæl, 4 hovedløse ryper, dele af ko og får, 3 små fisk (angmagssat) og en større (torsk). Listen er ikke fuldstændig, men skal afsluttes med koen, kaldet Rosa, hvis tåknogler og klove fandtes på gravningens sidste dage som en dyngvev i ildstedshjørnet, vidnesbyrd om en kohud ophængt efter slagting.

Nipáitsoq gården bekræftede i 1977, at afslutningen er kommet mens spisekammeret var fuldt. Og i lighed med 4 gårde lidt nordligere i bygden viser den os, at kampen for føden dog ikke var hårdere, end at der stod husdyr tilbage i staldene. Kampen mod kulden var heller ikke kritisk i de lune huse med rigeligt forråd af brændsel. Og lige påfaldende i disse gårde er mængden og arten af det efterladte udstyr, især når det jævnføres med udgravede gårde i Østerbygden og på Island. Kampen mod eskimoerne og kampen mod en sygdom som pesten synes at stå tilbage som mulige forklaringer på nordboernes forsvinden i Vesterbygden.

Glimt fra arbejdsmarken

Antiksamlingen har for et par måneder siden været så heldig fra en gammel privatsamling at erhverve to grønsorte basalthoveder. Selv om de begge er ret fragmenterede er fysiognomierne så vel bevarede, at de vil kunne dateres nærmere inden for den periode, som ægyptologer kalder sentiden (700 f. Kr. – 100 e. Kr.).

Det ene hoved bærer det såkaldte nemesklæde, der var en hoveddug af linned forbeholdt de ægyptiske konger lige fra 4. dynasti (2723–2563 f. Kr.).

På Antiksamlingens nye kongehoved er klædet gengivet med plisseringer udhugget i relief. Den ondt afværgende uræusslange, som oftest ses over panden, mangler i dette tilfælde. Ansigtstrækkene er smukt udarbejdede. Øjenbrynene er smalle, munden lille med ret udprægede fordybninger ved mundvigene. I betragtning af, at der kun eksisterer få kongehoveder fra sentiden, er dette lille stykke virke-

ligt et fund, ikke mindst fordi man på grund af nemesklædets specielle udformning og mundens linier kan sammenligne det med hovedet af den berømte græskvenlige kong Amasis af 26. dynasti. Han regerede fra 568 til 525 f. Kr.

Antiksamlingen har siden 1890 haft en kalkstensstatuette forestillende en siddende konge med Amasis' navn på rygpillen. Denne figur må formodentlig betragtes som et standardbillede af kongen, mens det nyere hvedede basalthoved snarere er et egentligt portræt af ham. Højden er 7,8 cm, bredden 4,9 cm.

Det andet hoved gengiver en skaldet person. Øjenrandene er stærkt fremhævet. Den lige næses nederste del er temmelig bred, mens munden er lille. Trækkene minder i høj grad om et andet skaldet hoved på en basaltstatue, hvor indskriften i rygpillen indeholder ejerens navn Ankh-Pa-Khered, søn af Nesmin.

Statuen findes i Metropolitan Museum i New York og kan dateres til 30. dynasti, nærmere bestemt kong Nekhtanebo 1's regering (378–360 f. Kr.). Der er ikke tvivl om, at Antiksamlingens hoved kan henføres til dette dynasti. Efter persernes herredømme, som begyndte med Kamby-

ses' erobring i 525 f. Kr., forsøgte man under kong Nekhtanebo 1. krampagtigt at videreføre de gammelægyptiske traditioner inden for kunsten, førend Ægypten atter bukkede under for en ny persisk okkupation i 341 f. Kr. Højde: 7,4 cm, bredde: 4,6 cm.

M.-L. B.

Årets høst af danefæ

Danefæ står vel for de fleste som identisk med ædelmetallerne guld og sølv, men sagen er, at alle sjældne oldsager kommer ind under danefæ-begrebet, f. eks. alle ravfund, ornamenterede redskaber af ben eller hjortetak fra ældre stenalder, offerfund af flintøkser fra yngre stenalder samt sværd, spyd, dolke eller økser fra bronzealderen.

Det sidste par års tilgang af danefæ i oldtidssamlingen udgør da også en broget flok, der ikke udelukkende er gjort af ædelt metal. En ornamenteret harpun fra ældre stenalder fundet i Tudeå i Vestsjælland, et offerfund fra ældre bronzealder fundet i Vigerslev i København bestående af en dolk og en økse, en skålformet fibula af den type, der er så almindelig i vikingetid, men denne er fra 8. årh., fra en tid, hvor skålfiblerne så småt begyndte at komme på mode. Fibulaen er fundet i Store Valby i Vestsjælland. Fra Tissø-egnen kommer et fint lille, rundt hængesmykke af forgyldt bronze, ornamenteret med båndsløjfer, en

type, der var i brug i vikingetid, i 10. årh.

Så kan vi vende os til de ædle metaller og notere flere små nette guldfingerringe fra gravfund rundt om i landet, samt et vægtigt supplement til den vikingetids sølvskat, der i 1971 kom for dagen i Rebild (Nationalmuseets Arbejdsmark 1972, s. 199 ff) og endelig en vægtig guldarmring fra vikingetid, fundet ved markarbejde i Ulstrup i Præstø amt .

Men årets sensation, af den slags, der får det til at krible frydefuldt i selv det mest blaserte eller forhærdede menneske, kom den 18. april 1977. En vikingetids guldhalsring fra 10. årh., et mægtigt rigmandssmykke, der vejer 1830 g, gjort af 961 ‰ rent guld. Ringen har haft en diameter på ca. 30 cm. Den er snoet af fire tosnoede guldstænger, der er samlet med en fint ornamenteret muffe eller manchete. I sandhed et vægtigt og værdigt smykke for en stormand eller hans hustru.

Denne gigant i jernaldersmykkernes række slår alle rekorder, den er det hid-

til vægtigste enkeltstykke af guld fra Danmarks oldtid; alene guldhornene, der tilsammen vejede omkring 7 kg, kan måle sig med den. En gårdejer fra Tissø-egnen fandt den på harvehjulet og meldte straks fundet til Nationalmuseet. Ringen er kun lidt beskadiget. I oldtiden er omkring halvdelen af en af de fire dobbeltsnoninger vredet af og hugget over. Og den skade, ringen led ved at slæbe på harvehjulet, er let udbedret.

Dette fantastiske fund vil for al fremtid indtage hæderspladsen i Nationalmuseets vikingetidsudstilling.

E. Mgd.

Bopladsen ved Skuldevig

Midt under den voldsomme efterårsstorm i 1975 lykkedes det Nationalmuseets Skibshistoriske Laboratorium at bjærge et af de seneste års betydeligste skibsfund fra tiden omkring 1100 – *Lynæsvraget*. Samme storm gnavede endnu en bid af den udsatte kyststrækning på sydsiden af Halsnæs, øst for Lynæs havn. Hvad skarpe øjne måske tidligere havde kunnet ane, blev nu helt blotlagt for enhver af stormen. Et stykke oppe i skrænten mellem „Stejlepladsen“ og „Klintebakken“ – stedet udfor hvilket Lynæsvraget var taget op – aftegnede sig en tyk, sort stribe i jordlagene. Der var ingen tvivl om, at denne „sorte stribe“, der kunne følges over en strækning på ca. 200 m i øst-vestlig retning, var spor efter menneskers virksomhed – men hvilken virksomhed og for hvor længe siden? Amatørarkæologen André Jørgensen, der gjorde Nationalmuseet opmærksom på fundet, holdt gennem en tid øje med stedet, og en dag kunne han meddele, at der foruden nogle potteskår var fremkommet en sølv mønt, som måtte kunne bidrage til en nærmere datering af fundet.

Mønten viste sig at være en arabisk dirhem præget under den navnkundige kalif i Bagdad Harun-al-Rashid i tiden omkring 800. Sådanne arabiske mønter – kufiske som de kaldes på grund af de anvendte skrifttegn – er temmelig almindelige i vikingetidsfund. Mønterne er kommet hertil fra orienten ad de russiske flodveje som et resultat af nordboernes livlige østvendte handel. For disse mønter gælder, at de kan have haft en meget lang omløbstid, og prægningstidspunktet omkring 800 siger intet præcist om, hvornår denne mønt er havnet i jorden. Den opsamlede keramik antyder imidlertid, at det må være sket engang i slutningen af 900-årene eller i det følgende århundrede – altså i sen vikingetid. Det stod klart, at hvis dette spændende fund skulle undersøges nærmere, måtte det ske snart, for naturen, men også menneskets trafik på stedet nedbryder kysten meget hurtigt. Takket være økonomisk bistand fra Hundested kommune, KFUM og FDF i Hillerød, som stillede sommerlejren „Fyrreborg“ til rådighed, blev det muligt for Nationalmuseets 2. afdeling at gennem-

føre en ret omfattende udgravning i tidsrummet fra midten af juni til midten af juli 1977.

Det var ikke nogen helt nem opgave, man her tog fat på. Hele området er dækket af et tykt lag flyvesand, så hvis ikke arkæologerne skulle bidrage til nedbrydning af kysten, måtte der arbejdes med stor forsigtighed. På grund af de store sandmasser, som skulle flyttes, udgør det undersøgte areal ikke mere end 50 m², fordelt på to søgegrøfter. Området indeholdt flere ildsteder og bålrester, hvilket forklarer jordlagets sorte farve. Hertil kom en mængde stolpehuller, som formodentlig stammer fra en art primitiv bebyggelse, hvortil også resterne af lergulve må henregnes. Desuden blev der afdækket i alt otte cirkulære og ovale lerforede gruber, hvoraf de største har en diameter på omkring 1,5 m. Der er endnu ikke fundet nogen forklaring på, hvad disse gruber har været anvendt til, men indtil videre opfattes de som en art opbevaringsrum.

De åbne ildsteder og bålpladser samt den primitive bebyggelsesform viser, at

stedet kun har været beboet i en kortere periode hvert år, men det er tillige godtgjort, at denne sæsonmæssige bosættelse har gentaget sig i en årrække. Måske har det været et givtigt fiskeri, som har fået vikingebonden til at slå sig midlertidigt ned ved kysten, skønt vi ikke idag har efterretninger om sæsonfiskeri på disse kanter. En anden forklaring, der på ingen måde udelukker fiskeriet, går ud på, at bopladsen ved Skuldevig er en handelsplads, hvor man mødtes engang om året for at udveksle varer, ligesom på de middelalderlige sildemarkeder ved Skanør, Falsterbo og Dragør. Det spinkle fundmateriale tillader endnu ikke at drage nogle sikre slutninger om bopladsens karakter. Hertil må undersøgelserne udvides. Men først og fremmest gælder det om at sikre kysten, så både Skuldevig bopladsen og stedets skønne natur kan bevares for eftertiden.

N.-K. L.

Fig. 1. Blybulle med apostlene Paul og Peters kontrafejer. Allerede o. 1100 fik det pavelige segl dette udseende. 2:1.

Blybulle fra Maribo kloster

I det gamle Birgittinerklosters ruinområde ved Maribo domkirke har Bent Nielsen, Klostergade 19, Maribo, fundet et blysegl, en såkaldt pavebulle. Gennem Lolland-Falsters Stiftsmuseum blev den sendt til undersøgelse i Nationalmuseets 2. afdeling. Det ca. 4×3,5 cm store blysegl har på den ene side apostlene Paul og Peters lang- og kortskæggede kontrafejer i en slags glories med perlekranse samt indskrifterne SPA og SPE, som betyder S(ANCTUS) PA(ULUS) og S(ANCTUS) PE(TRUS), på den anden side indskriften +.EVGENIVS. P(A)-P(A).IIII. Seglet har ved hjælp af en snor midt ned igennem blypladen været fæstnet til et paveligt dokument. Imellem de to apostles ansigter har snoren efterladt en forhøjning og en revne, hvor den er blevet revet ud af bullen. Dette tyder på, at seglsnoren har været, ikke af de fine og tynde silketråde, som bullerne blev fæstnet med, når det tilhørende dokument indeholdt en pavelig *tilladelse*, men derimod en tyk og grov hampesnor, der indicerer, at dokumentet bragte en *befaling* fra pave Eugen 4.

Det er sjældent, at man i jorden finder en blybulle, og denne har ovenikøbet speciel interesse på grund af findestedet. Derfor erklærede Nationalmuseet den for danefæ og udbetalte dusør til finderens.

Jordfund af middelalderlige segl betyder i regelen, at det drejer sig om selve signetet eller seglstampen af metal. Chansen for, at et vokssegl, der af en eller anden grund var kommet bort fra sit dokument, skulle kunne „overleve“ 500 års ophold i jorden, må regnes lig nul. Anderledes forholder det sig med de metalsegl, som benyttedes af paver, kejsere og enkelte andre fremmede fyrster. Oftest benyttede man bly, der var så blødt, at det var let at præge, men ved enkelte meget højtidelige lejligheder anvendtes segl af guld. Fra seglet overfør-

tes navnet til dokumentet, der i sidstnævnte tilfælde kaldes en gylden bulle. Men det normale var som nævnt blysegl. Fra 1100-årene havde det runde pavesegl en fuldstændig fast udformning, som i flere henseender kunne minde om mønter. Aversen var altid den samme, mens reversen skiftede fra pave til pave. Den udfyldtes af pavens navn og nummer. Der er således ingen vanskeligheder med at identificere et pavesegl.

Pave Eugenius blev valgt og indsat i foråret 1431 og døde i februar 1447, men måtte fra efteråret 1439 se sig fortrængt af Baselerkonciliet kandidat Amadeus af Savoyen, som opnåede almindelig anerkendelse som Felix 5. fra 1440. Det dokument, hvortil den fundne blybulle har været fæstnet, skal således søges inden for et ganske kort åremål. Forholdet mellem Erik af Pommern og pavestolen havde været godt under Martin 5., men blev noget mere anstrengt under Eugenius 4., så at Erik af Pommern må have følt sig fristet til at slutte sig til konciliet.

I Acta pontificum danica, udgaven af pavelige aktstykker vedrørende Danmark, tæller Eugenius' periode godt 250 numre, men langt fra alle er pavebreve, og kun et mindretal er sådanne, som forsynedes med blysegl.

Da bullen er opsamlet på Maribo klostres grund, er det sandsynligt, at den hører til et pavebrev sendt til klostret,

Fig. 2. Bullens bagside viser, at dokumentet er udstedt af Eugen 4., 1431-47. 2:1

der ved begrænses mulighederne meget stærkt. Kun fire kunne komme på tale:

1) af 18.3.1435, hvorved Martin 5. forbud mod Birgittinernes specielle form for dobbeltklostre blev tilbagekaldt (*befaling*).

2) af 5.9.1438 med *befaling* til en dansk biskop om at stadfæste oprettelsen af Birgittinerklostret i Maribo og de gaver, som kong Erik havde skænket dertil.

3) af 6.7.1438 med *tilladelse* til generalkonfessoren og munkene i Maribo kloster til at modtage skriftemål af og give syndsforladelse til besøgende i klostret.

4) af 4.1.1446 med *befaling* til bisperne af Ribe og Odense samt til provsten i Lybæk om at overdrage Kartheuserklostergods til Birgittinerne i Maribo kloster og give det nye kloster navnet Mariager.

Blandt disse dokumenter synes bullen at måtte have hørt til det eneste, som er bevaret i original i Danmark. To breve er stilet til danske biskopper, som næppe har videresendt det originale pavebrev til Maribo, et enkelt (på papir) er sendt videre til Vadstena og findes nu i Uppsala Universitetsbibliotek. Til Birgittinerordenens kontroverser med pavestolen hørte, at det var svært at få accepteret synspunktet, at der ikke var tale om de forbudte dobbeltklostre, men at det drejede sig om nonneklostre med et tilknyttet konvent af præstemunke. Dette synspunkt accepterede Eugenius ved en almindelig

bulle udstedt i Firenze den 18. marts 1435. Der er antagelig sendt et eksemplar til hvert af de eksisterende klostre – de var jo hurtigt talt. Det er således den først nævnte mulighed, der er den sandsynligste.

Denne vigtige bulle mistede sin betydning ved reformationen, men det gode pave-pergament var egnet til genbrug. Så engang i 1500-årene, inden arkivet blev overflyttet til Sorø, hvor det siden brændte, har man taget pavebrevet, revet bullen af – furen i forsiden er vidnesbyrd herom – skåret pergamentet midt igennem og anvendt hver del som et beskyttende regnskabsbind. Kun den højre, mindre halvdel uden spor af huller til seglsnor, men med syhuller til heftetråde, er bevaret. Den måler 26,5 × 38,3 cm.

Fig. 3. Den mindre halvdel af pavebrevet (også kaldet pavebulle) af 17.3.1435. Hullerne til seglsnoren er skåret fra, mens syhullerne fra dokumentets anvendelse til regnskabsbind tydeligt ses. 26,5 × 38,3 cm. Rigsarkivet fot.

Dens fulde bredde må antages at have været godt 55 cm. Til sammenligning kan anføres en få år ældre pavebulle, bevaret i Lunde kapitels arkiv, den måler 49×29,3 cm.

Blyklumpen var ikke tilstrækkelig stor til genbrug og havnede derfor i affaldsbunken og endte med at komme på museum. Pavebrevets „bedre“ (større) halv-

del er der næppe chance for at genfinde. Enten er det med samt sit regnskab ædt af mus og rotter eller ødelagt af fugt i Rosenborgs kældre eller slet og ret kasseret sammen med andre ældre regnskaber for at skaffe plads til den enevældige centraladministrations stadigt voksende arkivmasser.

T. J. og F. L.

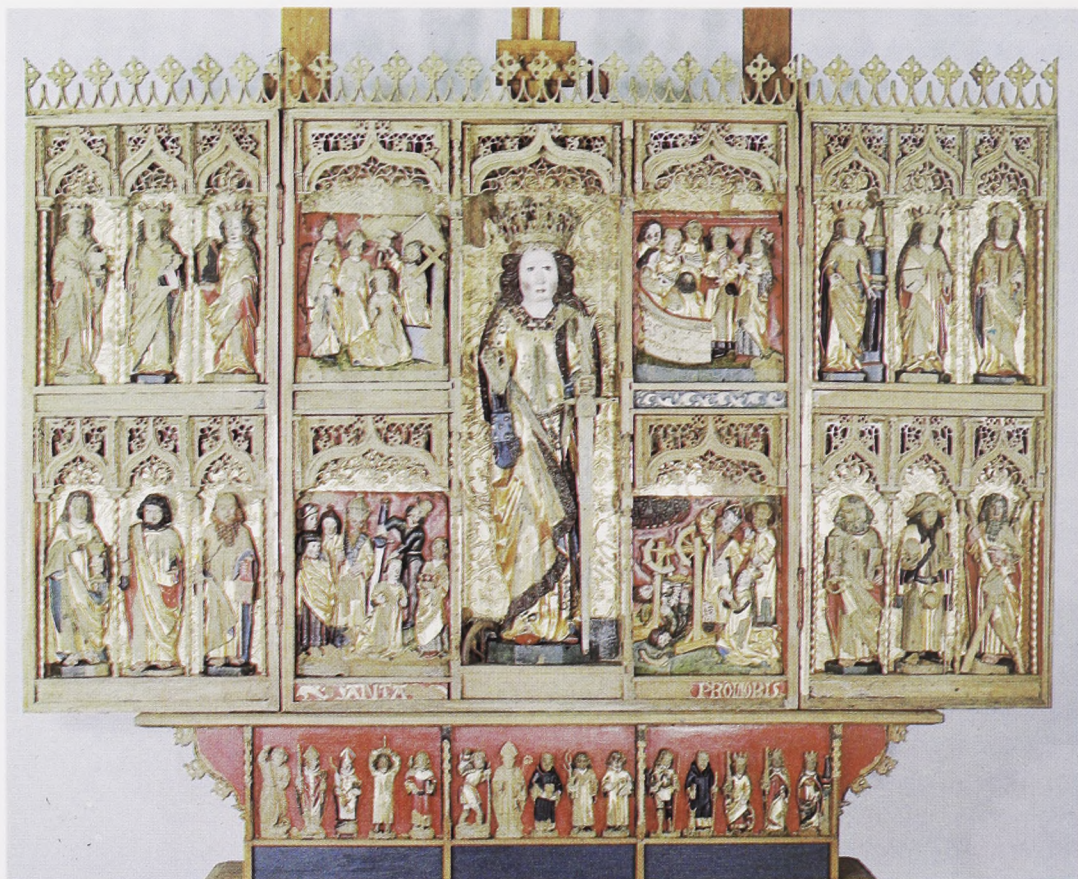
Restaurering af altertavle fra Sdr. Bjerge, Vester Flakkebjerg herred

Sdr. Bjerge-tavlen er en middelalderlig fløjaltertavle fra omkring 1500. Midtskabet har en figur forestillende Skt. Katharina og fire relieffer, der fortæller om hendes liv og død. Fløjene har hver seks figurer, hvoraf øverste række er helgeninder og nederste apostle. På fløjenes ydersider er der fragmenter af malerier. Predellaen har en fremstilling af de 15 nødhjælpere.

Tavlen, der i midten af 1800-årene

havde gennemgået en istandsættelse og en næsten total overmaling, var ved nedtagningen i en noget medtaget forfatning. Både resterne af oprindeligt farvelag og den delvise opmaling var stærkt opskallet, også snedkermæssigt var der brug for en indsats.

En tavle som Sdr. Bjerges kan vel restaureres på forskellig vis; fire måder, mere eller mindre aktuelle, kan nævnes: 1) Fjerne sekundær farve og rekonstruere det, der mangler, såsom polerforyldning, hudfarver osv.

2) Vælge at konservere det der er på tavlen, da beslutningen om istandsættelse tages, altså beholde opmalingen og kun fastlægge farvelag og rensse den.

3) Fortsætte nr. 2 og nystaffere tavlen.

4) Fjerne overmalinger og konservere oprindeligt farvelag, altså lade tavlen stå med brud i farvelaget.

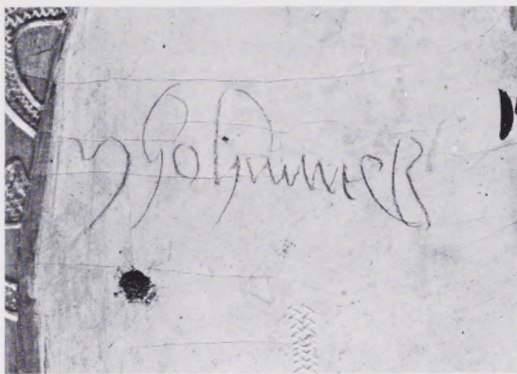
En skelen til, hvordan kirkerummet, hvor tavlen står, og hvordan det øvrige inventar er i kirken, er også medbestemmende ved valg af restaureringsmåde. En rekonstruktion af farvelaget viste sig, efter at der på nogle af fløjenes figurer var foretaget prøveafdækning, vel nok at være mulig, men der manglede så store partier af den oprindelige staffering, at man ved en rekonstruktion ville begive sig ind på usikker grund. Et felt med figurer på en af sidefløjene blev nu afdækket med henblik på at følge den restaureringsmåde, som her benævnes nr. 4.

Kirkens menighedsråd blev inviteret til værkstedet i Brede, hvor det færdiggjorte felt sammen med arbejder, hvor samme restaureringsmåde er anvendt, blev forevist. Man blev her enige om at følge denne fremgangsmåde.

Sølvbæger fra Nedenskov

Blandt det forløbne års gaver til Nationalmuseet er det her gengivne sølvbæger. Det er udført i Horsens af Berent Christophersen der Weyde, mester 1697-ca. 1720. Bægeret er af en type, der var almindelig fra midten af 1600-årene og op gennem hele 1700-årene. Siderne er matteret med små tætsiddende punselslag og forsynet med tre udsparede runde felter. De to er udfyldt med bladværk i en dygtigt udført gravering, det tredje bærer inskriptionen: „Anders Knudsen Nedensko 1703“. På den glatte mundrand er graveret: „Anno 1699 d. 29 augusti blef Anders Knudsön barnföd udi Nedensko“, samt prikket: „KRS MRKID“(?).

Gården Nedenskov lå i Sdr. Vissing sogn vest for Skanderborg. Sognets kirkebøger er desværre ikke bevaret for denne periode, men af skifteprotokollen frem-

Da restaureringen var nær afslutningen, og man kunne begynde at danne sig et helhedsindtryk af tavlens udseende, besluttede man på ét punkt at bryde med princippet for restaureringen, nemlig hvad angik midtfigurens hudfarve. Et større brud i ansigtet virkede uheldigt, så stedet blev krideret og retoucheret, så ansigtet kom til at virke helt.

Af bemærkelsesværdige ting, der blev fundet på tavlen, kan nævnes, at der på fløjene bag figurerne var skrevet navnene på de figurer, der er fremstillet.

Sdr. Bjerge tavlen blev genopstillet i december 1976.

K. S. N.

går det, at Anders Knudsen var næstældste søn af gårdens daværende fæster Knud Pedersen og hustru Anne Nielsdatter. Om bægeret er en gave fra forældrene eller måske en faddergave, kan vi ikke udtale os om, men gården var på det tidspunkt på 10 tdr. hartkorn, en ganske stor gård, hvor man kan have haft råd til at anskaffe et bæger af så høj håndværksmæssig kvalitet som dette.

Anders Knudsen blev senere gårdmand

En stor arv til Dansk Folkemuseum

Nationalmuseet får sine midler til virksomheden på finansloven, men museet ville altid – og navnlig i nedskæringstider som disse – have vanskeligt ved at få midler nok til at følge sine ønsker op, hvis det ikke fik hjælp udefra. I udstrakt grad nyder det da også godt af den velvilje og interesse for dets ve og vel, som fonds og privatpersoner viser det i dets arbejde for at sikre minderne om vor fortid.

I „Nationalmuseets Arbejdsmark“ har der tidligere været omtalt gaver, som Fonden til fordel for Nationalmuseets 3. afdeling (Dansk Folkemuseum) har skænket. Denne fond, som oprettedes af et par af Dansk Folkemuseums velyndere, stillede ikke blot midler til rådighed for erhvervelser, men de to fondsstiftere havde også bestemt, at museet kunne udtage alt, hvad det ønskede, af de samlinger, som fandtes i deres hjem. Sagen blev aktuel, da den sidstlevende af stifterne, maleren Wilhelm Seidel, døde sidst på året 1976.

Jeg havde tidligere aflagt besøg i hjemmet i Brobergsgade, men gensynet med det under hjemtagningen af tingene blev alligevel en overraskelse. De to fondsstiftere havde samlet gennem mange år, og det var simpelt hen ufatteligt, så mange ting stuerne og møblerne rummede af spejle, billeder, fajancer, porcelæn og sølvtøj. Det viste billede giver kun en svag fornemmelse heraf.

Hovedparten af tingene er købt gennem antikvitetshandelen, og det betyder,

i Vilholt i samme sogn og døde her 1752. I hans skifte er bægeret ikke nævnt, men det er efter al sandsynlighed gået i arv fra generation til generation i sognet, idet giveren har oplyst, at bægeret har tilhørt hendes bedsteforældre, der havde en gård i Sdr. Vissing.

Bægeret er en gave fra overlærer, frk. E. R. Mortensen, Ferup. 3. afd. mus.nr. 1111/1976. H: 9,8 cm.

J. S.

at de fleste er uden oplysninger om hjemsted, men de betyder et godt supplement til den samling, museet besidder i forvejen, og desuden at vi ikke skal bruge penge til indkøb af sådanne ting. Dansk Folkemuseum er ikke det eneste museum, der nyder godt af de to samleres interesse. Også andre museer på Sjælland har fået del i samlingen.

Der forestår nu en registrering af de mange hundrede ting, og når den er gennemført, er det tanken at præsentere et udvalg af dem i en særudstilling i Prinsens Palais for at vise, hvad samspillet mellem museet og dets venner kan føre med sig.

H. R.

Bryggeredskaber fra Fyn

Almindelige dagligdags brugsting er ofte sjældne i museernes samlinger. De bliver slidt op og kasseret eller får en ny anvendelse, når de af en eller anden grund ikke længere kan tjene det oprindelige formål.

Det var derfor et længe næret ønske, der blev opfyldt, da Dansk Folkemuseum i sommeren 1976 modtog et komplet sæt fynske bryggeredskaber. Ganske vist fandtes der i forvejen en lille samling bryggeredskaber i museets samlinger, men et sammenhørende sæt var det hidtil ikke lykkedes at erhverve. Redskaberne var en gave fra gårdejer Kristian Rask, Gamby, i hvis gård museet i 1968 havde optaget en etnologisk film om hjemmebrygning. Det var ved den lejlighed blevet aftalt, at Dansk Folkemuseum skulle have redskaberne, når man engang hørte op med at brygge sit eget øl i gården.

Sættet består af mæskekar, tapkar med tilhørende hane og rosterist, karstol, balje til at tappe øllet af i, strippe, krogskål og maltror samt den store øltønde med til-

hørende trætragt. I mæskekarret oplødte man malten i brygningens indledende fase, og i det samme kar foregik gæringsprocessen, som afsluttede brygningen. Under mæskningen rørte man i den oplødte malt med maltroret, der har form som en lille åre. Tapkarret var det kar, hvori den egentlige brygning foregik. Det adskiller sig fra mæskekarret ved at have et taphul i bunden tæt ved kanten. Når der bryggedes, stillede man tapkarret på den trebenede karstol, slog en træhane med tap fast i hullet og lagde rosteristen i bunden af karret over taphullet. I bunden af karret lagdes derefter rughalm som simateriale og øverst mæsken, den oplødte malt. Når udtrækket af malten, som kaldtes urten, skulle tappes af, anbragte man baljen i åbningen mellem karstolens ben under taphullet og trak tappen ud af hanen. Strippe og krogskål brugtes under hele brygningen, når man skulle øse vand, urt eller mæsk, og når øllet var færdiggæret, blev det hældt gennem tragten ned i øltønden.

B. F.

Kolonihaveundersøgelser

Som led i Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser om fritid opfordredes kolonihavefolk i efteråret 1976 til at skrive om livet i haverne før og nu. I april 1977 havde 56 besvaret spørgelisten, og afdelingen havde modtaget mere end 200 billeder.

Man har fået besvarelser om kolonihavernes barndom, om mellemkrigstiden med dens arbejdsløshed og bolignød og om nutidens „fritidshaver“ langt fra byerne. Materialet giver allerede nu et godt billede af den udvikling kolonihaverne har gennemløbet de sidste ca. 100 år.

Kolonihavebevægelsens fremvækst i sidste del af 1800-årene skal ses i forbindelse med de ændrede produktionsforhold, industrialiseringen og den deraf følgende flytning fra land til by. For mange arbejdere blev kolonihaven kompensation for dårlige arbejds- og bolig-

forhold og dertil et ikke ringe økonomisk tilskud.

Mange arbejdere tog selv initiativet til oprettelse af haveforeninger. Et eksempel er foreningen „Venners Lyst“ i Lersøen ved Lyngbyvej i København. Kolonien blev stiftet af sporvognsfunktionærer i 1913. I lovene stod bl. a., at strejkebrydere ikke kunne være medlem. Der udvikledes et frodigt foreningsliv i denne havekoloni. Man havde fælles 1. maj-optog til Fælleden, pinsefrokoster, børnefester, skytteforening og meget mere. „Venners Lyst“ er et eksempel på et udkast til en anden livsform – en solidarisk, åben og bevidst tilværelse mod et fælles mål.

Eksemplet er ikke typisk for kolonihaver. Der var forskel på københavnerhaver og provinshaver. Hvor de første allerede i løbet af 1930'erne mere og mere blev brugt til sommerbeboelse fra maj

Nationalmuseets indsamling om livet i kolonihaverne har foreløbig indbragt mere end 200 billeder. Dette er fra 1916. Haven hed „Aftenro“ og lå på Amager. Tagterrasser var ikke noget særsyn, på den måde skaffede man sig udsigt over flyvepladsen ved siden af.

til september, bevarede provinshaverne en husholdsøkonomisk betydning. Endnu i dag er der mange nyttehaver i provinsen. Man har et lysthus, men overnatter ikke i haven.

Samfundsudviklingen afspejler sig også i kolonihavelivet. Besvarelser om havernes udnyttelse, familiernes daglige liv, fællesskab, forholdet mellem arbejde og fritid og af en lang række andre spørgsmål indgår nu i museets arkiver. Hermed har Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser ved hjælp af sine spørgelister været med til at indsamle viden om arbejderklassens levevilkår.

I. T.

En underdelskedel af blik

I samarbejde med Blikkenslagerskolen, Krogshøjvej 53 B i Bagsværd har Nationalmuseets 3. afdeling optaget en film om, hvordan man laver en underdelskedel. Når netop denne genstand er valgt, er det, fordi den giver mulighed for at demonstrere en lang række af blikkenslagerfagets arbejdsmetoder: tilskæring, trækning, rundning, falsning, udsvejfning, bertling, trådilægning, optagning og lodning. Underdelskedelen har da også været svendestykke i faget til omkring 1960.

Filmen er optaget på Blikkenslagerskolen, og der tilstræbes ikke nogen miljøvirkning, men kun at fastholde arbejds-teknik og -metoder. Den viser, hvordan faglærer (fhv. blikkenslagermester) Johs. Jørgensen (f. 1907) fra grunden, dvs. den plane blikplade, fremstiller alle de dele, en kedel består af, og samler den til et hele.

Filmen foreligger nu i en 40 minutter lang udgave, der mere er en filmisk registrering (af et arbejde, der tager en arbejdsdag) end en publikumsvenlig „letfordøjelig“ film på ca. 20 minutter. Men materialet til at sammenklippe en sådan foreligger.

B. W. K./G. N.

*Undersøgelse og restaurering af
Ny Vestergade 13.*

„Huset med de buede vinduer“

Huset er opført i årene 1792–93. Det blev forhøjet og ombygget 1857–58 til det udseende, som det stort set har i dag.

I december 1975 indledte Nationalmuseets farvekonservering en undersøgelse af port- og trapperum i forhuset. Inden der forelå et resultat af farvelagene, var det tanken, at man allerede herfra skulle forberedes til det overvældende indtryk, der møder beskueren i lejligheden på første sal. Her findes tre rigt de-

korerede rum, der repræsenterer noget af det bedst bevarede af G. C. Hilkers produktion, udført i 1857.

Farveundersøgelsen viste, at trapperummets træværk – samtidig med Hilker – var malet med egetræsådring i to toner og dertil grønne ensfarvede vægge. Denne farveholdning blev genskabt. Det yngre portrum med paneler som vægbeklædning fra omkring år 1900 blev af hensyn til sammenhængen med trapperummet ådret egetræ.

Facaden til gaden blev retableret efter ældste oliefarvelag, lysgrå. Sandstenspry-

delserne, der indrammer hovedetagen, blev malet i en rødlig sandstensfarve. Hvide vinduer og vogngrøn portflage. Undersøgelsen af facaden til gården viste, at den oprindeligt har været lysgrå. Den blev af hensyn til det eksisterende gårdinteriørs farveholdning malet okker og dertil mørkgrønne vinduer.

Undersøgelsen af førstesalens seks rum tog i første række sigte på at konstatere, hvilken farveholdning døre og paneler havde samtidig med Hilkers dekorationer, dernæst vægge og lofter i de tre ikke dekorerede rum. De pudsede vægge i disse rum viste, at de har været malet ensfarvede: Okker, brunviolet og grøn, hvilket nøje svarer til Hilkers farvelagte originaltegninger. Lofterne, der havde talrige opmalinger, viste kun svage eller slet ingen spor af dekoration. Selv om udsmykningen, især for de limfarvedekorerede lofters vedkommende, har været genstand for flere tidligere restaureringer, var hel-

hedsindtrykket dog et velbevaret interiør. Resultatet af undersøgelsen på døre og paneler var som ventet en egetræsådring. Det var således nærliggende at genskabe de ensfarvede vægge såvel som egetræsådringen.

Som så ofte før har Hilker også her samarbejdet med Constantin Hansen. Han har bl. a. i dagligstuen udført små genier på de rødmalede vægfelt i olieteknik. På Hilkers limfarvedekorerede loft har Constantin Hansen med oliefarve på papir udført fire kvindefremstillinger. Endelig har han på endevæggens blåmalede felt udført et prospekt, der forestiller det nyopførte Thorvaldsens Museum.

Restaureringen af de tre limfarvedekorerede lofter bestod i at fastlægge de opskallede partier og derefter justere de mange eftermørkede udmalinger af bundfarven. Væggenes oliefarvedekorationer var ret urørte af opmalinger, hvorimod bundfarverne var opmalet adskillige gange. Talrige opskalninger, sætningsrevner i murværket og hulheder blev sikret ved indføring af lim med efterfølgende retouchering. Gulvene i de dekorerede rum er meget smukke. De består af forskellige træsorter, der danner enkle og virkningsfulde mønstre.

Selv om det ikke har været muligt at bibringe lejligheden hele dens udseende fra Hilkers tid, må det dog siges, at ikke mindst retableringen af de nævnte ting i væsentlig grad er medvirkende til at binde de forskellige rum sammen til en helhed.

Arbejdet er sket i samarbejde med kgl. bygningsinspektør Preben Hansen, malmester Liisberg Larsen, konservator Arne Bäck og Nationalmuseets farvekonservering.

Den farvemæssige restaurering blev afleveret den 1. november 1976.

J. H. M.

Forfatter- og titelindex

Nationalmuseets Arbejdsmark 1928-77

- Af dalerens billedbog
1970: s. 67
- Af Halmen og i Dynen
1940: s. 78
- Afghanistans nomader, Henning Haslund-Christensens Minde-Ekspedition 1953-55
1956: s. 61
- Afrikanske giftblandere
1954: s. 75
- Aggersborg, vikingelejren ved Limfjorden *1949: s. 91*
- Aistrup, Maj Stief: Røntgen-dokumentation af jernalder-fundet ved Årupgård
1976: s. 147
- Akvamanile fundet på havets bund *1971: s. 71*
- Albrectsen, E.: Guldkarrene fra Midskov *1949: s. 84*
- Albrethsen, Svend Erik: Bjergby – en jernaldergravplads på Mors *1974: s. 48*
- Albrethsen, Svend Erik, Verner Alexandersen, Erik Brinch Petersen og Jørgen Balslev Jørgensen: De levede og døde ... for 7000 år siden. En undersøgelse af gravpladsen på Bøgebakken i Vedbæk
1976: s. 5
- Alexander den Stores makedoniske Handelscentre
1948: s. 57
- Alexandersen, Verner, Erik Brinch Petersen, Jørgen Balslev Jørgensen og Svend Erik Albrethsen: De levede og døde ... for 7000 år siden. En undersøgelse af gravpladsen på Bøgebakken i Vedbæk
1976: s. 5
- Alkymisten på Rosenholm
1970: s. 147
- Alkærsig, Ole: Farveundersøgelserne og restaureringen af Brede hovedbygning
1974: s. 31
- Alkærsig, Ole: Om farvekonservering *1970: s. 77*
- Alkærsig, Ole: En utraditionel bevaring af en dansk herregård. Konservatoren
1975: s. 23
- Als Hansen, Birgit og Morten Aaman Sørensen: Ishøj kirke – et kirkerum fra 1100-årene og op gennem middelalderen
1975: s. 118
- Altertavle på værksted
1972: s. 117
- Altertavles skæbne gennem 500 år *1952: s. 54*
- Amerikas Guldalder
1935: s. 23
- Andersen, Ellen: En Brudekjole fra Nørre Vosborg
1948: s. 21
- Andersen, Ellen: Brudens hovedtøj *1950: s. 163*
- Andersen, Ellen: Folkedragten i Danmark og dens Traditioner fra Oldtid og senere Tider
1939: s. 75
- Andersen, Ellen: Folkemuseets Dragtgalerier *1937: s. 91*
- Andersen, Ellen og John Becker: Et gådefuldt stykke *1963-65: s. 113*
- Andersen, Ester og K. Roland Hansen: Kommandørgården på Rømø *1954: s. 49*
- Andersen, Harald: Hovedstaden i riget *1960: s. 13*
- Andersen, Knud: Hytter fra maglemosetid *1951: s. 69*
- Angákeq *1961: s. 149*
- Anholt-kanonen *1974: s. 80*
- Anthonius Bryskes Langesø fra 1554 *1946: s. 55*
- Antiksamling i Danmark før Thorvaldsen *1945: s. 54*
- Antiksamlingens betydeligste orientalia erhvervet efter 1851 *1952: s. 79*
- Arkaiske bronzer fra Kina
1955: s. 46
- Arkæologi fra luften
1959: s. 21
- Arkæologi under vandet
1959: s. 5
- Aron fra Kangeq *1960: s. 45*
- Ashanti-vægtlodder fra Carl Kjersmeiers samling
1968: s. 89
- Assur-attache *1952: s. 7*
- At samle *1976: s. 111*
- Athen og Alexander den Store. Fra bystat til guddommeligt kongedømme *1974: s. 89*
- Atomfysik og arkæologi
1956: s. 5
- Attisk Bryllupsvase *1932: s. 39*
- Bækak San Bang – huset ved bjerget Bækak *1967: s. 99*
- Balslev Jørgensen, Jørgen, Svend Albrethsen, Verner Alexandersen og Erik Brinch Petersen: De levede og døde ... for 7000 år siden. En undersøgelse af gravpladsen på Bøgebakken i Vedbæk
1976: s. 5
- Bambus – tropernes stål
1972: s. 35
- Barbari og højkultur i det gamle Colombia *1952: s. 65*
- Barfod, Jørgen H.: Churchill – Danmark *1974: s. 150*
- Barfod, Jørgen H.: V 1-bomben
1976: s. 72
- Barkær, Danmarks ældste landsby *1949: s. 5*
- Becker, C. J.: En begravelsesplads fra den yngre Bronzealder *1941: s. 33*
- Becker, C. J.: Bronzealderhuse i Vestjylland *1968: s. 79*
- Becker, C. J.: Bronzealderhøje ved Skrydstrup *1946: s. 30*
- Becker, C. J.: Flintgruberne ved Aalborg *1951: s. 107*
- Becker, C. J.: Grav eller tempel? En kultbygning fra yngre stenalder ved Herrup, Vestjylland *1969: s. 17*
- Becker, C. J.: Gådefulde jyske stenaldergrave *1967: s. 19*
- Becker, C. J.: Hal og hus i yngre bronzealder *1972: s. 5*
- Becker, C. J.: Et Pragtskjold fra Yngre Bronzealder
1947: s. 91
- Becker, C. J.: Skeletfundet fra Porsmose ved Næstved
1952: s. 25
- Becker, C. J.: Skæftede Stenalder-Økser *1947: s. 21*

- Becker, C. J.: Smykkefundet fra Ørby. Et glimt fra Sjællands glæmte storhedstid 1955: s. 26
- Becker, C. J.: Syv og fyrrer bronzer på én gang 1963-65: s. 51
- Becker, C. J.: To landsbyer fra tidlig jernalder i Vestjylland 1966: s. 39
- Becker, C. J.: Tretten tusinde ravperler 1953: s. 91
- Becker, C. J.: Tørvegravning i Ældre Jernalder 1948: s. 92
- Becker, C. J.: 4000-aarig minedrift i Thy 1958: s. 73
- Becker, C. J.: En 8000-aarig Stenalderboplads i Holme-gaards Mose 1945: s. 61
- Becker, John og Ellen Andersen: Et gådefuldt stykke 1963-65: s. 113
- Befæstet vikingehavn i Normandiet 1952: s. 41
- Begravelsesplads fra den yngre Bronzealder 1941: s. 33
- Behrend, Rikke: Vandfundne sværd fra middelalderen 1970: s. 89
- Bendixen, Kirsten: Af dalerens billedbog 1970: s. 67
- Bendixen, Kirsten: Fyrstebørn på mønter og medailler 1968: s. 145
- Bendixen, Kirsten: Moderne medaillekunst 1975: s. 129
- Bendixen, Kirsten: Mønterne fra Dankirke 1972: s. 61
- Bendixen, Kirsten: Et regnskab fra Holbergtiden fortæller 1963-65: s. 103
- Benhus og benkiste 1950: s. 169
- Bergsøe, Paul: Hvorledes Fortidens Indianere lavede sig Smykker af Guld og Platin 1937: s. 35
- Besættelsestiden i plakater 1975: s. 139
- Bibelens Mønter 1939: s. 80
- Bibelens Shilo 1967: s. 129
- Biblioteket fra Den kongelige Mønt i Altona 1976: s. 24
- Birket-Smith, Kaj: Amerikas Guldalder 1935: s. 23
- Birket-Smith, Kaj: Et Buddhistsk Alter fra Nepal 1941: s. 91
- Birket-Smith, Kaj: Fra en Kejserdatters Grav 1943: s. 95
- Birket-Smith, Kaj: Fra Shang til Ch'ing 1948: s. 69
- Birket-Smith, Kaj: Nogle Ny-erhvervelser fra Costa Rica 1931: s. 27
- Birket-Smith, Kaj: Nye fremskridt inden for eskimoforskningen 1950: s. 81
- Birket-Smith, Kaj: Nye Samlinger fra Nord-Amerikas Indianere 1932: s. 43
- Birket-Smith, Kaj: Sibiriske Troldmænd 1933: s. 23
- Birket-Smith, Kaj: Stenalderkunst og frugtbarhedskult i vore dage 1958: s. 61
- Birket-Smith, Kaj: Træk af etnografisk samlings historie 1962: s. 35
- Birket-Smith, Kaj: Vævede Kapper fra Nordvest-Indianerne 1937: s. 49
- Bispestav af Hvalrostand fra Grønland 1929: s. 61
- Bjerg, Hans Chr.: Mapa Xochitpec. Et mexicansk billedskrift på Etnografisk Samling 1973: s. 101
- Bjergby - en jernaldergravplads på Mors 1974: s. 48
- Blykas fra Trankebar 1933: s. 75
- Bolvig, Axel: Dronning Lovises sarkofag i Roskilde domkirke 1973: s. 177
- Bolvig, Axel: „Tårne fuldman-ge sank i grus“ 1970: s. 5
- Bondegårdsundersøgelser 1962: s. 73
- Boplads fra tidlig-atlantisk tid ved Villingebæk 1969: s. 85
- Borgerlig families ferieliv 1977: s. 108
- Borgerlige Interiører i Dansk Folkemuseums Nyopstilling 1937: s. 86
- Bornholms Helleristninger 1948: s. 83
- Bornholmsk guldskat 1951: s. 24
- Botanikeren som arkæolog, den døde og den levende flora som historiske kilder 1969: s. 45
- Boyer, Martha: Arkaiske bronzer fra Kina 1955: s. 46
- Boyer, Martha: Baekak San Bang - huset ved bjerget Baekak 1967: s. 99
- Boyer, Martha: Fortid i nutidens Kina 1966: s. 105
- Boyer, Martha: Nogle mongolske sølvarbejder 1949: s. 64
- Brede 1959: s. 34
- Bredes gartneri 1976: s. 136
- Breitenstein, Niels: Alexander den Stores makedoniske Handelscenter 1948: s. 57
- Breitenstein, Niels: En Assur-attache 1952: s. 7
- Breitenstein, Niels: Bibelens Mønter 1939: s. 80
- Breitenstein, Niels: En bornholmsk guldskat 1951: s. 24
- Breitenstein, Niels: Fuglen og rytteren, et tidlig-etruskisk kunstværk 1956: s. 51
- Breitenstein, Niels: Fund af Oldtidsmønter i dansk Jord 1946: s. 47
- Breitenstein, Niels: En græsk drikkeskål, udført af pottemageren Chachrylion og vasemaleren Oltos 1954: s. 27
- Breitenstein, Niels: De græske Mønter i den kgl. Mønt- og Medaillesamling 1940: s. 5
- Breitenstein, Niels: Et italisk pragtskjold 1957: s. 63
- Breitenstein, Niels: Nyerhvervede græske guldsmykker 1951: s. 99
- Breitenstein, Niels: En nyerhvervet Kimon-dekadrachme 1950: s. 11
- Breitenstein, Niels: En nyfundne romersk Guldmedaillon 1943: s. 91
- Breitenstein, Niels: Et romersk Kejserportræt i Nationalmuseet 1942: s. 93
- Brinch Petersen, Erik: Gravene ved Dragsholm. Fra jægere til bønder for 6000 år siden 1974: s. 112
- Brinch Petersen, Erik, Jørgen Balslev Jørgensen, Svend Erik Albrethsen og Verner Alexandersen: De levede og døde ... for 7000 år siden. En undersøgelse af gravpladsen på Bøgebakken i Vedbæk 1976: s. 5
- Broderet spejlramme fra 1660-erne 1938: s. 49
- Broholm, H. C.: Broskov Fundet. En gravplads fra Folkevandringstiden 1930: s. 31
- Broholm, H. C.: Fra yngre romertid i Sydsjælland 1954: s. 95
- Broholm, H. C.: Et fynsk Guld-fund fra den germanske Jernalder 1942: s. 101
- Broholm, H. C.: Mandsdragten i Bronzealderen 1940: s. 27
- Broholm, H. C.: Nye Gravfund fra Bronzealderen 1933: s. 48
- Broholm, H. C.: Om Danmarks Handel i den yngre Bronzealder 1934: s. 55
- Broholm, H. C.: En sjællandsk Grav fra Femte Aarhundrede 1944: s. 73
- Broholm, H. C.: Skibssætninger i Danmark 1937: s. 11

- Broholm, H. C.: Et sønderjydske gravfund fra den ældre bronzealder 1950: s. 28
- Broholm, H. C.: To fynske gravfund fra romersk jernalder 1952: s. 14
- Broholm, H. C.: To Smaafund fra den yngre Bronzealder 1947: s. 68
- Broholm, H. C. og K. Fischer Møller: Tre Offerfund fra den yngre Bronzealder 1934: s. 23
- Bronzealderboplads ved Jyderup Skov i Odsherred 1971: s. 141
- Bronzealdersværd gennemlyst og belyst 1969: s. 150
- Bronzealderens Soldyrkelse 1938: s. 81
- Bronzealdergravplads ved Haarbølle paa Møn 1938: s. 65
- Bronzealderhjelmen fra Vikso 1943: s. 5
- Bronzealderhuse i Vestjylland 1968: s. 79
- Bronzealderhøje ved Skrydstrup 1946: s. 30
- Bronzealderens Helligtegn 1941: s. 49
- Bronzer fra Mongoliet 1940: s. 17
- Bronzernerne fra Luristan – og et dansk pionerarbejde 1968: s. 5
- Bronzespand med Billedfrise i en Grav fra 3. Aarhundrede 1944: s. 61
- Brorson Christensen, B.: To store trækonserveringsopgaver 1966: s. 61
- Brokov Fundet. En Gravplads fra Folkevandringstiden 1930: s. 31
- Brokovvejen 1962: s. 149
- Brudebænk fra Aggersborg kirke 1950: s. 158
- Brudekjole fra Nørre Vosborg 1948: s. 21
- Brudens hovedtøj 1950: s. 163
- Bryllup på en skipperø 1960: s. 72
- Brøndsted, Johannes: Bronzealderens Soldyrkelse 1938: s. 81
- Brøndsted, Johannes: Forord (i anledning af udgivelsen af den 25. årgang af „Fra Nationalmuseets Arbejdsmark“) 1952: s. 5
- Brøndsted, Johannes: Fra vor Jernalders Kunst 1929: s. 31
- Brøndsted, Johannes: Guldringen fra Taastrup 1929: s. 67
- Brøndsted, Johannes: En Helle-ristningssten fra Dyrehaven 1936: s. 71
- Brøndsted, Johannes: En himmerlandsk Tilflugtsborg 1936: s. 37
- Brøndsted, Johannes: Nordens første bebyggelse 1950: s. 101
- Brøndsted, Johannes: Oldtidsmin-derne i kunsten 1958: s. 5
- Brøndsted, Johannes: En rigs-antikvares betragtninger 1960: s. 5
- Brøndsted, Johannes: Thors fi-skeri 1955: s. 92
- Brøndsted, Johannes: To Guld-halsringe fra Folkevandringstid 1938: s. 29
- Bröste, Kurt og Hans Norling-Christensen: Skeletgraven fra Korsør Nør 1945: s. 5
- Buddhistisk Alter fra Nepal 1941: s. 91
- Buhl, Marie-Louise: Antiksam-lingens betydeligste orientalia erhvervet efter 1851 1952: s. 79
- Buhl, Marie-Louise: Bibelens Shilo 1967: s. 129
- Buhl, Marie-Louise: En fornem ægypterinde 1960: s. 38
- Buhl, Marie-Louise: En feni-kisk fyrstesarkofag 1958: s. 31
- Buhl, Marie-Louise: Ægyptens hellige kat 1959: s. 51
- Buhl, Marie-Louise: En ægyptisk dommer kaldet „At gøre hjertet glad“ 1969: s. 163
- Buhl, Marie-Louise: Et ægyptisk Elfenbensrelief fundet paa Rhodos 1948: s. 47
- Buhl, Marie-Louise: Ægyptisk fremstilling af asiatiske folk 1962: s. 65
- Buhl, Marie-Louise: Ægyptiske Smykker i Nationalmuseets Antiksamling 1946: s. 78
- Buhl, Marie-Louise og Ole Christensen: De gamle ægyptere og røntgenapparatet 1969: s. 141
- Buhl, Marie-Louise og Søren Dietz: Karthago bør reddes 1975: s. 183
- Busch, Ebba: En „storkerede“ fra Vesteregnet 1961: s. 101
- By og Borgbro 1937: s. 57
- Byhøj i Thyland 1968: s. 137
- Bæksted, Anders: Yngre danske indskrifter 1961: s. 85
- Bogh, Charlotte: En borgerlig families ferieliv 1977: s. 108
- Carsten Niebuhr 1962: s. 135
- Christensen, Ole og Marie-Louise Buhl: De gamle ægyptere og røntgenapparatet 1969: s. 141
- Christiansen, Tage E.: Sønder Kirkeby-reliefferne 1950: s. 117
- Christiern den Førstes højde 1950: s. 175
- Churchill – Danmark 1974: s. 150
- Cimon og Pero, et romersk sagnmotiv i dansk folkekunst 1949: s. 59
- Claus Gabriel. Slotssnedker på Frederiksborg 1950: s. 23
- Clemmensen, Tove: En broderet Spejlramme fra 1660erne 1938: s. 49
- Clemmensen, Tove: Interiørerne fra 1797 i Brede Hovedbygning 1974: s. 17
- Clemmensen, Tove: Kakkelovne af Træ 1941: s. 67
- Clemmensen, Tove: Et Klunke-hjem. Møbelstudier paa Herregaarden Brølkøkke 1942: s. 79
- Clemmensen, Tove: Et københavnerhjem fra klunketiden 1963–65: s. 69
- Clemmensen, Tove: Møbelundersøgelsen på Fredensborg Slot 1961: s. 67
- Clemmensen, Tove: Punchebol-ler fra københavnske Klubber 1940: s. 55
- Clemmensen, Tove: Signerede og stemplede møbler 1949: s. 17
- Clemmensen, Tove: Skæbner og interiører fra rococo og empire 1968: s. 93
- Crumlin-Pedersen, Ole og Olaf Olsen: Arkæologi under vandet 1959: s. 5
- Cæsar i felten 1975: s. 86
- Da klæde var en „mærkevarer“ 1975: s. 35
- Da lampen tændtes og gulvet blev fjælgulv 1969: s. 73
- Dag i teatret 1970: s. 131
- Dankirke 1972: s. 47
- Danmark Fjord 1956: s. 71
- Danmarks sidste folkedragt, lidt om Fanniker og Sønderhøninger og deres dragt 1956: s. 83
- Dansk Bondegaard gennem 2000 Aar 1941: s. 5
- Dansk Stonehenge? 1970: s. 59
- Danske cirkusplakater i Nationalmuseet 1975: s. 5
- Danske efterligninger af fremmed mønt fra nyere tid 1959: s. 109
- Danske trækirker 1961: s. 35

- De levede og døde ... for 7000 år siden. En undersøgelse af gravpladsen på Bøgebakken i Vedbæk 1976: s. 5
- Derfor var de gode gamle dage gode 1970: s. 109
- Dietz, Søren: Kistegrave fra en første græsk storhedstid – en foreløbig meddelelse fra udgravningerne i Asine 1971: s. 57
- Dietz, Søren: Profil af en mørk tidsalder 1974: s. 131
- Dietz, Søren og Marie-Louise Buhl: Karthago bør reddes 1975: s. 183
- Dietz, Søren og Steffen Trolle: Rhodos 70 år efter 1976: s. 61
- Dobbelt Fingerring af Guld fra Æbelholt Kloster 1938: s. 53
- Dobbeltjættestuen paa Kyndeløse Mark 1939: s. 19
- Dommedag i det lykkelige Arkadien – Et efterbyzantinsk vægmaleri fra Granitsa-klostret 1977: s. 96
- Dronning Dorotheas altertavle på Sønderborg Slot 1950: s. 17
- Dronning Lovises sarkofag i Roskilde domkirke 1973: s. 177
- Dronningholm. Borgen ved Arresø 1940: s. 63
- Dyggve, Ejnar: Hvorhen førte oldtidsvejen i Tibirke. Et Vi af Jellingtype i Tibirke 1955: s. 61
- Dyggve, Ejnar: Jelling Kongehøje. Udgravningen 1941 1943: s. 19
- Dyggve, Ejnar: Kirken på Haralds vi i Jelling 1949: s. 56
- Døbefonten i Varde Jacobi kirke 1973: s. 31
- Døde fra Fyrkat 1971: s. 15
- Dødedansen i Egtved kirke 1971: s. 177
- Egekistefundet fra Skrydstrup 1936: s. 13
- Egevang, Robert: Historiske huse i købstadsmiljøer 1974: s. 102
- En af verdens ældste landsbyer 1966: s. 85
- Engqvist, Hans Henrik: Læso Byggeskik 1944: s. 49
- Engqvist, Hans Henrik og Holger Rasmussen: Nationalmuseets Bondegaardsundersøgelser 1945: s. 35
- Er runeskriften opstået i Danmark? 1951: s. 47
- Erik Menveds og Ingeborgs gravplade – restaurering og undersøgelse 1972: s. 171
- Ertebøllelidens fangstfolk og bønder 1960: s. 95
- Etnografisk Samlings Tale-trommer 1945: s. 18
- Etnografiske Udbytte af Mon-sun-Ekspeditionen 1933–34 1939: s. 93
- Fabricius, Nina: De kongelige stalde på Christiansborg 1972: s. 17
- Farveplancher: Gaver til Nationalmuseet 1962: s. 19
- Farverne i vore kirker 1959: s. 123
- Farveundersøgelserne og restaureringen af Brede hovedbygning 1974: s. 31
- Feilberg, C. G.: En Konge-Statuette fra Bakuba-Folket 1934: s. 70
- Feilberg, C. G.: Nyerhvervet persisk keramik i Nationalmuseet 1949: s. 45
- Ferdinand, Klaus: Afghanistans nomader, Henning Haslund-Christensens Minde-Ekspedition 1953–55 1956: s. 61
- Fischer, Anders og Bjarne N. Mortensen: Trollesgave-bopladsen. Et eksempel på anvendelse af EDB inden for arkæologien 1977: s. 90
- Fischer Møller, K. og H. C. Broholm: Tre Offerfund fra den yngre Bronzealder 1934: s. 23
- „Fisle Pusle“ fra Kunstammeret 1973: s. 111
- Flannery, Kent V. og Peder Mortensen: En af verdens ældste landsbyer 1966: s. 85
- Fleischer, Jens og Kirsten Trampedach: En dommedag i det lykkelige Arkadien – Et efterbyzantinsk vægmaleri fra Granitsa-klostret 1977: s. 96
- Flindt, Willi: Japanske Noteteatermasker. Værktøj, materiale og fremstilling 1975: s. 47
- Flintgruberne ved Aalborg 1951: s. 107
- Flinthandel i Stenalderen 1934: s. 18
- Flintpladser i Gudenaeejnen 1936: s. 51
- Fod-sko eller hånd-sko 1953: s. 30
- Folkedragten i Danmark og dens Traditioner fra Oldtid og senere Tider 1939: s. 75
- Folkelig billedprædikant fra sidste fjerdedel af 1400-tallet 1950: s. 148
- Folkemuseets Dragtgalerier 1937: s. 91
- Folkemuseets Landsundersøgelse af gamle Bønderbygninger 1930: s. 39
- Fornem ægypterinde 1960: s. 38
- Fornemme fund fra en jernaldergrav i Uggeløse 1967: s. 67
- Forord (i anledning af udgivelsen af den 25. årgang af „Fra Nationalmuseets Arbejds-mark“) 1952: s. 5
- Forsvaret i danske Borge. Grave, Flanketaarne, Vægtergange 1934: s. 29
- Fortid i nutidens Kina 1966: s. 105
- Fossing, Poul: En attisk Bryllupsvase 1932: s. 39
- Fossing, Poul: Kerberos 1938: s. 43
- Fossing, Poul: Nyerhvervelser fra Persien i Antiksamlingen 1933: s. 15
- Fossing, Poul: Oldtidsglas i Nationalmuseets Antiksamling 1931: s. 11
- Fra Christopher af Bajerns hof 1966: s. 51
- Fra de danske Udgravninger i Hama 1943: s. 41
- Fra den etnografiske Samling. Større gaver 1930: s. 61
- Fra en grønlandsk mumiehule 1953: s. 14
- Fra en Kejserdatters Grav 1943: s. 95
- Fra hedenskab til kristendom i Hørning 1961: s. 5
- Fra kong Kroisos til verdenskrise 1955: s. 105
- Fra Nationalmuseets Barndom 1929: s. 5
- Fra Salvadors Fortid 1941: s. 83
- Fra Shang til Ch'ing 1948: s. 69
- Fra vor Jernalders Kunst 1929: s. 31
- Fra yngre romertid i Sydsjælland 1954: s. 95
- Fra Østens Kulturer 1931: s. 21
- Fredensborg interiører 1961: s. 59
- Fredensborg slotskirke – undersøgelse og restaurering 1975: s. 60
- Frederik VII's møntpiber 1973: s. 171
- Fredlynsning af Fortidsminder i Sønderjylland 1932: s. 57

- Fredløses Falskmøntnerværksted paa Hjelm 1928: s. 38
- Freds- og krigstid i Bornholms jernalder 1951: s. 15
- Fredskild, Bent: Nordboernes landnam under mikroskop 1969: s. 46
- Freecetown – de befriede neger-slavers by 1968: s. 67
- Fremmed indflydelse på Danmarks møntvæsen i middelalderen 1957: s. 15
- Fremstilling af kulturhistoriske dokumentarfilm for Nationalmuseet 1958: s. 53
- Frihedsmuseet og film 1977: s. 139
- Frihedsmuseets udstillinger i udlandet 1970: s. 187
- Friis, Palle og Olaf Olsen: Sankt Olai i Hjørring 1966: s. 119
- Friis Johansen, K.: Græske vaser og græsk handel 1950: s. 63
- Frilandsmuseet 1958: s. 93
- Frilandsmuseet – haver og landskab 1977: s. 69
- Frilandsmuseets gård fra Lønnestak 1968: s. 27
- Frilandsmuseets gårdstuehus fra Barsø. En undersøgelse af spor fra dets første tid 1976: s. 47
- Frilandsmuseets hus fra Ødis Bramdrup 1967: s. 139
- Frøsig, Hanne: En glasparyk fra kunstkammeret 1970: s. 141
- Frøsig, Hanne: Hørrer tørres 1967: s. 115
- Frøsig, Hanne: Senge på Frilandsmuseet 1963–65: s. 39
- Fuglen og rytteren, et tidligtetruskisk kunstværk 1956: s. 51
- Fund af Oldtidsmønter i dansk Jord 1946: s. 47
- Fynsk Guldfund fra den germanske Jernalder 1942: s. 101
- Fyrstebørn på mønter og medailler 1968: 145
- Fønikisk fyrstesarkofag 1958: s. 31
- Første hustomt fra Thailands stenalder 1968: s. 103
- Galster, Georg: Blykas fra Trankebar 1933: s. 75
- Galster, Georg: Danske efterligninger af fremmed mønt fra nyere tid 1959: s. 109
- Galster, Georg: Fra Christopher af Bajerns hof 1966: s. 51
- Galster, Georg: De fredløses Falskmøntnerværksted paa Hjelm 1928: s. 38
- Galster, Georg: Fremmed indflydelse på Danmarks møntvæsen i middelalderen 1957: s. 15
- Galster, Georg: Møntfundet fra Haagerup 1944: s. 29
- Galster, Georg: Møntfundet fra Kirke Værlose 1930: s. 50
- Galster, Georg: Nogle middelalderlige hængesmykker 1950: s. 43
- Galster, Georg: En norsk glaspokal 1956: s. 79
- Galster, Georg: En Seiger 1931: s. 53
- Galster, Georg: Treenighedsymbol på mønt 1977: s. 133
- Galster, Georg og Anne Kromann: Frederik VII's møntpiber 1973: s. 171
- Gamle Agre 1931: s. 32
- Gamle farvergård i Ebeltoft 1949: s. 35
- Gamle Skæremølle bro 1966: s. 33
- Gamle ægyptere og røntgenapparatet 1969: s. 141
- Gammel Rømsgaard 1936: s. 83
- Gammeldags landbrug på Læsø 1952: s. 31
- Gammelt dansk Lertøj i Folkemuseet 1928: s. 61
- Gammelt på en ny måde – almueinspirationen i nutidens tekstiler 1971: s. 33
- Gaver til Nationalmuseet (Farveplancher) 1962: s. 19
- Gilberg, Rolf: KEOKUK – far og søn 1977: s. 52
- Gjølstrupfundet 1944: s. 99
- Glasparyk fra kunstkammeret 1970: s. 141
- Glimt fra arbejdsmarken 1963–65: s. 121
- Glimt fra arbejdsmarken 1966: s. 143
- Glimt fra arbejdsmarken 1967: s. 173
- Glimt fra arbejdsmarken 1968: s. 181
- Glimt fra arbejdsmarken 1969: s. 169
- Glimt fra arbejdsmarken 1970: s. 191
- Glimt fra arbejdsmarken 1971: s. 187
- Glimt fra arbejdsmarken 1972: s. 195
- Glimt fra arbejdsmarken 1973: s. 185
- Glimt fra arbejdsmarken 1974: s. 156
- Glimt fra arbejdsmarken 1975: s. 186
- Glimt fra arbejdsmarken 1976: s. 167
- Glimt fra arbejdsmarken 1977: s. 170
- Glob, P. V.: Barkær, Danmarks ældste landsby 1949: s. 5
- Glob, P. V.: Bornholms Helle-ristninger 1948: s. 83
- Glob, P. V.: En Bronzealdergravplads ved Haarbølle paa Møn 1938: s. 65
- Glob, P. V.: Nordiske Oldtidsplove 1946: s. 65
- Glob, P. V.: Slots Bjærgby Høje 1947: s. 38
- Gottlieb, Birthe A.: Rådvedskattens konservering 1977: s. 61
- Grav eller tempel? En kultbygning fra yngre stenalder ved Herrup, Vestjylland 1969: s. 17
- Gravene ved Dragsholm. Fra jægere til bønder for 6000 år siden 1974: s. 112
- Gravtræ og Gravramme 1931: s. 41
- Græbe, Henrik og Gregers M. Lind: Dødedansen i Egtved kirke 1971: s. 177
- Græbe, Henrik og Elna Møller: Uggeløse kirke i søgelyset 1972: s. 67
- Græbe, Henrik og Else Roesdahl: Kirken ved Aggersborg 1977: s. 14
- Grækere i Fønikien 1961: s. 117
- Grækere i Orienten 1962: s. 123
- Græsk Bronzespejl 1947: s. 49
- Græsk drikkeskål, udført af pottemageren Chachrylion og vasemaleren Oltos 1954: s. 27
- Græske Mønter i den kgl. Mønt- og Medaillesamling 1940: s. 5
- Græske vaser og græsk handel 1950: s. 63
- Grøngaard, Hertug Hans den Ældres Jagtslot 1956: s. 115
- Grønland 1721 – kolonisation og kultur møde 1973: s. 15
- Graae, Rolf og Mogens Larsen: Møgeltønder kirkes restaurering 1973: s. 85
- Guldfundet fra Kitnæs strand ved Jægerspris 1966: s. 5
- Guldkarrene fra Midskov 1949: s. 84
- Guldringen fra Taastrup 1929: s. 67
- Gullov, H. C. og H. C. Kapel: Grønland 1721 – kolonisation og kultur møde 1973: s. 15
- Gunnar Nielsen, Grete: En utraditionel bevaring af en dansk herregård. Brugeren 1975: s. 29

- Gurre 1933: s. 57
- Gylden Vindfløjhest fra den ældste Middelalder 1932: s. 53
- Gyldne Løve 1958: s. 39
- Gådefulde jyske stenaldergrave 1967: s. 19
- Gådefuld stykke 1963-65: s. 113
- Gården fra Sønder Sejerslev 1972: s. 85
- Hagebrogård-jættestuen 1971: s. 77
- Hal og hus i yngre bronzealder 1972: s. 5
- Hald, Margrethe: Af Halmen og i Dynen 1940: s. 78
- Hald, Margrethe: Fod-sko eller hånd-sko 1953: s. 30
- Hald, Margrethe: I Libanons skygge 1961: s. 108
- Hald, Margrethe: Leonora Christinas „Jammersminde“ som etnologisk Kilde 1939: s. 87
- Hald, Margrethe: Væve i Etnografisk Samling 1942: s. 48
- Hansen, Keld: Tikeraat – der kommer på besøg 1974: s. 143
- Har Nordboerne været i Thule Distriktet? 1945: s. 79
- Harald Hansen, Henny: Carsten Niebuhr 1962: s. 135
- Harald Hansen, Henny: Hvor sløret endnu skjuler kvindens ansigt 1958: s. 125
- Harald Hansen, Henny: Kinnesiske Dragter 1947: s. 80
- Harald Hansen, Henny: Sov mit barn, sov længe 1963-65: s. 59
- Harald Hansen, Henny: Ved Den brændende Tornebusk 1969: s. 29
- Haslund-Christensen, Henning: Mongolske Frisurer 1946: s. 87
- Haslund-Christensen, Henning: Mongolske Troldmænd 1944: s. 5
- Hatt, Gudmund: Gamle Agre 1931: s. 32
- Hatt, Gudmund: Jernaldersbopladsen ved Ginderup i Thy 1935: s. 37
- Heine, N. G.: Manglebræt og Folkekunst 1946: s. 73
- Heinrich Schliemann som klassisk arkæolog og hans forhold til Danmark 1970: s. 41
- Helbæk, Hans: På markvandring gennem oldtidens agre 1959: s. 69
- Hellenistiske møntportrætter 1958: s. 83
- Helleristning i Kirke Saaby Kirke 1937: s. 32
- Helleristningssten fra Dyrehaven 1936: s. 71
- Hellig Adam i Paradis 1971: s. 105
- Hellig tre konger-altertavlen fra Nykøbing 1970: s. 119
- Hellige Birgittas Vision. Et Billede i Undløse Kirke 1933: s. 81
- Hens, Henrik Andreas: Frihedsmuseet og film 1977: s. 139
- Hermansen, Victor: Christiernen Førstes højde 1950: s. 175
- Hermansen, Victor: Ribe Domkapitels Pokal 1930: s. 53
- Hertz, Johannes: Tre borge på Egholm 1962: s. 94
- Hili Mondregeraja og dens Høvdinghus 1929: s. 51
- Himmerlandsk Tilflugtsborg 1936: s. 37
- Hindsgavl Borgbanke 1944: s. 39
- Historien om et orgel 1973: s. 123
- Historiske huse i købstadsmiljøer 1974: s. 102
- Hjørnø, Jan: En undersøgelse af de tyrkiske gæstearbejderes forhold 1971: s. 101
- Hodde – et 2000-årigt landsbysamfund i Vestjylland 1975: s. 75
- Holm, Knud: Alkymisten på Rosenholm 1970: s. 147
- Holm, Knud: Erik Menveds og Ingeborgs gravplade – restaurering og undersøgelse 1972: s. 171
- Holm, Knud: Nogle fyrtøjer fra 17- og 1800-tallet og deres forudsætninger med en excurs til Kipp's apparat 1971: s. 113
- Holm, Knud: Et persisk fad – eller flere 1969: s. 131
- Holtved, Erik: Har Nordboerne været i Thule Distriktet? 1945: s. 79
- Hornshøj-Møller, Stig: Teaterkirken – et enevældigt prestigebyggeri på Christianshavn 1977: s. 80
- Horskjær, Erik: Et russisk Tsarportræt i Nationalmuseets etnografiske Samling 1945: s. 73
- Hovedstaden i riget 1960: s. 13
- Hoveriskab fra Vibygård 1971: s. 93
- Hun sad i sit hus og spandt uld 1968: s. 45
- Huset fra Dörröd i Skåne 1970: s. 167
- Hvass, Steen: Hodde – et 2000-årigt landsbysamfund i Vestjylland 1975: s. 75
- Hvor sløret endnu skjuler kvindens ansigt 1958: s. 125
- Hvordan de assyriske relieffer kom til Antiksamlingen 1949: s. 23
- Hvorhen førte oldtidsvejen i Tibirke. Et Vi af Jellingtype i Tibirke 1955: s. 61
- Hvorledes Fortidens Indianere lavede sig Smykker af Guld og Platin 1937: s. 35
- Hytter fra maglemosetid 1951: s. 69
- Høj Madsen, Jørgen: Fredensborg slotskirke – undersøgelse og restaurering 1975: s. 60
- Højrup, Ole: Landtøjet. Et fiskeredskab fra selvforsynings dage 1955: s. 35
- Højrup, Ole: Mjød – gudernes drik 1957: s. 53
- Højsat Vikingeskib 1936: s. 5
- Hørrer tørres 1967: s. 115
- Haastrup, Ulla: Kalkmaleri i Viskinge og kunst i Westfalen 1967: s. 5
- Haastrup, Ulla: Det store bloktryk fra Dråby kirke 1974: s. 59
- Haastrup, Ulla og Fritze Lindahl: Hellig tre konger-altertavlen fra Nykøbing 1970: s. 119
- I Libanons skygge 1961: s. 108
- Indblik i Mexicos forhistorie 1961: s. 141
- Index 1928-1952 1952: s. 117-123
- Inishmore. Træk af livet på en vest-irsk ø 1955: s. 82
- Interiørerne fra 1797 i Brede Hovedbygning 1974: s. 17
- Inuit-Nordbo-projektet. Arkæologiske undersøgelser i Vesterbygden i Grønland 1977: s. 159
- Ipiutaq Kulturen 1948: s. 5
- Irsk-britisk import i Lejre 1960: s. 36
- Ishøj kirke – et kirkerum fra 1100-årene og op gennem middelalderen 1975: s. 118
- Islamisk fabeldyr fra middelalderen 1959: s. 134
- Italisk pragtskjold 1957: s. 63
- Jacobsen, Werner: Bronzer fra Mongoliet 1940: s. 17
- Japanske No-teatermasker. Værktøj, materiale og fremstilling 1975: s. 47

- Jelling Kongehøje. Udgravningen 1941 1943: s. 19
- Jensen, Chr. Axel: Claus Gabriel. Slotssnedker på Frederiksborg 1950: s. 23
- Jensen, Chr. Axel: En gylden Vindfløjhest fra den ældste Middelalder 1932: s. 53
- Jensen, Chr. Axel: Et Københavnsk Fund af Kakelforme 1935: s. 52
- Jensen, Chr. Axel: Den middelalderlige Samling. Træk af Nyordningens Forhistorie 1934: s. 81
- Jensen, Chr. Axel: Roskildemesteren Brix Michgell Snedkers Skab i Nationalmuseet 1928: s. 49
- Jensen, Chr. Axel: S. Katarina i Vejrum. En Altertavle med engelske Alabastrelieffer 1938: s. 22
- Jensen, Chr. Axel: Snitværker af Mester Hans Dreier 1931: s. 5
- Jensen, Erik V.: Frilandsmuseet – haver og landskab 1977: s. 69
- Jensen, Jørgen Steen: Biblioteket fra Den kongelige Mønt i Altona 1976: s. 24
- Jensen, Jørgen Steen: En medaille fra 1564 og dens forhistorie 1969: s. 157
- Jensen, Jørgen Steen: Trollehornets vej til Dresden 1974: s. 96
- Jensen, Jørgen Steen og Rikke Agnete Olsen: En ungarsk pragtsabel med en lang museumshistorie 1972: s. 183
- Jernaldersbopladsen ved Ginderup i Thy 1935: s. 37
- Jespersen, Svend: Nationalmuseets Bøndergaardsundersøgelser 1947: s. 11
- Jespersen, Svend: Smedjen fra Ørbæk 1937: s. 79
- Johannsen, Hugo: Nogle epitafiebilleder i Slangerup kirke og deres forbilleder 1975: s. 147
- Johnsson, J. W. S.: Om Sejrs-skjorten 1929: s. 47
- Jorddyrkning i middelalderen 1957: s. 83
- Julskovkorset 1950: s. 153
- Jysk Høvdingegrav fra Jernalderen 1948: s. 37
- Jernaldergravpladsen ved Himlingøje 1951: s. 39
- Jernalders-Gravpladsene ved Lisbjerg 1928: s. 21
- Jørgensen, Erik: Hagebrogård-jættestuen 1971: s. 77
- Jørgensen, Svend: Skovrydning med flintøkse 1953: s. 36
- Kakkelovne af træ 1941: s. 67
- Kalimpong som etnografisk arbejdsmark ved Tibet 1953: s. 5
- Kalkmaleri i Viskinge og kunst i Westfalen 1967: s. 5
- Kalundborg 1936: s. 21
- Kalø 1932: s. 67
- Kammen fra Huldremose 1946: s. 83
- Kann Rasmussen, Aino: En byhøj i Thyland 1968: s. 137
- Kapel, H. C. og H. C. Gulløv: Grønland 1721 – kolonisation og kulturmøde 1973: s. 15
- Kapel, Holger: En boplads fra tidlig-atlantisk tid ved Villingebæk 1969: s. 85
- Karthago bør reddes 1975: s. 183
- Kayser, Kjeld: Bredes gartneri 1976: s. 136
- KEOKUK – far og søn 1977: s. 52
- Kerberos 1938: s. 43
- Kineseriets Tid og de danske Kinafarter 1942: s. 59
- Kinesiske Dragter 1947: s. 80
- Kirk, Frode: Frilandsmuseets gårdstuehus fra Barso. En undersøgelse af spor fra dets første tid 1976: s. 47
- Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark 1958: s. 17
- Kirken og runestenen i Asmild 1951: s. 59
- Kirken på Haralds vi i Jelling 1949: s. 56
- Kirken ved Aggersborg 1977: s. 14
- Kistegrave fra en første græsk storhedstid – en foreløbig meddelelse fra udgravningerne i Asine 1971: s. 57
- Kjersgaard, Erik: De sorte ekvipager 1966: s. 71
- Kjær, Hans: Fredlysning af Fortidsminder i Sønderjylland 1932: s. 57
- Kjær, Hans: Langdyssen ved Ulvedal, Frederiks Sogn, paa Alheden („Jens Langknivs Hule“) 1932: s. 29
- Kjær, Hans: En ny Hustomt paa Oldtidsbopladsen ved Ginderup 1930: s. 19
- Kjær, Hans: Oldtidshuse ved Ginderup i Thy 1928: s. 7
- Klindt-Jensen, Ole: Freds- og krigstid i Bornholms jernalder 1951: s. 15
- Klindt-Jensen, Ole: Oldforskere, fortidsminder og rokkesten på Bornholm 1958: s. 107
- Klindt-Jensen, Ole: To krigergrave fra Bornholms jernalder 1959: s. 90
- Klindt-Jensen, Ole: Øst og Vest i Bornholms jernalder 1961: s. 157
- Klosterlund og Snarup Mose. De ældste Bopladsen i Jylland og paa Fyn 1937: s. 5
- Klunkehjem. Møbelstudier paa Herregaarden Brolokke 1942: s. 79
- Klædeskab med Indskrifter fra 1756 1933: s. 45
- Kniplieskolen fra Nørre Sejer-slev 1974: s. 121
- Knud Rasmussen 1934: s. 5
- Knuth, Eigil: Aron fra Kangeo 1960: s. 45
- Knuth, Eigil: Danmark Fjord 1956: s. 71
- Knuth, Eigil: Pearyland-Eskimoerne 1948: s. 29
- Knuth, Eigil: Et umiak-fund i Pearyland 1951: s. 77
- Koefoed-Petersen, Otto: Et ægyptisk Billedværk fra Pyramidetiden 1941: s. 60
- Kokospalmen og yakanerne, fra en sydfhillippinsk ø 1970: s. 29
- Koltur 1951: s. 5
- Kommandørgården på Romø 1954: s. 49
- Konduite under strandning ved Kap 1967: s. 157
- Kong Valdemars ledingsskibe i samtidig afbildning 1954: s. 63
- Kongelig altertavle i røntgenbelysning 1963–65: s. 87
- Kongelige stalde på Christiansborg 1972: s. 17
- Konge-Statuette fra Bakuba-Folket 1934: s. 70
- Kors og Krone fra Middelfart 1934: s. 9
- Kragelund, Minna Holm: Gammelt på en ny måde – almueinspirationen i nutidens tekstiler 1971: s. 33
- Krogh, Knud J.: Kunstvanding – hemmeligheden bag Grønlandsbispens hundrede køer 1974: s. 71
- Krogh, Knud J.: Tag af bly 1976: s. 154
- Krogh, Knud J.: Thjodhildes kirke på Brattahlid 1963–65: s. 5
- Krogh, Knud J. og Olfert Voss: Fra hedenskab til kristendom i Hørning 1961: s. 5
- Kromann, Anne: Cæsar i felten 1975: s. 86
- Kromann, Anne: Myten om Actium – politisk propaganda på mønter 1971: s. 5
- Kromann, Anne: Mønter fra Carsten Niebuhrs rejser 1976: s. 123

- Kromann, Anne og Georg Galster: Frederik VII's møntpiber 1973: s. 171
- Kunstnerhjem i Skagen – Anna og Michael Anchers hus 1966: s. 127
- Kunstvandring – hemmeligheden bag Grønlandsbispens hundrede køer 1974: s. 71
- Kunwald, Georg: Broskovvejen 1962: s. 149
- Kunwald, Georg: En oldtidsvej ved Tibirke Bakker 1944: s. 79
- Kyndbygravpladsen. Rige fund fra en fundfattig tid 1955: s. 74
- Københavnerrhjem fra klunketiden 1963–65: s. 69
- Københavnsk Fund af Kakelforme 1935: s. 52
- Køster, Jørgen Sprogøe: Gården fra Sønder Sejerslev 1972: s. 85
- Landbrug fra 1000-årene på Lindholm Høje 1957: s. 97
- Landsby med huse og kultsted fra ældre bronzealder 1973: s. 5
- Landsbyliv i Calabrien 1954: s. 15
- Landtøjet. Et fiskeredskab fra selvforsyningsdage 1955: s. 35
- Langberg, Harald: Tronstolene på Christiansborg 1950: s. 181
- Langdyssen ved Ulvedal, Frederiks Sogn, paa Alheden („Jens Langknivs Hule“) 1932: s. 29
- Lange, Johan: Levende fortidsminder 1969: s. 58
- Larsen, Helge: Det etnografiske Udbytte af Monsun-Ekspeditionen 1933–34 1939: s. 93
- Larsen, Helge: Ipiutaq Kulturen 1948: s. 5
- Larsen, Helge: Nationalmuseets Kinasamling 1974: s. 5
- Larsen, Helge: Nye Samlinger fra Melanesien 1933: s. 33
- Larsen, Mogens og Rolf Graae: Møgeltønder kirkes restaurering 1973: s. 85
- Lassen, Hans: Den gamle farvergård i Ebeltøft 1949: s. 35
- Leonora Christinas „Jammerminde“ som etnologisk Kilde 1939: s. 87
- Levende Billeder i Dansk Folkemuseums Tjeneste 1928: s. 75
- Levende fortidsminder 1969: s. 58
- Liang phra og Liang phi, buddhistiske og animistiske ritualer i Thailand 1969: s. 95
- Licht, Kjeld de Fine: Øresundsmotiver 1976: s. 33
- Lidt om arbejderundersøgelserne 1959: s. 83
- Lidt om Wilhelm Meyers kinesiske samling, Museets sidste Erhvervelse 1936: s. 75
- Liebgott, Niels-Knud: Da klæde var en „mærkevare“ 1975: s. 35
- Liebgott, Niels-Knud: Døbefonten i Varde Jacobi kirke 1973: s. 31
- Liebgott, Niels-Knud: En norsk kalenderstav fra 1457 1971: s. 165
- Lille Heddinge kirke – en kridtstenskirke i tre stokværk 1977: s. 122
- Lind, Egmont: En folkelig billedprædikant fra sidste fjerdedel af 1400-tallet 1950: s. 148
- Lind, Egmont: Moderne metoder for fremdragning og konservering af kalkmalerier 1957: s. 25
- Lind, Egmont: De ni Helte i Dronninglund Kirke 1943: s. 61
- Lind, Egmont: Nyfundne Kalkmalerier i Vordingborg Kirke 1935: s. 70
- Lind, Egmont: Sct. Georgslegenden i Broager 1937: s. 73
- Lind, Gregers M. og Henrik Græbe: Dødedansen i Egtved kirke 1971: s. 177
- Lindahl, Fritze: En akvamanile fundet på havets bund 1971: s. 71
- Lindahl, Fritze: Konduite under strandning ved Kap 1967: s. 157
- Lindahl, Fritze: Om Absalons gravklædning 1973: s. 145
- Lindahl, Fritze: Om mønter og medailler som bygningssofre 1956: s. 93
- Lindahl, Fritze: Tandstikkere fra Christian IV's tid 1962: s. 5
- Lindahl, Fritze: To middelalderlige seglstamper fra Stege 1969: s. 107
- Lindahl, Fritze: Tre potter mønter fra Assens 1954: s. 67
- Lindahl, Fritze og Ulla Haastrup: Hellig tre kongeraltartavlen fra Nykøbing 1970: s. 119
- Lindahl, Fritze og P. J. Riis: Messehagelen fra Vor Frue i Århus 1949: s. 73
- Linde, Peter: „Mælkepigens“ og „Lammet under Træet“ 1953: s. 99
- Lindholm. En gravplads fra yngre jernalder og en boplads fra tidlig middelalder 1954: s. 37
- Livsvilkår og kulturformer i det østlige Algier 1957: s. 39
- Lomborg, Ebbe: En landsby med huse og kultsted fra ældre bronzealder 1973: s. 5
- Ludvigsen, Arne: Om Flytning af gamle Bygninger 1940: s. 43
- Ludvigsen, Arne og Axel Steensberg: En dansk Bondegaard gennem 2000 Aar 1941: s. 5
- Lund, C. M.: Egekistefundet fra Skrydstrup 1936: s. 13
- Lundbæk, Torben: Ashanti-vægtlodder fra Carl Kjermeiers samling 1968: s. 89
- Lund Hansen, Ulla: Stålmosegård – en mellem-neolitisk sjællandsk gravplads 1973: s. 73
- Lykisk skattefund 1960: s. 86
- Lægetaske fra 1600-tallet 1973: s. 159
- Læsø Byggeskik 1944: s. 49
- Læsøboerne og det daglige brød 1969: s. 5
- Mackeprang, M.: Fra Nationalmuseets Barndom 1929: s. 5
- Mackeprang, M.: Kors og Krone fra Middelfart 1934: s. 9
- Mackeprang, M.: Nationalmuseets Bygningshistorie. Perioden 1880–1917 1938: s. 5
- Mackeprang, M.: Nationalmuseets Bygningshistorie. Perioden 1917–33 1939: s. 5
- Mackeprang, M.: En Skjoldfrise fra Erik af Pommerns Tid på Krogen Slot 1932: s. 78
- Mackeprang, M.: Sølvfundet fra Errindlev Præstegaard 1930: s. 57
- Mackeprang, Mogens B.: En Bronzespand med Billedfrise i en Grav fra 3. Aarhundrede 1944: s. 61
- Mackeprang, Mogens B.: Nyfundne Guldringe fra Jernalderen 1945: s. 25
- Mackeprang, Mogens B.: Om de saakaldte „Guldgubber“ 1943: s. 69

- Mackeprang, Mogens B.: Om et Træskrin med Amuletter og andet mærkeligt i en Grav fra romersk Jernalder 1936: s. 42
- Mackeprang, Mogens B.: En senromersk Kejserstatuette fundet for 200 Aar siden i Jylland 1938: s. 35
- Mackeprang, Mogens B.: De store Mosefund fra Folkevangdringstid 1935: s. 79
- Mackeprang, Mogens B.: Aarslev-Fundet. Et rigt fynsk Gravudstyr fra 4. Aarh. e. Kr. 1940: s. 87
- Mads Langes gaver fra Bali 1954: s. 83
- Madsen, Per Kristian og Henrik Vensild: Udgravningerne på Damaskegaard – et bornholmsk stuehus gennem 400 år 1977: s. 27
- Maglemosetidens jægere og fiskere 1957: s. 101
- Malling, en befæstet Kirkegaard fra den ældre Middelalder 1945: s. 85
- Malmros, Claus: Vejlebro – en stenalderboplads ved Arrefjorden 1975: s. 99
- Mandsdragten i Bronzealderen 1940: s. 27
- Manglebræt og Folkekunst 1946: s. 73
- Mapa Xochitepec. Et mexicansk billedskrift på Etnografisk Samling 1973: s. 101
- Martyrolie 1973: s. 63
- Mathiassen, Therkel: Flinthandel i Stenalderen 1934: s. 18
- Mathiassen, Therkel: Flintpladser i Gudenaegnen 1936: s. 51
- Mathiassen, Therkel: Klosterlund og Snarup Mose. De ældste Boplads i Jylland og paa Fyn 1937: s. 5
- Mathiassen, Therkel: Nationalmuseets bebyggelsehistoriske undersøgelser 1949: s. 27
- Mathiassen, Therkel: Den nye Fredningslov og de første Forsøg paa at praktisere den 1938: s. 16
- Mathiassen, Therkel: Nye synspunkter i dansk stenalderforskning. Et tilbageblik 1950: s. 49
- Mathiassen, Therkel: Oldtidsminderne og fredningsloven 1957: s. 5
- Mathiassen, Therkel: En palæolitisk Boplads ved Bromme 1947: s. 5
- Mathiassen, Therkel: Et Udvalg af Aarets Mosefund 1942: s. 5
- Mathiassen, Therkel: Vore ældste Menneskefremstillinger 1941: s. 25
- Mathiassen, Therkel: Aamose-Undersøgelserne 1943: s. 32
- Matthiessen, Hugo: Udgravningen af Sct. Laurentii Kirke i Roskilde 1932: s. 5
- Maurer, Bjarne: Besættelsestiden i plakater 1975: s. 139
- Medaille fra 1564 og dens forhistorie 1969: s. 157
- Medarbejdere ved „Nationalmuseets Arbejdsmark 1976“ s. 192
- Medarbejdere ved „Nationalmuseets Arbejdsmark 1977“ s. 200
- Mejer, Antonsen, Inge: Et kunstnerhjem i Skagen – Anna og Michael Anchers hus 1966: s. 127
- Mejer Antonsen, Inge: En „naivist“ i Vestindien – H. G. Beenfeldt 1972: s. 153
- Mejer Antonsen, Inge: Plantagen Bethlehem på St. Croix i det attende århundrede 1968: s. 113
- Meldgård, Jørgen: Fra en grønlandsk mumiehule 1953: s. 14
- Meldgaard, Jørgen: Inuit-Nordbo-projektet. Arkæologiske undersøgelser i Vesterbygden i Grønland 1977: s. 159
- Messehagelen fra Vor Frue i Århus 1949: s. 73
- Meyer-Heiselberg, Richardt: Freetown – de befriede negerslavers by 1968: s. 67
- Meyer-Heiselberg, Richardt: Skolen på museum 1963–65: s. 97
- Michelsen, Peter: Bondegårdsundersøgelser 1962: s. 73
- Michelsen, Peter: Frilandsmuseets hus fra Ødis Bramdrup 1967: s. 139
- Michelsen, Peter: Huset fra Dörröd i Skåne 1970: s. 167
- Michelsen, Peter: Inishmore. Træk af livet på en vest-irsk ø 1955: s. 82
- Michelsen, Peter: Om rejsegilder 1953: s. 65
- Michelsen, Peter: Risflettede ålekuber 1952: s. 91
- Michelsen, Vibeke: To korkåber fra Århus domkirke 1967: s. 43
- Middelalderborgen ved Halkær 1947: s. 73
- Middelalderlig Badstue i Grønlands Nordbobygder 1936: s. 67
- Middelalderlig jysk Træborg 1939: s. 55
- Middelalderlig moskelampe af rigt farvet glas 1960: s. 120
- Middelalderlige Bondegaarde paa Grønland 1941: s. 39
- Middelalderlige kridtstensgrave i Holtug 1968: s. 59
- Middelalderlige Samling. Træk af Nyordningens Forhistorie 1934: s. 81
- Minder om en oldtidens storhandelsby 1950: s. 33
- Mjød – gudernes drik 1957: s. 53
- Moderne medaillekunst 1975: s. 129
- Moderne metoder for fremdragning og konservering af kalkmalerier 1957: s. 25
- Moltke, Erik: Er runeskriften opstået i Danmark? 1951: s. 47
- Moltke, Erik: Julskovkorset 1950: s. 153
- Moltke, Erik: En kongelig altertavle i røntgenbelysning 1963–65: s. 87
- Moltke, Erik: Runepindene fra Ribe 1960: s. 122
- Monberg, Torben: Rennell og Bellona. To polynesiske øer på langspring ind i en ny tid 1976: s. 101
- Mongolske Frisurer 1946: s. 87
- Mongolske Troldmænd 1944: s. 5
- Mortensen, Bjarne N. og Anders Fischer: Trollesgavebopladsen. Et eksempel på anvendelse af EDB inden for arkæologien 1977: s. 90
- Mortensen, Peder: To mykenske pragtssværd 1962: s. 120
- Mortensen, Peder og Kent V. Flannery: En af verdens ældste landsbyer 1966: s. 85
- Moseliget fra Borremose i Himmerland 1947: s. 57
- Muhamedanske kvinder i det sydlige Philippinerne 1967: s. 31
- Munksgaard, Elisabeth: Guldfundet fra Kitnæs strand ved Jægerspris 1966: s. 5
- Munksgaard, Elisabeth: Nye fund af guldbrakteater 1963–65: s. 19
- Museet for Danmarks Frihedskamp 1940–45 1960: s. 65
- Mygdal, Elna: Om Tekstilornamenters Levetid 1934: s. 63
- Myten om Actium – politisk propaganda på mønter 1971: s. 5
- „Mælkepigen“ og „Lammet under Træet“ 1953: s. 99
- Møbelundersøgelsen på Fredensborg Slot 1961: s. 67
- Møgeltonder kirkes restaurering 1973: s. 85

- Møller, Elna: Hindsgavl Borg-banke 1944: s. 39
- Møller, Elna: Om danske lektorier 1950: s. 129
- Møller, Elna: Taarnby, en Stormandskirke paa Amager 1946: s. 39
- Møller Elna og Henrik Græbe: Uggeløse kirke i søgelyset 1972: s. 67
- Møller, Elna og Olaf Olsen: Danske trækirker 1961: s. 35
- Møller-Christensen, Vilh.: En dobbelt Fingerring af Guld fra Æbelholt Kloster 1938: s. 53
- Mønter fra Carsten Niebuhrs rejser 1976: s. 123
- Mønterne fra Dankirke 1972: s. 61
- Møntfundet fra Haagerup 1944: s. 29
- Møntfundet fra Kirke Værløse 1930: s. 50
- Mørkholm, Otto: Athen og Alexander den Store. Fra bystat til guddommeligt kongedømme 1974: s. 89
- Mørkholm, Otto: Grækere i Orienten 1962: s. 123
- Mørkholm, Otto: Hellenistiske møntportrætter 1958: s. 83
- Mørkholm, Otto: Et lykisk skattefund 1960: s. 86
- Mørkholm, Otto: De ældste græske mønter 1972: s. 109
- „Naivist“ i Vestindien – H. G. Beenfeldt 1972: s. 153
- Nationaldiskoteket 1962: s. 56
- Nationalmuseet i de onde Aar 1946: s. 5
- Nationalmuseet og kirkerne 1955: s. 5
- Nationalmuseets bebyggelsehistoriske undersøgelser 1949: s. 27
- Nationalmuseets Bondegaardsundersøgelser 1945: s. 35
- Nationalmuseets Bygningshistorie. Perioden 1880–1917 1938: s. 5
- Nationalmuseets Bygningshistorie. Perioden 1917–33 1939: s. 5
- Nationalmuseets Bøndergaardsundersøgelser 1947: s. 11
- Nationalmuseets Kinasamling 1974: s. 5
- Nationalmuseets Moselaboratorium 1945: s. 48
- Nationalmuseets sanerings- og købstadsundersøgelser 1967: s. 81
- Neergaard, Carl: Jernaldersgravpladserne ved Lisbjerg 1928: s. 21
- Neergaard, Carl: Nogle sønderjydske Fund fra den ældre Jernalder 1931: s. 63
- Nellemann, George: Derfor var de gode gamle dage gode 1970: s. 109
- Ni helte. Rytterkampbillederne i Dronninglund kirke 1955: s. 119
- Ni Helte i Dronninglund Kirke 1943: s. 61
- Nicolaisen, Johannes: Livsvilkår og kulturformer i det østlige Algier 1957: s. 39
- Niels Langes og Abel Skeels gravmæle i Hunderup kirke 1953: s. 73
- Nielsen, Johanne: Bryllup på en skipper 1960: s. 72
- Nielsen, Svend: Nyt om Danmarks ældste fajancefabrik 1966: s. 97
- Nogle aztekiske Skulpturer 1944: s. 35
- Nogle epitafiebilleder i Slangerup kirke og deres forbilleder 1975: s. 147
- Nogle fyrtojer fra 17- og 1800-tallet og deres forudsætninger med en excurs til Kipp's apparat 1971: s. 113
- Nogle Interiører fra den etnografiske Afdeling 1938: s. 101
- Nogle middelalderlige hængesmykker 1950: s. 43
- Nogle mongolske sølvarbejder 1949: s. 64
- Nogle Nyerhvervelser fra Costa Rica 1931: s. 27
- Nogle sønderjydske Fund fra den ældre Jernalder 1931: s. 63
- Nordboernes landnam under mikroskop 1969: s. 46
- Nordens første bebyggelse 1950: s. 101
- Nordiske Oldtidspløve 1946: s. 65
- Nordquist, Jørgen og Else Roesdahl: De døde fra Fyrkat 1971: s. 15
- Norling-Christensen, Hans: Bronzealderhjelmen fra Viksø 1943: s. 5
- Norling-Christensen, Hans: Et Bronzealders Helligtegn 1941: s. 49
- Norling-Christensen, Hans: Gjølstrupfundet 1944: s. 99
- Norling-Christensen, Hans: Helleristning i Kirke Saaby Kirke 1937: s. 32
- Norling-Christensen, Hans: Jernaldergravpladsen ved Himlingøje 1951: s. 39
- Norling-Christensen, Hans: Kammen fra Huldremose 1946: s. 83
- Norling-Christensen, Hans: Romerske glaskar i Danmark 1953: s. 81
- Norling-Christensen, Hans: Smykkefundet fra Vester Møllerup 1943: s. 85
- Norling-Christensen, Hans: Tre rosetfibulaer med runeskrift 1951: s. 56
- Norling-Christensen, Hans og Kurt Brøste: Skeletgraven fra Korsør Nor 1945: s. 5
- Norn, Ebbe C.: Silkeborg slot 1954: s. 5
- Norn, Otto: En altertavles skæbne gennem 500 år 1952: s. 54
- Norn, Otto: Dronning Dorotheas altertavle på Sønderborg slot 1950: s. 17
- Norn, Otto: Farverne i vore kirker 1959: s. 123
- Norn, Otto: Niels Langes og Abel Skeels gravmæle i Hunderup kirke 1953: s. 73
- Norn, Otto: Østerholm Slotsruin på Als 1956: s. 103
- Norn, Otto: En østjysk Billedskærerslægt fra det attende Aarhundrede 1939: s. 43
- Norsk glaspokal 1956: s. 79
- Norsk kalenderstav fra 1457 1971: s. 165
- Nulevende rensdyrjægere 1956: s. 23
- Ny Hustomt paa Oldtidsbo-pladsen ved Ginderup 1930: s. 19
- Ny viden om jernalderens våbenofre 1959: s. 101
- Nye Fredningsløv og de første Forsøg paa at praktisere den 1938: s. 16
- Nye fremskridt inden for eskimoforskningen 1950: s. 81
- Nye fund af guldrakteater 1963–65: s. 19
- Nye Gravfund fra Bronzealderen 1933: s. 48
- Nye Samlinger fra Melanesien 1933: s. 33
- Nye Samlinger fra Nord-Amerikas Indianere 1932: s. 43
- Nye synspunkter i dansk stenalderforskning. Et tilbageblik 1950: s. 49
- Nyerhvervede græske guldstykker 1951: s. 99
- Nyerhvervede Sølvsager fra Tiden ca. 1700–1775 i Dansk Folkemuseum 1929: s. 41
- Nyerhvervelser fra Persien i Antiksamlingen 1933: s. 15
- Nyerhvervet Chatol i Dansk Folkemuseum 1935: s. 75

- Nyerhvervet etruskisk Bronzefred 1939: s. 59
- Nyerhvervet Kimon-dekadrachme 1950: s. 11
- Nyerhvervet persisk keramik i Nationalmuseet 1949: s. 45
- Nyerhvervet Sølvtoj i Nationalmuseet 1932: s. 24
- Nyfundne romersk Gulddedaillon 1943: s. 91
- Nyfundne Guldringe fra Jernalderen 1945: s. 25
- Nyfundne Kalkmalerier i Vordingborg Kirke 1935: s. 70
- Nykonservering af Elmelunde kirkes kalkmalerier 1971: s. 129
- Nyordningen af Folkemuseets Afdeling for Bondekultur 1939: s. 65
- Nyt om Danmarks ældste fajancefabrik 1966: s. 97
- Nytrup, Per og Aage Roussel: Werner Best's bedømmelse af Hitler i 1945 1967: s. 167
- Næstved gråbrødrekløster 1959: s. 57
- Nørlund, Poul: En Bispestav af Hvalrostand fra Grønland 1929: s. 61
- Nørlund, Poul: Den hellige Birgittas Vision. Et Billede i Undløse Kirke 1933: s. 81
- Nørlund, Poul: Nationalmuseet i de onde Aar 1946: s. 5
- Nørlund, Poul: Ole Worms olifant 1950: s. 1
- Nørlund, Poul: Stormandstyper fra Valdemarstiden 1935: s. 5
- Nørlund, Poul: Trelleborg efter fire Aars Udgravninger 1938: s. 69
- Nørlund, Poul: Trelleborg ved Slagelse 1936: s. 55
- Nørlund, Poul: Vore Kalkmaleriers Restaurering. Jacob Kornerup og Eigil Rothe 1931: s. 55
- Oldforskere, fortidsminder og rokkesten på Bornholm 1958: s. 107
- Oldtidsglas i Nationalmuseets Antiksamling 1931: s. 11
- Oldtidshuse ved Ginderup i Thy 1928: s. 7
- Oldtidsminderne i kunsten 1958: s. 5
- Oldtidsminderne og fredningsloven 1957: s. 5
- Oldtidsvej ved Tibirke Bakker 1944: s. 79
- Ole Worms olifant 1950: s. 1
- Olrik, Jørgen: Borgerlige Interierer i Dansk Folkemuseum Nyopstilling 1937: s. 86
- Olrik, Jørgen: Gammelt dansk Lertøj i Folkemuseet 1928: s. 61
- Olrik, Jørgen: Et Klædeskab med Indskrifter fra 1756 1933: s. 45
- Olrik, Jørgen: Nyerhvervede Sølvsager fra Tiden c. 1700-1775 i Dansk Folkemuseum 1929: s. 41
- Olrik, Jørgen: Et nyerhvervet Chatol i Dansk Folkemuseum 1935: s. 75
- Olrik, Jørgen: Nyerhvervet Sølvtoj i Nationalmuseet 1932: s. 24
- Olrik, Jørgen og Axel Steensberg: Nyordningen af Folkemuseets Afdeling for Bondekultur 1939: s. 65
- Olsen, Olaf: Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark 1958: s. 17
- Olsen, Olaf: De ni helte. Rytterkampbillederne i Dronninglund kirke 1955: s. 119
- Olsen, Olaf: Om at udgrave stolpehuller 1968: s. 155
- Olsen, Olaf: Sankt Mikkel i Slagelse. Om en nyfundne 1000-talskirke og dens forhistorie 1972: s. 131
- Olsen, Olaf: Vikingskibene i Roskilde Fjord 1962: s. 18
- Olsen, Olaf og Ole Crumlin-Pedersen: Arkæologi under vandet 1959: s. 5
- Olsen, Olaf og Palle Friis: Sankt Olai i Hjørring 1966: s. 119
- Olsen, Olaf og Elna Møller: Danske trækirker 1961: s. 35
- Olsen, Rikke Agnete og Jørgen Steen Jensen: En ungarsk pragtsabel med en lang museumshistorie 1972: s. 183
- Om Absalons gravklædning 1973: s. 145
- Om at udgrave stolpehuller 1968: s. 155
- Om Danmarks Handel i den yngre Bronzealder 1934: s. 55
- Om danske lektorier 1950: s. 129
- Om de saakaldte „Guldgubber“ 1943: s. 69
- Om et Træskrin med Amuletter og andet mærkeligt i en Grav fra romersk Jernalder 1936: s. 42
- Om farvekonservering 1970: s. 77
- Om Flytning af gamle Bygninger 1940: s. 43
- Om mønter og medailler som bygningsofre 1956: s. 93
- Om rejsegilder 1953: s. 65
- Om Sejrskjorten 1929: s. 47
- Om Tekstilornamenters Levetid 1934: s. 63
- Om tingenes sammenhæng, og om at holde orden. Elektronisk databehandling og det etnografiske museum 1977: s. 152
- Ove Skades Krypt i Roskilde Domkirke 1976: s. 88
- Palæolitisk Boplads ved Bromme 1947: s. 5
- Pearlyland-Eskimoerne 1948: s. 29
- Persisk fad – eller flere 1969: s. 131
- Peter, Prins af Grækenland og til Danmark: Kalimpong som etnografisk arbejdsmark ved Tibet 1953: s. 5
- Platagen Bethlehem på St. Croix i det attende århundrede 1968: s. 113
- Polske julekrybber 1968: s. 123
- Port og Faldgitter 1939: s. 29
- Poulsen, Hanne: Da lampen tændtes og gulvet blev fjælgulv 1969: s. 73
- Poulsen, Niels Jørgen: Lille Heddinge kirke – en kridtstenskirke i tre stokværk 1977: s. 122
- Poulsen, Niels Jørgen: Ove Skades Krypt i Roskilde Domkirke 1976: s. 88
- Pragtskjold fra Yngre Bronzealder 1947: s. 91
- Profil af en mørk tidsalder 1974: s. 131
- Prærieindianerne og Piben 1946: s. 24
- Puncheboller fra københavnske Klubber 1940: s. 55
- På markvandring gennem oldtidens agre 1959: s. 69
- På vej ind i tingene, brugen af fluorescens og røntgen på Nationalmuseet 1969: s. 127
- Ramskou, Thorkild: Befæstet vikingehavn i Normandiet 1952: s. 41
- Ramskou, Thorkild: Et dansk Stonehenge? 1970: s. 59
- Ramskou, Thorkild: Et landbrug fra 1000-årene på Lindholm Høje 1957: s. 97
- Ramskou, Thorkild: Lindholm. En gravplads fra yngre jernalder og en boplads fra tidlig middelalder 1954: s. 37
- Ramskou, Thorkild: Vikingerne ofrede mennesker 1963-65: s. 79

- Rasmussen, Holger: *Koltur 1951: s. 5*
- Rasmussen, Holger: *Landsbyliv i Calabrien 1954: s. 15*
- Rasmussen, Holger og Hans Henrik Engqvist: *Nationalmuseets Bondegaardsundersøgelser 1945: s. 35*
- Ravnborg *1929: s. 15*
- Regnskab fra Holbergtiden fortæller *1963-65: s. 103*
- Rennell og Bellona. To polynesiske øer på langspring ind i en ny tid *1976: s. 101*
- Restaurering af to oliemalerier malet af hollænderen Albert Eckhout 1641 i Brasilien *1977: s. 7*
- Rhodos 70 år efter *1976: s. 61*
- Ribe Domkapitels Pokal *1930: s. 53*
- Rigsantikvares betragtninger *1960: s. 5*
- Riis, P. J.: *Antiksamling i Danmark før Thorvaldsen 1945: s. 54*
- Riis, P. J.: *Fra de danske Udgravninger i Hama 1943: s. 41*
- Riis, P. J.: *Grækere i Fønicien 1961: s. 117*
- Riis, P. J.: *Et græsk Bronzespejl 1947: s. 49*
- Riis, P. J.: *Heinrich Schliemann som klassisk arkæolog og hans forhold til Danmark 1970: s. 41*
- Riis, P. J.: *Hvordan de assyriske relieffer kom til Antiksamlingen 1949: s. 23*
- Riis, P. J.: *Minder om en oldtidens storhandelsby 1950: s. 33*
- Riis, P. J.: *En nyerhvervet etruskisk Bronzetre fod 1939: s. 59*
- Riis, P. J. og Fritze Lindahl: *Messehagelen fra Vor Frue i Århus 1949: s. 73*
- Risby-vejene *1977: s. 42*
- Risflettede Ålekuber *1952: s. 91*
- Rishøj Pedersen, Lise: *Bambus – tropernes stål 1972: s. 35*
- Rishøj Pedersen, Lise: *Liang phra og Liang phi, buddhistiske og animistiske ritualer i Thailand 1969: s. 95*
- Rishøj Pedersen, Lise: *Thai kvinder – enlige og gifte 1967: s. 55*
- Roberts, Helle Salskov: *En dag i teatret 1970: s. 131*
- Roberts, Helle Salskov: *Hun sad i sit hus og spandt uld 1968: s. 45*
- Roberts, Helle Salskov: *Vander bedst! 1963-65: s. 25*
- Roesdahl, Else og Henrik Græbe: *Kirken ved Aggersborg 1977: s. 14*
- Roesdahl, Else og Jørgen Nordquist: *De døde fra Fyrkat 1971: s. 15*
- Roland Hansen, K. og Ester Andersen: *Kommandørgården på Rømø 1954: s. 49*
- Romersk Kejserportræt i Nationalmuseet *1942: s. 93*
- Romersk vandledningsmarmor i Roskilde domkirke *1953: s. 55*
- Romerske glaskar i Danmark *1953: s. 81*
- Rosenberg, G.: *Et højsat Vikingskib 1936: s. 5*
- Rosenberg, G.: *Skibsgraven ved Kerteminde Fjord 1937: s. 27*
- Rosenberg, G.: *To Jættestuer 1933: s. 5*
- Rosing, Jens: *Angåkeq 1961: s. 149*
- Rosing, Jens: *Sangen om „det menneskegjorte fjeld“ 1968: s. 171*
- Roskildemesteren Brix Michgell Snedkers Skab i Nationalmuseet *1928: s. 49*
- Rothenborg, Aage: *Fremstilling af kulturhistoriske dokumentarfilm for Nationalmuseet 1958: s. 53*
- Roussell, Aage: *Frihedsmuseets udstillinger i udlandet 1970: s. 187*
- Roussell, Aage: *Kong Valdemars ledingsskibe i samtidig afbildning 1954: s. 63*
- Roussell, Aage: *Middelalderborgen ved Halkær 1947: s. 73*
- Roussell, Aage: *En middelalderlig Badstue i Grønlands Nordbobygder 1936: s. 67*
- Roussell, Aage: *En middelalderlig jysk Træborg 1939: s. 55*
- Roussell, Aage: *Museet for Danmarks Frihedskamp 1940-45 1960: s. 65*
- Roussell, Aage: *Nationalmuseet og kirkerne 1955: s. 5*
- Roussell, Aage: *Et tympanon fra Vor Frue kirke i København og Peder Resen 1950: s. 113*
- Roussell, Aage: *Udgravninger i en afsides grønlandsk Nordbobygd 1938: s. 55*
- Roussell, Aage og Per Nytrup: *Werner Best's bedømmelse af Hitler i 1945 1967: s. 167*
- Rud, Bent: *En utraditionel bevaring af en dansk herregård. Fredningsmyndigheden 1975: s. 21*
- Rundkirke i Roskilde *1950: s. 139*
- Runepindene fra Ribe *1960: s. 122*
- Russisk Tsarportræt i Nationalmuseets etnografiske Samling *1945: s. 73*
- Røgstue og glasstue *1966: s. 21*
- Røntgendokumentationen af jernalderfundet ved Årupgård *1976: s. 147*
- Rådved-skattens konservering *1977: s. 61*
- S. Katarina i Vejrum. En Altertavle med engelske Alabasterrelieffer *1938: s. 22*
- Sct. Georgslegenden i Broager *1937: s. 73*
- Sangen om „det menneskegjorte fjeld“ *1968: s. 171*
- Sankt Mikkel i Slagelse. Om en nyfunden 1000-talskirke og dens forhistorie *1972: s. 131*
- Sankt Olai i Hjørring *1966: s. 119*
- Schmidt, Holger: *Vikingernes husformede gravsten 1970: s. 13*
- Schmidt, Ole: *Anholt-kanonen 1974: s. 80*
- Schmidt, Ole og Hans Stiesdal: *Et tårnur 1975: s. 160*
- Schmidt, Ole og Else Østergaard: *Undersøgelser af tekstilfragmenter fra ærkebiskop Absalons grav i Sorø kirke 1973: s. 135*
- Schou Jørgensen, Mogens: *Risby-vejene 1977: s. 42*
- Schultz, C. G.: *Aggersborg, vikingelejren ved Limfjorden 1949: s. 91*
- Schultz, C. G.: *Kirken og runestenen i Asmild 1951: s. 59*
- Schultz, C. G.: *Malling, en befæstet Kirkegaard fra den ældre Middelalder 1945: s. 85*
- Schultz, C. G.: *Romersk vandledningsmarmor i Roskilde domkirke 1953: s. 55*
- Schultz, C. G.: *En rundkirke i Roskilde 1950: s. 139*
- Schultz, C. G.: *Vikingetidshuset paa Trelleborg 1942: s. 17*
- Seiger *1931: s. 53*
- Senge på Frilandsmuseet *1963-65: s. 39*
- Senglacialtidens jægere *1955: s. 129*

- Senromersk Kejserstatuette fundet for 200 Aar siden i Jylland 1938: s. 35
- Sibiriske Troldmænd 1933: s. 23
- Signerede og stemplede møbler 1949: s. 17
- Siiger, Halfdan: Et islamisk fabeldyr fra middelalderen 1959: s. 134
- Siiger, Halfdan: Middelalderlig moskelampe af rigt farvet glas 1960: s. 120
- Siiger, Halfdan: Prærieindianerne og Piben 1946: s. 24
- Siiger, Halfdan: Statuer af træ hos kalash-kafirerne i Chitral 1951: s. 29
- Silkeborg slot 1954: s. 5
- Simonsen, Knud og Robert Smalley: Nykonservering af Elmelunde kirkes kalkmalerier 1971: s. 129
- Sjællandsk Grav fra femte Aarhundrede 1944: s. 73
- Sjorslev, Inger: Om tingenes sammenhæng, og om at holde orden. Elektronisk databehandling og det etnografiske museum 1977: s. 152
- Skeletfund fra Porsmose ved Næstved 1952: s. 25
- Skeletgraven fra Korsør Nor 1945: s. 5
- Skibsgraven ved Kerteminde Fjord 1937: s. 27
- Skibssætninger i Danmark 1937: s. 11
- Skindsko og træsko 1971: s. 47
- Skjoldefrise fra Erik af Pommerns Tid på Krogen Slot 1932: s. 78
- Skolen på museum 1963-65: s. 97
- Skov, Erik: Historien om et orgel 1973: s. 123
- Skov, Erik: Næstved gråbrøderkloster 1959: s. 57
- Skovrydning med flintøkse 1953: s. 36
- Skyggespillet 1932: s. 17
- Skæbner og interiører fra rococo og empire 1968: s. 93
- Skæftede Stenalder-Økser 1947: s. 21
- Slots Bjærgby Høje 1947: s. 38
- Smalley, Robert og Knud Simonsen: Nykonservering af Elmelunde kirkes kalkmalerier 1971: s. 129
- Smedjen fra Ørbæk 1937: s. 79
- Smidt, C. M.: Anthonius Bryskes Langesø fra 1554 1946: s. 55
- Smidt, C. M.: By og Borgbro 1937: s. 57
- Smidt, C. M.: Dronningholm. Borgen ved Arresø 1940: s. 63
- Smidt, C. M.: Forsvaret i danske Borge. Grave, Flankeaarne, Vægtergange 1934: s. 29
- Smidt, C. M.: Gurre 1933: s. 57
- Smidt, C. M.: Kalundborg 1936: s. 21
- Smidt, C. M.: Kalø 1932: s. 67
- Smidt, C. M.: Port og Faldgitter 1939: s. 29
- Smidt, C. M.: Ravnsborg 1929: s. 15
- Smidt, C. M.: Stubberkloster 1943: s. 77
- Smidt, C. M.: Søborg 1930: s. 5
- Smidt, C. M.: Udgravningen af Kalø 1944: s. 88
- Smidt, C. M.: Øm Kloster og dets Grave 1942: s. 31
- Smidt, C. M.: Østerlarsker paa Bornholm. Nye Undersøgelser 1935: s. 59
- Smykkefundet fra Vester Møllerup 1943: s. 85
- Smykkefundet fra Orby. Et glimt fra Sjællands glemte storhedstid 1955: s. 26
- Snitværker af Mester Hans Dreier 1931: s. 5
- Snorrason, Egill: En lægetaske fra 1600-tallet 1973: s. 159
- Sorte ekvipager 1966: s. 71
- Sov mit barn, sov længe 1963-65: s. 59
- Stammebaade fra Aamosen 1946: s. 15
- Statuer af træ hos kalash-kafirerne i Chitral 1951: s. 29
- Steenberg, Jan: Fredensborg interiører 1961: s. 59
- Steenberg, Jan: Gamle Skærmølle bro 1966: s. 33
- Steensberg, Axel: Brede 1959: s. 34
- Steensberg, Axel: En brudebænk fra Aggersborg kirke 1950: s. 158
- Steensberg, Axel: Cimon og Pero, et romersk sagnmotiv i dansk folkekunst 1949: s. 59
- Steenberg, Axel: Jorddyrkning i middelalderen 1957: s. 83
- Steenberg, Axel: Store Valby 1953: s. 44
- Steenberg, Axel: To Gaardtomter og en Forsvarsvold paa Nødkov Hede 1948: s. 63
- Steenberg, Axel og Arne Ludvigsen: En dansk bondegård gennem 2000 år 1941: s. 5
- Steenberg, Axel og Jørgen Olrik: Nyordningen af Folke-
- museets Afdeling for Bondekultur 1939: s. 65
- Stenalderkunst og frugtbarhedskult i vore dage 1958: s. 61
- Stenhøje fra bronzealderen. Grave fra en bronzealderbygd i Jyderup Skov, Odsherred 1975: s. 172
- Stensmeden i Gadag. Nogle foreløbige noter om traditionel kunst i dagens India 1976: s. 41
- Stiesdal, Hans: Arkæologi fra luften 1959: s. 21
- Stiesdal, Hans: Grøngaard, Hertug Hans den Ældres Jagtslot 1956: s. 115
- Stiesdal, Hans og Ole Schmidt: Et tårnur 1975: s. 160
- Stig Jørgensen, Birte: Et hoveriskab fra Vibygård 1971: s. 93
- Stoklund, Bjarne: Frilandsmuseets gård fra Lønnestak 1968: s. 27
- Stoklund, Bjarne: Gammeldags landbrug på Læsø 1952: s. 31
- Stoklund, Bjarne: Læsøboerne og det daglige brød 1969: s. 5
- Stoklund, Bjarne: Røgstue og glasstue 1966: s. 21
- Stoklund, Bjarne: Skindsko og træsko 1971: s. 47
- Store bloktryk fra Dråby kirke 1974: s. 59
- Store Mosefund fra Folkevan-dringstid 1935: s. 79
- Store Valby 1953: s. 44
- „Storkerede“ fra Vesteregnet 1961: s. 101
- Stormandstyper fra Valdemars-tiden 1935: s. 5
- Strandgaard, Ole: Stensmeden i Gadag. Nogle foreløbige noter om traditionel kunst i dagens India 1976: s. 41
- Strømstad, Poul: Den gyldne Løve 1958: s. 39
- Strømstad, Poul: Nationalmuseets sanerings- og købstadsundersøgelser 1967: s. 81
- Strømstad, Poul: Undersøgelser af bymiljøer 1969: s. 119
- Stubberkloster 1943: s. 77
- Stålmosegård – en mellemneolitisk sjællandsk gravplads 1973: s. 73
- Sydperuansk Paracas-kar i Etnografisk Samling 1970: s. 103
- Syv og fyre bronzer på én gang 1963-65: s. 51
- Søborg 1930: s. 5
- Sølv fra stadsgardein Hinne-rups tid 1972: s. 77

- Sølvfundet fra Errindlev
Præstegaard 1930: s. 57
- Sønder Kirkeby-reliefferne
1950: s. 117
- Sønderjydske gravfund fra den
ældre bronzealder 1950: s. 28
- Tag af bly 1976: s. 154
- Tams, Karin og Ola Wester-
udd: Restaurering af to olie-
malerier malet af hollænde-
ren Albert Eckhout 1641 i
Brasilien 1977: s. 7
- Tandstikkere fra Christian IV's
tid 1962: s. 5
- Tauber, Henrik og Olfert Voss:
Atomfysik og arkæologi
1956: s. 5
- Teaterkirken – et enevældigt
prestigebyggeri på Christians-
havn 1977: s. 80
- Thai kvinder – enlige og gifte
1967: s. 55
- Thjodhildes kirke på Brattahlid
1963–65: s. 5
- Thomsen, Rudi: Fra kong
Kroisos til verdenskrise
1955: s. 105
- Thomsen, Rudi: 2000-årige
britermønter i Danmarks jord
1953: s. 21
- Thomsen, Thomas: Fra den
etnografiske Samling. Større
Gaver 1930: s. 61
- Thomsen, Thomas: Fra Østens
Kulturer 1931: s. 21
- Thomsen, Thomas: Hili Mon-
dregeraja og dens Høvding-
hus 1929: s. 51
- Thomsen, Thomas: Kineseriets
Tid og de danske Kinafarter
1942: s. 59
- Thomsen, Thomas: Knud Ras-
mussen 1934: s. 5
- Thomsen, Thomas: Lidt om
Wilhelm Meyers kinesiske
Samling. Museets sidste Er-
hvervelse 1936: s. 75
- Thomsen, Thomas: Nogle In-
teriorer fra den etnografiske
Afdeling 1938: s. 101
- Thomsen, Thomas: Skygge-
spillet 1932: s. 17
- Thomsen, Verner: Altertavle på
værksted 1972: s. 117
- Thors fiskeri 1955: s. 92
- Thorvildsen, Elise: Dankirke
1972: s. 47
- Thorvildsen, Knud: Dobbelt-
jættestuen på Kyndeløse
Mark 1939: s. 19
- Thorvildsen, Knud: Moseliget
fra Borremose i Himmerland
1947: s. 57
- Thrane, Henrik: En bronzeal-
derboplads ved Jyderup Skov
i Odsherred 1971: s. 141
- Thrane, Henrik: Bronzealder-
sværd gennemlyst og belyst
1969: s. 150
- Thrane, Henrik: Bronzernerne fra
Luristan – og et dansk pio-
nerarbejde 1968: s. 5
- Thrane, Henrik: Fornemme
fund fra en jernaldergrav i
Uggeløse 1967: s. 67
- Thrane, Henrik: Stenhøje fra
bronzealderen. Grave fra en
bronzealderbygd i Jyderup
Skov, Odsherred 1975: s. 172
- Tikeraat – de der kommer på
besøg 1974: s. 143
- Tilløb til dansk Fajencefrem-
stilling i Renæssancetiden.
Laurits Pottemager i Næstved
1934: s. 44
- To broderede Billedtæpper og
deres islandske Oprindelse
1941: s. 71
- To fynske gravfund fra romersk
jernalder 1952: s. 14
- To gamle jydsk Hedegaarde
1933: s. 39
- To Guldhalsringe fra Folke-
vandringstid 1938: s. 29
- To Gaardtomter og en For-
svars vold på Nødskov Hede
1948: s. 63
- To hodometre fra renaissance
1952: s. 72
- To jættestuer 1933: s. 5
- To korkåber fra Århus dom-
kirke 1967: s. 43
- To krigergrave fra Bornholms
jernalder 1959: s. 90
- To landsbyer fra tidlig jernal-
der i Vestjylland 1966: s. 39
- To middelalderlige seglstamper
fra Stege 1969: s. 107
- To mykenske pragtstøber
1962: s. 120
- To Smaafund fra den yngre
Bronzealder 1947: s. 68
- To store trækonserverings-
opgaver 1966: s. 61
- Trampedach, Kirsten og Jens
Fleischer: En dommedag i det
lykkelige Arkadien – Et
efterbyzantinsk vægmaleri fra
Granitsa-klostret 1977: s. 96
- Tre borge på Egholm
1962: s. 94
- Tre Offerfund fra den yngre
Bronzealder 1934: s. 23
- Tre potter mønter fra Assens
1954: s. 67
- Tre rosetfibulaer med rune-
skrift 1951: s. 56
- Treenighedssymbol på mønt
1977: s. 133
- Trelleborg efter fire Aars
Udgravninger 1938: s. 69
- Trelleborg ved Slagelse
1936: s. 55
- Tretten tusinde ravperler
1953: s. 91
- Troels-Smith, J.: Ertebølle-
tidens fangstfolk og bønder
1960: s. 95
- Troels-Smith, J.: Maglemose-
tidens jægere og fiskere
1957: s. 101
- Troels-Smith, J.: National-
museets Moselaboratorium
1945: s. 48
- Troels-Smith, J.: Nulevende
rensdyrjægere 1956: s. 23
- Troels-Smith, J.: Senglacial-
tidens jægere 1955: s. 129
- Troels-Smith, J.: Stammebaade
fra Aamosen 1946: s. 15
- Trolle, Steffen: Hellig Adam
i Paradis 1971: s. 105
- Trolle, Steffen: Martyrolie
1973: s. 63
- Trolle, Steffen og Søren Dietz:
Rhodos 70 år efter
1976: s. 61
- Trolle-hornets vej til Dresden
1974: s. 96
- Trollesgave-bopladsen. Et eksem-
pel på anvendelse af EDB in-
den for arkæologien 1977: s. 90
- Tronstolene på Christiansborg
1950: s. 181
- Træk af etnografisk samlings
historie 1962: s. 35
- Træsæske med Runcindskrift fra
en sjællandsk Mose
1948: s. 53
- Tympanon fra Vor Frue kirke
i København og Peder Resen
1950: s. 113
- Tørvegravning i Ældre Jern-
alder 1948: s. 92
- Taarby, en Stormandskirke
paa Amager 1946: s. 39
- „Tårne fuldmange sank i grus“
1970: s. 5
- Tårnur 1975: s. 160
- Udgravningen af Kalø
1944: s. 88
- Udgravningen af Sct. Laurentii
Kirke i Roskilde 1932: s. 5
- Udgravninger i en afsides
grønlandsk Nordbobygd
1938: s. 55
- Udgravningerne på Damaske-
gaard – et bornholmsk stue-
hus gennem 400 år
1977: s. 27
- Udvalg af Aarets Mosefund
1942: s. 5
- Uggeløse kirke i søgelyset
1972: s. 67
- Uldall, Kai: Benhus og benkiste
1950: s. 169
- Uldall, Kai: Frilandsmuseet
1958: s. 93

- Uldall, Kai: Gravtræ og Gravramme 1931: s. 41
- Uldall, Kai: Levende Billeder i Dansk Folkemuseums Tjeneste 1928: s. 75
- Uldall, Kai: Et Tillob til dansk Fajencefremstilling i Renæssancetiden. Laurits Pottemager i Næstved 1934: s. 44
- Umiak-fund i Pearyland 1951: s. 77
- Undersøgelse af de tyrkiske gæstearbejderes forhold 1971: s. 101
- Undersøgelser af bymiljøer 1969: s. 119
- Undersøgelser af tekstilfragmenter fra ærkebiskop Absalons grav i Sorø kirke 1973: s. 135
- Ungarsk pragtsabel med en lang museumshistorie 1972: s. 183
- Ure i den fjerne orient 1951: s. 88
- Usædvanligt stenalder gravfund på Djursland 1957: s. 75
- Utraditionel bevaring af en dansk herregård. Brugeren 1975: s. 29
- Utraditionel bevaring af en dansk herregård. Fredningsmyndigheden 1975: s. 21
- Utraditionel bevaring af en dansk herregård. Konservatoren 1975: s. 23
- V 1-bomben 1976: s. 72
- Vand er bedst! 1963-65: s. 25
- Vandfundne sværd fra middelalderen 1970: s. 89
- Varnild, Ib: Danske cirkusplakater i Nationalmuseet 1975: s. 5
- Vatnahverfi 1952: s. 101
- Vebæk, Christen Leif: Middelalderlige Bondegaarde paa Grønland 1941: s. 39
- Vebæk, Christen Leif: En Trææske med Runeindskrift fra en sjællandsk Mose 1948: s. 53
- Vebæk, Christen Leif: Et usædvanligt stenalder gravfund på Djursland 1957: s. 75
- Vebæk, Christen Leif: Vatnahverfi 1952: 101
- Vebæk, Christen Leif: En østjysk Offermose fra keltisk Jernalder 1944: s. 21
- Ved Den brændende Tørnebusk 1969: s. 29
- Vejlebro – en stenalderboplads ved Arrefjorden 1975: s. 99
- Vensild, Henrik og Per Kristian Madsen: Udgravningerne på Damaskegaard – et bornholmsk stuehus gennem 400 år 1977: s. 27
- Vikingerne ofrede mennesker 1963-65: s. 79
- Vikingerens husformede gravsten 1970: s. 13
- Vikingskibene i Roskilde Fjord 1962: s. 18
- Vikingetidshuset paa Trelleborg 1942: s. 17
- Vore Kalkmaleriers Restaurering. Jacob Kornerup og Eigil Rothe 1931: s. 55
- Vore ældste Menneskefremstillinger 1941: s. 25
- Voss, Olfert og Knud J. Krogh: Fra hedenskab til kristendom i Hørning 1961: s. 5
- Voss, Olfert og Henrik Tauber: Atomfysik og arkæologi 1956: s. 5
- Voss, Olfert og Mogens Ørnes: En jysk Høvdingegrav fra Jernalderen 1948: s. 37
- Værdifuld Gave fra Vestindien 1947: s. 29
- Væve i Etnografisk Samling 1942: s. 48
- Vævede Kapper fra Nordvest-Indianerne 1937: s. 49
- Vævet i Østpolen 1973: s. 45
- Waiwai-Indianerne, et agerbrugsfolk i Guiana 1956: s. 41
- Wandel, Gertie: To broderede Billedtæpper og deres islandske Oprindelse 1941: s. 71
- Werner Best's bedømmelse af Hitler i 1945 1967: s. 167
- Westerudd, Ola og Karin Tams: Restaurering af to oliemalerier malet af hollænderen Albert Eckhout 1641 i Brasilien 1977: s. 7
- Wieth-Knudsen, Bodil: At samle 1976: s. 111
- Wieth-Knudsen, Bodil: Polske julekrybber 1968: s. 123
- Wieth-Knudsen, Bodil: Vævet i Østpolen 1973: s. 45
- Wilson, David: Irsk-britisk import i Lejre 1960: s. 36
- Wulff, Inger: „Fisle Pusle“ fra Kunstammeret 1973: s. 111
- Wulff, Inger: Kokospalmen og yakanerne, fra en sydfhillip-pinsk ø 1970: s. 29
- Wulff, Inger: Mads Langes gaver fra Bali 1954: s. 83
- Wulff, Inger: Muhamedanske kvinder i det sydlige Philippinerne 1967: s. 31
- Yde, Jens: Afrikanske giftblandere 1954: s. 75
- Yde, Jens: Barbari og højkultur i det gamle Colombia 1952: s. 65
- Yde, Jens: Etnografisk Samlings Taletrommer 1945: s. 18
- Yde, Jens: Fra Salvadors Fortid 1941: s. 83
- Yde, Jens: Indblik i Mexicos forhistorie 1961: s. 141
- Yde, Jens: Nogle aztekiske Skulpturer 1944: s. 35
- Yde, Jens: Et sydperuansk Paracas-kaar i Etnografisk Samling 1970: s. 103
- Yde, Jens: En værdifuld Gave fra Vestindien 1947: s. 29
- Yde, Jens: Waiwai-Indianerne, et agerbrugsfolk i Guiana 1956: s. 41
- Yde-Andersen, David: Danmarks sidste folkedragt, lidt om Fanniker og Sønderhøninger og deres dragt 1956: s. 83
- Yde-Andersen, David: Lidt om arbejderundersøgelserne 1959: s. 83
- Yde-Andersen, David: Nationaldiskoteket 1962: s. 56
- Yde-Andersen, David: Sølv fra stadsguardein Hinnerups tid 1972: s. 77
- Yde-Andersen, David: To hodometre fra renaissanceen 1952: s. 72
- Yde-Andersen, David: Ure i den fjerne orient 1951: s. 88
- Yngre danske indskrifter 1961: s. 85
- Zangenberg, H.: Folkemuseets Landsundersøgelse af gamle Bonderbygninger 1930: s. 39
- Zangenberg, H.: En gammel Rømøgaard 1936: s. 83
- Zangenberg, H.: To gamle jyd-ske Hedegaarde 1933: s. 39
- Zenius, Marianne: Knipleskolen fra Nørre Sejerslev 1974: s. 121
- Ægyptens hellige kat 1959: s. 51
- Ægyptisk Billedværk fra Pyramidetiden 1941: s. 60
- Ægyptisk dommer kaldet „At gøre hjertet glad“ 1969: s. 163
- Ægyptisk Elfenbensrelief fundet på Rhodos 1948: s. 47
- Ægyptisk fremstilling af asiatiske folk 1962: s. 65
- Ægyptiske Smykker i Nationalmuseets Antiksamling 1946: s. 78

- Ældste græske mønter
1972: s. 109
- Øm Kloster og dets Grave
1942: s. 31
- Øresundsmotiver 1976: s. 33
- Ørsnes, Mogens: Kyndbygrav-
pladsen. Rige fund fra en
fundfattig tid 1955: s. 74
- Ørsnes, Mogens: Ny viden om
jernalderens våbenofre
1959: s. 101
- Ørsnes, Mogens og Olfert Voss:
En jysk Høvdingegrav fra
Jernalderen 1948: s. 37
- Øst og Vest i Bornholms jern-
alder 1961: s. 157
- Østergaard, Else og Ole
- Schmidt: Undersøgelser af
tekstilfragmenter fra ærke-
biskop Absalons grav i Sorø
kirke 1973: s. 135
- Østerholm Slotsruin paa Als
1956: s. 103
- Østerlarsker paa Bornholm.
Nye Undersøgelser
1935: s. 59
- Østjysk Billedskærerslægt fra
det attende Aarhundrede
1939: s. 43
- Østjysk Offermose fra keltisk
Jernalder 1944: s. 21
- Aagaard Henriksen, Merete:
Den første hustomt fra Thai-
lands stenalder 1968: s. 103
- Aaman Sørensen, Morten: Mid-
delalderlige kridtstensgrave i
Holtug 1968: s. 59
- Aaman Sørensen, Morten og
Birgit Als Hansen: Ishøj
kirke – et kirkerum fra 1100-
årene og op gennem middel-
alderen 1975: s. 118
- Aamose-Undersøgelserne
1943: s. 32
- Aarslev-Fundet. Et rigt fynsk
Gravudstyr fra 4. Aarh. e. Kr.
1940: s. 87
- 2000-årige britermønter i Dan-
marks jord 1953: s. 21
- 4000-aarig minedrift i Thy
1958: s. 73
- 8000-aarig Stenalderboplads i
Holmegaards Mose
1945: s. 61

Bidragydere til »Nationalmuseets Arbejdsmark 1977«

- Charlotte Bøgh*, stud. mag., Nationalmuseets 3. afdeling (Dansk Folkemuseum).
Anders Fischer, stud. mag. (forhistorisk arkæologi).
Jens Fleischer, stud. mag. (kunsthistorie).
Georg Galster, fil. dr., fhv. overinspektør ved Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling.
Rolf Gilberg, mag. scient., museumsinspektør, Nationalmuseets Etnografiske Samling.
P. V. Glob, dr. phil., rigsantikvar.
Birthe A. Gottlieb, konservatorassistent, konserveringsanstalten for jordfund.
Henrik Græbe, mag. art., Nationalmuseets 2. afdeling (Dansk Middelalder).
Henrik Andreas Hens, stud. mag., Museet for Danmarks Frihedskamp 1940–1945.
Stig Hornshøj-Møller, stud. mag., Danmarks Kirker.
Erik V. Jensen, museumsgartner, Frilandsmuseet ved Sorgenfri.
Per Kristian Madsen, stud. mag.
Jørgen Meldgaard, mag. art., museumsinspektør, Nationalmuseets Etnografiske Samling.
Bjarne N. Mortensen, stud. mag. (forhistorisk arkæologi).
Niels Jørgen Poulsen, stud. mag.
Else Roesdahl, cand. art., universitetslektor.
Mogens Schou Jørgensen, stud. mag. (forhistorisk arkæologi).
Inger Sjørlev, stud. mag., Nationalmuseets Etnografiske Samling.
Karin Tams, konserveringstekniker, Nationalmuseets farvekonserveringsanstalt.
Kirsten Trampedach, studerende ved kunstakademiet, konservatorskolen.
Henrik Vensild, mag. art., museumsinspektør, Bornholms Museum.
Ola Westerudd, tidligere konserveringstekniker, Nationalmuseets farvekonserveringsanstalt.

Bidragydere til »Glimt fra arbejdsmarken«

- B. F.*: Birthe Friis, cand. art., museumsinspektør ved Nationalmuseets 3. afdeling (Dansk Folkemuseum).
B. W. K.: Bodil Wieth-Knudsen, stud. mag., Nationalmuseets 3. afdeling (Dansk Folkemuseum).
E. Mgd.: Elisabeth Munksgaard, mag. art., museumsinspektør ved Nationalmuseets 1. afdeling (Danmarks Oldtid).
F. L.: Fritze Lindahl, cand. mag., museumsinspektør ved Nationalmuseets 2. afdeling (Dansk Middelalder).
H. R.: Holger Rasmussen, dr. phil., overinspektør ved Nationalmuseets 3. afdeling (Dansk Folkemuseum).
I. T.: Inger Tolstrup, stud. mag., Nationalmuseets 3. afdeling (Dansk Folkemuseum).
J. H. M.: Jørgen Høj Madsen, konservator, Nationalmuseets farvekonserveringsanstalt.
J. S.: Jørgen Selmer, stud. mag., Nationalmuseets 3. afdeling (Dansk Folkemuseum).
K. S. N.: Karl Søndergaard Nielsen, konserveringstekniker, Nationalmuseets farvekonserveringsanstalt.
M.-L. B.: Marie-Louise Buhl, dr. phil., overinspektør ved Nationalmuseets Antiksamling.
N. K. L.: Niels-Knud Liebgott, cand. art., museumsinspektør ved Nationalmuseets 2. afdeling (Dansk Middelalder).
T. J.: Thelma Jexlev, mag. art., arkivar ved Rigsarkivet.

